

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

Redaktor ROMAN CZAJA

TOM V

MAŁOPOLSKA

Redaktor ZDZISŁAW NOGA

ZESZYT 6

TARNÓW

Redaktor ZDZISŁAW NOGA

Autorzy

KONRAD MEUS, ZDZISŁAW NOGA, MIROSŁAW PŁONKA, MARCIN SEPIAŁ, ANDRZEJ SZPUNAR

Opracowanie kartograficzne: MARCIN SEPIAŁ
Tłumaczenie na język angielski: MACIEJ CZUCHRA

TORUŃ-KRAKÓW 2024

HISTORICAL ATLAS OF POLISH TOWNS

Editor ROMAN CZAJA

VOLUME V

MAŁOPOLSKA LESSER POLAND

Editor ZDZISŁAW NOGA

FASCICLE 6

TARNÓW

Editor ZDZISŁAW NOGA

Authors

KONRAD MEUS, ZDZISŁAW NOGA, MIROSŁAW PŁONKA, MARCIN SEPIAŁ, ANDRZEJ SZPUNAR

Cartographic elaboration: MAREK IDZKIEWICZ
English translation: MACIEJ CZUCHRA

TORUŃ-KRAKÓW 2024

Recenzenci – Reviewers:

MATEUSZ GOLIŃSKI (Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego)

RAFAŁ EYSYMONTT (Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego)

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017–2022, nr projektu 11H 16 020984

Publication financed under the program of the Minister of Science and Higher Education under the name „National Program for the Development of Humanities” in the years 2017–2022, project number 11H 16 020984

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Adiustacja tekstu:

DANUTA MURAWSKA

ISBN 978-83-67689-18-2

© Copyright by Towarzystwo Naukowe w Toruniu & Zdzisław Noga
Toruń–Kraków 2024

Na okładce | on the cover

T. Czyszkowski, Widok Tarnowa od południa, 1821–1823 (fragment)

T. Czyszkowski, View of Tarnów from the south, 1821–1823 (fragment)

Wydawca | Publisher

Towarzystwo Naukowe w Toruniu

Koordinacja prac wydawniczych | Edition coordinated by

Tomasz Kulawik

Skład i łamanie | Typesetting

Wydawnictwo ANTYKWA, Kraków

Opracowanie komputerowe materiału ilustracyjnego | Computer processing of the illustrative material

Artur Kozioł – Agencja Reklamowa NOVUM, Kraków

Druk | Printed by

Drukarnia Skleniarz

SPIS TREŚCI | CONTENTS

ROMAN CZAJA
Wstęp 7
ZDZISŁAW NOGA
Wprowadzenie 9

I. OPRACOWANIA TEKSTOWE

ANDRZEJ SZPUNAR
Pradzieje Tarnowa 13

MARCIN SEPIAŁ
W okresie I Rzeczypospolitej 19

KONRAD MEUS
W okresie porozbiorowym (1772–1918) 39

KONRAD MEUS
Proces urbanizacji w okresie międzywojennym
oraz w czasie niemieckiej okupacji 48

KONRAD MEUS
Urbanizacja w okresie tzw. Polski Ludowej
i w latach III RP 54

MIROSLAW PŁONKA
Ważniejsze budowle zabytkowe w centrum miasta 61

Wskazówki bibliograficzne 119
opracował ZDZISŁAW NOGA

II. OPISY REPRODUKCJI

opracował ZDZISŁAW NOGA

1. Plany i mapy 121
2. Widoki i panoramy 122

III. CZĘŚĆ KARTOGRAFICZNA

1. Plany i mapy
  - 1.1. Tarnów, centrum. Plan katastralny 1848–1852
  - 1.2. Tarnów. Plan katastralny 1848–1852
  - 1.3. Tarnów. Plan miasta 1796
  - 1.4. Tarnów. Plan miasta po pożarze, 1814
  - 1.5. Tarnów. Plan Dąbrówki Infulackiej, 1838
  - 1.6. Tarnów. Plan miasta z podziałem na parcele, ok. 1870

ROMAN CZAJA
Foreword 8
ZDZISŁAW NOGA
Introduction 11

I. ESSAYS AND TEXTS

ANDRZEJ SZPUNAR
Prehistory 66

MARCIN SEPIAŁ
During the period of the First Polish Republic 72

KONRAD MEUS
The post-partition period (1772–1918) 92

KONRAD MEUS
The process of urbanisation of Tarnów in the interwar period
and during the German occupation 101

KONRAD MEUS
Urbanisation in the period of the People's Republic of Poland
and the years of the Third Republic 107

MIROSLAW PŁONKA
Key historical buildings in the city centre 114

Bibliography 119
compiled by ZDZISŁAW NOGA

II. DESCRIPTION OF THE REPRODUCTIONS

compiled by ZDZISŁAW NOGA

1. Plans and maps 123
2. Views and panoramas 124

III. CARTOGRAPHIC SECTION

1. Plans and maps
  - 1.1. Tarnów, centre. Cadastral plan 1848–1852
  - 1.2. Tarnów. Cadastral plan 1848–1852
  - 1.3. Tarnów town plan, 1796
  - 1.4. Tarnów. Plan of the town after the fire, 1814
  - 1.5. Tarnów. Plan of Dąbrówka Infulacka, 1838
  - 1.6. Tarnów. Town plan with the division into lots, ca. 1870

- 1.7. Tarnów. Plan miasta, po 1875
- 1.8. Tarnów. Rozwój miasta w latach 1885–1907, 1907
- 1.9. Plan krajobrazowy Tarnowa, 1927
- 1.10. Tarnów. Plan rozmieszczenia przemysłu na terenie miasta, 1943
- 1.11. Tarnów. Plan miasta, 1944
- 1.12. Tarnów. Plan rozwoju przestrzennego, ok. 1958
- 1.13. Tarnów. Plan rozwoju przestrzennego, 1975
- 1.14. Tarnów. Współczesny plan miasta
- 1.15. Tarnów. Współczesna mapa topograficzna

2. Widoki i panoramy

- 2.1. Tarnów, 1644
- 2.2. Tarnów. Rynek i ratusz, 1800
- 2.3. Tarnów. Kolegiata, 1800
- 2.4. Widok Tarnowa od południa, 1820/1830
- 2.5. Widok Tarnowa z Góry św. Marcina, 1831
- 2.6. Tarnów. Widok z lotu ptaka
- 2.7. Tarnów. Ortofotomapa

3. Rekonstrukcje rozwoju przestrzennego miasta

- 3.1. Tarnów. Rozwój przestrzenny miasta (1330–2013)
opr. K. Meus, M. Sepiał
- 3.2. Tarnów. Stanowiska archeologiczne na terenie współczesnego miasta
opr. A. Szpunar, opr. kart. M. Sepiał
- 3.3. Tarnów. Badania archeologiczne na terenie Starego Miasta
opr. A. Szpunar opr. kart. M. Sepiał
- 3.4. Tarnów. Na przełomie XVI i XVII wieku
opr. M. Plonka, M. Sepiał
- 3.5. Tarnów. Zachowane obiekty zabytkowe (do 1939)
opr. M. Plonka, M. Sepiał
- 3.6. Tarnów. Zamek na górze Św. Marcina
opr. A. Szpunar

- 1.7. Tarnów. Town plan, after 1875
- 1.8. Tarnów. Development of the town between 1885–1907, 1907
- 1.9. Landscape plan of Tarnów, 1927
- 1.10. Tarnów. Plan of distribution of industry in the city, 1943
- 1.11. Tarnów. City plan, 1944
- 1.12. Tarnów. Spatial development plan
- 1.13. Tarnów. Spatial development plan, 1975
- 1.14. Tarnów. Contemporary city plan
- 1.15. Tarnów. Contemporary topographic map

2. Views and panoramas

- 2.1. Tarnów, 1644
- 2.2. Tarnów. Market Square and Town Hall, 1800
- 2.3. Tarnów. The Collegiate Church, 1800
- 2.4. View of Tarnów from the south, 1821–1823
- 2.5. View of Tarnów from St. Martin's Hill, 1831
- 2.6. Tarnów. Bird's-eye view
- 2.7. Tarnów. Orthophotomap

3. Reconstruction of the spatial development of the city

- 3.1. Tarnów. Spatial development of the city (133–2013)
compiled by K. Meus, M. Sepiał
- 3.2. Tarnów. Archaeological sites in the modern city
compiled by A. Szpunar, opr. kart. M. Sepiał
- 3.3. Tarnów. Archaeological research in the area of the Old Town
compiled by A. Szpunar opr. kart. M. Sepiał
- 3.4. Tarnów at the turn of 16th and 17th centuries
compiled by M. Plonka, M. Sepiał
- 3.5. Tarnów. Preserved historical monuments (until 1939)
compiled by M. Plonka, M. Sepiał
- 3.6. Tarnów. Castle on St. Martin's Hill
compiled by A. Szpunar

WSTĘP

Atlas historyczny Tarnowa jest kolejnym zeszytem piątego tomu „Małopolska”, publikowanego w serii „Atlasu historycznego miast polskich”. Atlas ten wydawany jest pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast (The International Commission for the History of Towns), która świadoma związku między rozwojem miast a formowaniem się europejskiego dziedzictwa kulturowego uznała na kongresie w Wiedniu w 1965 roku publikację „Atlasu Historycznego Miast” za jeden z głównych celów swojej działalności naukowej. Podstawowe zasady edycji atlasów zostały wypracowane na konferencji w Oxfordzie w 1968 roku, a następnie ponownie przedyskutowane i uzupełnione na konferencji wydawców „Atlasów” w Münster w 1995 roku. Zgodnie z tymi wskazówkami atlasy narodowe powinny być wydawane w formie odrębnych zeszytów poświęconych poszczególnym miastom. Najważniejszym celem tego przedsięwzięcia jest stworzenie bazy źródłowej do badań porównawczych nad urbanizacją Europy i przemianami przestrzennymi miast. Ponadto zawarty w „Atlasach” materiał kartograficzny może być wykorzystywany:

- 1) do celów komunalnych, prac urbanistycznych, architektonicznych, konserwatorskich i ochrony środowiska,
- 2) do celów pedagogicznych i dydaktycznych w szkołach i uczelniach wyższych,
- 3) do popularyzacji wiedzy o przeszłości miast.

Zgodnie z zaleceniami Międzynarodowej Komisji Historii Miast najważniejszą mapą każdego zeszytu jest plan pomiarowy z epoki przedprzemysłowej w skali 1:2500. Do kanonu edytorskiego należą jeszcze: współczesna mapa miasta, historyczna mapa regionu w skali od 1:25 000 do 1:100 000, mapa rozwoju przestrzennego miasta w skali 1:10 000 lub 1:5000. Poza tym „Atlasy” mogą – odpowiednio do możliwości wydawców – za-

wierać mapy tematyczne oraz reprodukcje najbardziej interesujących źródeł kartograficznych i widoków. Integralną część każdego zeszytu stanowi część tekstowa przedstawiająca dzieje miasta ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju przestrzennego i wyników badań urbanistycznych oraz opis reprodukcji i wskazówki bibliograficzne.

Dotychczas pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast ukazały się „Atlasy” ponad 550 miast z 19 krajów Europy (zob. lista atlasów: <https://www.ria.ie/research-projects/irish-historic-towns-atlas/european-project>). Projekt „Atlas historyczny miast polskich” został zapoczątkowany przez prof. Antoniego Czacharowskiego w 1993 roku w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W następnych latach prace nad atlasami historycznymi miast Śląska podjął zespół wrocławski pod kierunkiem prof. Marty Młynarskiej-Kaletynowej i prof. Rafała Eysymonta oraz zespół krakowski, wydający atlasy miast małopolskich, pod kierunkiem prof. Zdzisława Nogi. Efektem dotychczasowych prac edytorskich polskich zespołów atlasowych badań jest opublikowanie czterdziestu jeden atlasów. Wydawca i Autorzy *Atlasu miasta Tarnowa* za punkt wyjścia do swoich prac przyjęli założenia edytorskie zaproponowane przez Międzynarodową Komisję Historii Miast. Celem prezentowanego wydawnictwa jest włączenie do międzynarodowego programu badawczego nad urbanistyką europejską źródeł kartograficznych dotyczących jednego z najważniejszych przykładów miast rezydencjonalnych w Małopolsce, którego rozwój urbanistyczny w epoce przedprzemysłowej w dużym stopniu określony został przez ambicje polityczne i artystyczne rodu Tarnowskich.

Roman Czaja

FOREWORD

The historical atlas of Tarnów is another fascicle of the fifth, *Lesser Poland* volume, published within the series of *Historical Atlases of Polish Towns*. This atlas is published under the auspices of the International Commission for the History of Towns which, aware of the relationship between the urban development and formation of European cultural heritage, at the congress in Vienna in 1965, decreed the publication of the atlas of *Atlases of Historic Towns* to be one of the major aims of its scientific activity. The fundamental rules of the edition of atlases were set out at the conference in Oxford in 1968; they were later discussed and completed at the conference of publishers of *Atlases* held in Münster in 1995. According to these guidelines, national atlases should be issued in the form of separate fascicles devoted to individual towns. The most important aim of the venture is to create a source database for the comparative research on the urbanisation of Europe and one the spatial transformation of towns. Moreover, the cartographic material included in *Atlases* may be used:

- 1) for communal purposes as well as urban, architectural, and conservation works including the environmental protection,
- 2) for pedagogical and teaching purposes in schools and universities,
- 3) for disseminating knowledge about the history of towns.

In accordance with the recommendations of the International Commission for the History of Towns, the most important map of every fascicle is a cadastral map from the pre-industrial period on a scale of 1:2,500. The editing canon also comprises: a contemporary map of the town, a historical map of the region on a scale from 1:25,000 up to 1:100,000, as well as the map of the spatial development of the town on a scale

of 1:10,000 or 1:5,000. Atlases may include thematic maps and reproductions of the most interesting cartographic sources and views. An integral part of each fascicle is the text presenting the history of a town focused primarily on the spatial development and the results of urban development research, the description of reproductions, and bibliographic references.

As of today, over 550 towns from nineteen European countries (see the list of atlases: <https://www.ria.ie/research-projects/irish-historic-towns-atlas/european-project>) have been published under the patronage of the International Commission for the History of Towns. The project *Historical Atlas of Polish Towns* was originated by Prof. Antoni Czacharowski in 1993 in the Institute of History and Archival Sciences of the Nicolaus Copernicus University in Toruń. In next years, the project was also undertaken by the Wrocław team supervised by Prof. Marta Młynarska-Kaletynowa and Prof. Rafał Eysymontt, publishing the atlases of Silesian towns, and Krakow team, publishing atlases of towns of Lesser Poland under the supervision of Prof. Zdzisław Noga. As a result of the editorial work of Polish atlas teams, forty-one atlases have been published so far. The editor and authors of the *Atlas of Tarnów* have adopted the editorial principles laid down by the International Commission for the History of Towns and used them as a starting point for the publication. The ultimate aim of this fascicle was to contribute to the international research program by making available cartographic sources of one of the most important examples of residential cities in Lesser Poland, whose urban development in the pre-industrial era was largely determined by the political and artistic ambitions of the Tarnowski family.

Roman Czaja

WPROWADZENIE

Tarnów rozciąga się dziś na 72 km² i liczy ponad 100 tys. mieszkańców. Był w latach 1975–1998 stolicą województwa. Miasto powstało na styku Kotliny Sandomierskiej i Pogórza Karpackiego, w miejscu, które należy do najcieplejszych w Polsce gdy idzie o klimat. Góra św. Marcina (384 m n.p.m.), na której właściciele Tarnowa wzniesli swój zamek, jest najbardziej na północ wysuniętym fragmentem Karpat.

Historyczne osadnictwo okolic Tarnowa znajduje odbicie w źródłach pisanych już w początkach XII wieku. W tzw. dokumencie legata Idziego, datowanym dziś na lata 112–1125 wymieniono wsie należące do klasztoru benedyktynów w Tyńcu, w tym wsie Tarnów i Tarnówek, na których gruntach powstało miasto. Okolice te były wówczas jeszcze silnie zalesione, a nieliczne punkty osadnicze tworzyły wyspy wśród rozległych lasów.

Obszar przyszłego Tarnowa należał pierwotnie do województwa krakowskiego i kasztelanii wojnickiej – tak została określona przynależność Tarnowa Wielkiego i Tarnowa Malego (Tarnówka) jeszcze w 1328 roku, tuż przed lokacją miasta na prawie magdeburskim. Wkrótce uległo to zmianie, ponieważ wschodnia, położona na prawym brzegu Dunajca część wspomnianej kasztelanii została oderwana od województwa krakowskiego i przeniesiona do województwa sandomierskiego, co nastąpiło zapewne przed 1362 rokiem.

Od połowy XIV wieku stopniowo zyskiwały na znaczeniu okręgi sądowe zwane powiatami, a przynależność Tarnowa nie była stała. Przez krótki czas (poświadczony w 1437 i 1448 roku) miasto należało do powiatu wiślickiego. Jednocześnie, co najmniej od 1386 roku w Tarnowie (i na zmianę w Pilźnie) odbywały się roczki sądowe. Miasto stało się stolicą jednego z 9 powiatów sądowych województwa sandomierskiego. Stan ten trwał do przeprowadzonych w 1465 i 1476 roku reform organizacyjnych sądów ziemskich. Zlikwidowano wówczas roczki sądowe w Tarnowie, które odąd odbywały się wyłącznie w Pilźnie. Tym samym Tarnów znalazł się w powiecie sądowym pilźnieńskim i pozostał w nim do końca okresu staropolskiego. Oprócz powiatów sądowych istniały też powiaty skarbowe. Tarnów jest poświadczony w źródłach jako stolica takiego powiatu tylko kilkakrotnie (1504, 1505, 1510), później należał do powiatu skarbowego pilźnieńskiego i pozostał w nim do I rozbioru Rzeczypospolitej (1772). Wówczas został zajęty przez Austriaków i znajdował się w granicach monarchii habsburskiej do czasu odyskania przez Polskę niepodległości w 1918 roku.

Gdy idzie zaś o przynależność kościelną, to miasto należało początkowo do diecezji krakowskiej. W 1400 roku stało się siedzibą prepozytury. Po zajęciu południowych obszarów Rzeczypospolitej (późniejszej Galicji) przez Austrię utworzono w 1783 roku diecezję tarnowską. Miała ona jednak żywot krótkotrwały. Wraz z upadkiem Rzeczypospolitej w 1795 roku i zajęciu Krakowa przez Austriaków diecezję tarnowską zlikwidowano, a Tarnów znalazł się ponownie w diecezji krakowskiej. Utworzenie Wolnego Miasta Krakowa (1815) z ziem bezpośrednio podległych Austrii znów zmieniło sytuację i w 1821 roku powołano odrębną diecezję dla Galicji z siedzibą w Tyńcu, którą 5 lat później przeniesiono do Tarnowa.

Tarnów był miastem prywatnym. W okresie przedindustrialnym należał do najbogatszych rodów szlacheckich. Momentem przełomowym w dziejach obszaru późniejszego miasta było przejście w 1327 roku osad Tarnowa Wielkiego i Tarnowa Malego przez Spycimira herbu Leliwa, wpływowego wojewodę krakowskiego, który posiadał również inne wsie okoliczne i właśnie wznosił w szybkim tempie zamek na Górze św. Marcina. Ambicje założenia ośrodka miejskiego jako centrum scalającego budowany właśnie kompleks dóbr wydają się oczywiste.

Tarnowscy utrzymali się tu do śmierci Jana Krzysztofa (1567), który zmarł bezpotomnie. Wówczas Tarnów i klucz tarnowski przejęła jego siostra Zofia Tarnowska, wydana jeszcze w 1553 roku za męża za Konstantego Wasyla Ostrońskiego – wojewodę kijowskiego, syna Konstantego hetmana wielkiego litewskiego, jednego z najbogatszych ówczesnych magnatów. Tym sposobem Tarnów trafił w ręce Ostrońskich. Nie mogli się z tym pogodzić wywodzący się z innych linii krewni dotychczasowych właścicieli. Wojewoda sandomierski Stanisław Tarnowski proponował bezskutecznie wykup całego klucza, a jego syn, także Stanisław, kasztelan czchowski, urządził zbrojny najazd, rabując i niszcząc zamek na Górze św. Marcina. Nic to nie dało. Sprawa trafiła na drogę sądową i ostatecznie król przyznał Tarnów Ostrońskim. Po śmierci Konstantego Wasyla (1588) miasto przejęli jego synowie Janusz i Aleksander Ostrogscy. Nagła śmierć Aleksandra wywołała kolejne perturbacje własnościowe. Ostatecznie klucz tarnowski został podzielony pomiędzy Janusza Ostrońskiego i jego bratanków, synów Aleksandra. Doprowadziło to do podziału miasta na dwie części, co miało wpływ na jego rozwój. Następnie obie części trafiły na krótko w ręce różnych właścicieli. W pierwszej połowie XVIII wieku scalili je

Sanguszkowie. Ponieważ dawny zamek na Górze św. Marcina nie nadawał się już do zamieszkania, Sanguszkowie osiadli we dworze w podmiejskiej wsi Gumniska. Z czasem dwór ten okazał się za mały i Hieronim Sanguszko wybudował w 1799 roku na tym miejscu pałac. W 1787 rząd austriacki odebrał Hieronimowi Sanguszcze władzę nad Tarnowem i powołał tam władzę niezależną od niedawnych właścicieli. Sanguszkowie pozostali jednak w swoim dworze aż do 1945 roku.

Niniejszy *Atlas*, zgodnie z zasadami serii, został poświęcony rozwojowi przestrzennemu miasta od jego lokacji po czasy współczesne. Składa się z dwóch zasadniczych części, kartograficznej i opisowej. W części kartograficznej opublikowano wybrane plany i widoki miasta zgodnie z wytycznymi Międzynarodowej Komisji Historii Miast. *Atlas* zawiera współczesne rekonstrukcje rozwoju przestrzennego Zamościa, w tym wymagany w serii przeglądowy plan miast od jego lokacji po czasy współczesne.

Natomiast w części tekstowej *Atlasu* znajdzie Czytelnik charakterystykę głównych etapów rozwoju przestrzennego miasta i jego zaplecza w XIV–XX wieku. Dołączone wskazówki bibliograficzne obejmują informacje o opracowaniach ogólnej hi-

storii miasta i jego rozwoju przestrzennego, a także ważniejsze prace monograficzne wykorzystane w niniejszym *Atlasie*.

Mamy nadzieję, że dzięki wersji bilingwicznej, polskiej i angielskiej, niniejszy *Atlas miasta Tarnowa* będzie mógł być wykorzystany, zgodnie z założeniem serii, do badań porównawczych nad miastami europejskimi (czym wypełni dotkliwą lukę), do planowania przestrzennego i ochrony krajobrazu, wreszcie do celów dydaktycznych i popularyzacji, także za granicą, jednego z ważniejszych dawniej miast Małopolski.

Atlas nie mógłby powstać bez życzliwości przełożonych instytucji przechowujących podstawową dokumentację kartograficzną. Szczególne słowa podziękowań składam na ręce Pani dr Kamili Follprecht – Zastępcy Dyrektora Archiwum Narodowego w Krakowie – zarówno za wsparcie techniczne, jak i pomoc merytoryczną. Słowa wdzięczności należą się również Panu Kazimierzowi Kurczabowi – Dyrektorowi Muzeum Okręgowego w Tarnowie – za życzliwe udostępnienie zbiorów, wykraczające poza zwykłe standardy. *Last but not least* serdeczne podziękowanie zechce przyjąć Pan Roman Ciepiela – Prezydent miasta Tarnowa – i jego współpracownicy za wszechstronną pomoc.

Zdzisław Noga

INTRODUCTION

Today, Tarnów covers an area of 72 square kilometres and has a population of over 100,000. It served as the capital of the voivodeship from 1975 to 1998. The city was founded at the junction of the Sandomierz Basin and the Carpathian Foothills in a region known for having one of the warmest climates in Poland. St. Martin's Hill (384 metres above sea level), on which the owners of Tarnów built their castle, is the northernmost fragment of the Carpathians.

The historical settlement of the Tarnów area is reflected in written sources as early as the beginning of the 12th century. The so-called document of the Legate Idzi, dated 1123–1125, mentions villages belonging to the Benedictine monastery in Tyniec, including Tarnów and Tarnówek, upon whose lands the town was founded. During that period, the area was still heavily forested, and the few settlements formed islands amidst the vast forests.

The area of the future Tarnów originally belonged to the Kraków voivodeship and the castellany of Wojnicz, and this is how Tarnów Wielki and Tarnów Mały (Tarnówek) were established in 1328, just before the town was chartered under the Magdeburg Law. This changed soon afterwards, as the eastern part of the castellany mentioned above, situated on the right bank of the Dunajec river, was separated from the Kraków voivodeship and transferred to the Sandomierz voivodeship, probably before 1362.

From the middle of the 14th century, the importance of poviats gradually increased, and Tarnów's affiliation was not permanent. Briefly (1437 and 1448), it was a part of the powiat of Wiślica. At the same time, since 1386 at the latest, court sessions were held alternately in Tarnów and Pilzno. The town became the capital of one of the nine court poviats of the Sandomierz voivodeship. This situation lasted until the organisational reforms of the land courts in 1465 and 1476. At that time, the court in Tarnów was dissolved, and from then on, court sessions were held exclusively in Pilzno. Thus, Tarnów became a part of the Pilzno powiat, and this state of affairs continued until the end of the Old Polish period. Apart from court poviats, there were also treasury poviats. Tarnów is mentioned in the sources only a few times as the capital of such a powiat (1504, 1505, 1510). Later it was a part of the treasury powiat of Pilzno. This status continued until the First Partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth (1772). It was then occupied by

the Austrians and remained within the borders of the Habsburg monarchy until Poland regained its independence in 1918.

In terms of ecclesiastical affiliation, the town initially belonged to the Diocese of Kraków. In 1400, it became the seat of a prebend. Following the Austrian annexation of the southern part of the Polish-Lithuanian Commonwealth (later Galicia), the Diocese of Tarnów was established in 1783. However, its existence was short-lived. With the demise of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1795 and the occupation of Kraków by the Austrians, the diocese of Tarnów was abolished, and Tarnów was again incorporated into the diocese of Kraków. This changed the creation of the Free City of Kraków (1815) from lands directly under Austrian rule, the situation changed again. In 1821, a separate diocese for Galicia was established with its seat in Tyniec, which was transferred to Tarnów five years later.

Tarnów was a private town. In the pre-industrial period, it belonged to the richest noble families. A turning point in the history of the area of the future town was the acquisition of the settlements of Tarnów Wielki and Tarnów Mały in 1327 by Spycimir of the Leliwa coat of arms, an influential voivode of Kraków, who also owned other surrounding villages and was in the process of rapidly building a castle on the above mentioned St. Martin's Hill. The ambition to establish a town as a centre unifying the estate complex being created seems obvious.

The Tarnowski family resided here until the death of Jan Krzysztof (1567), who died without an heir. Then Tarnów and the Tarnów estate were taken over by his sister Zofia Tarnowska, who in 1553 married Konstanty Wasyl Ostrogski, Voivode of Kyiv, son of Konstanty, the Great Hetman of Lithuania, one of the richest magnates of that time. Thus, Tarnów came under the ownership of the Ostrogski family. The relatives of the previous owners, who came from other lines, could not accept this. The voivode of Sandomierz, Stanisław Tarnowski, offered to buy the whole estate, to no avail. Also his son Stanisław, the castellan of Czchów, organised an armed raid, plundering and destroying the castle on St. Martin's Hill. It was all in vain. The case went to court, and finally, the king granted ownership of Tarnów to the Ostrogski family. After the death of Konstanty Wasyl (1588), the town was taken over by his sons, Janusz and Aleksander Ostrogski. Aleksander's sudden death caused further ownership disputes. Finally, the Tarnów estate was divided

between Janusz Ostrogski and his nephews, Aleksander's sons. This resulted in the division of the town into two parts, which affected its development. Subsequently, both parts were briefly in the hands of different owners. In the first half of the 18th century the town was reunited by the Sanguszko family. As the former castle on St. Martin's Hill became uninhabitable, the Sanguszkos moved to a manor house in the suburban village of Gumniska. Over time, the manor house proved too small, and Hieronim Sanguszko built a palace on its site in 1799. In 1787, the Austrian government deprived Hieronim Sanguszko of his rule over Tarnów and established authorities independent of its former owners. However, the Sanguszko family remained in their manor until 1945.

Following the series' guidelines, this atlas is devoted to the spatial development of the city from its foundation to the present day. It comprises two main sections: cartographic and descriptive. The cartographic section features selected plans and views of the city according to the guidelines of the International Commission for the History of Towns. The atlas contains contemporary reconstructions of the spatial development of Zamoście, including an overview plan of the town from its foundation to the present day, as stipulated by the series' requirements.

In the textual part of the atlas, readers will find descriptions of the main stages of the spatial development of the town and its surroundings in the 14th–20th centuries. The bibliography provides information on the general history of the city and its spatial development, along with key monographs used in this atlas.

We hope that thanks to the bilingual Polish-English version, the *Atlas of the City of Tarnów* will be used, as the series was intended, for comparative studies of European towns and cities (thus filling a painful gap), for spatial planning and landscape protection, and finally for didactic purposes and popularising, also abroad, one of the formerly most important cities of Małopolska.

The atlas could not have been produced without the kindness of the directors of the institutions storing the basic cartographic documentation. Special thanks are due to Dr Kamila Follprecht, Deputy Director of the National Archives in Krakow, for her technical support and assistance. I also extend my thanks to Mr Kazimierz Kurczab, Director of the Regional Museum in Tarnów, for graciously providing access to the collection beyond standard protocol. Last but not least, sincere thanks are due to Mr Roman Ciepela, President of the City of Tarnów, and his colleagues for their comprehensive assistance.

Zdzisław Noga

PRADZIEJE TARNOWA

Pierwsi ludzie pojawili się w okolicach dzisiejszego Tarnowa około 11 tysięcy lat temu. Były to gromady łowców reniferów żyjące z polowań na te zwierzęta na przedpolu lodowca, w klimacie zbliżonym do klimatu tundry. Większość znalezisk z tego okresu pochodzi z badań Bolesława Czapkiewicza¹, który na południe od Piaskówki znalazł wiele narzędzi krzemienych ze schyłkowego paleolitu, związanych z tzw. cyklem mazowszańskim – były to grociki strzał, noże, skrobacze i przekłuwacze krzemienne.

Wraz z postępującym w następnych tysiącleciach ociepleniem odeszły na północ stada reniferów, a w ślad za nimi i gromady myśliwych. Na obszar pokrywający się lasami przywędrowała ludność prowadząca zbieracko-łowiecki tryb życia, której źródłem pożywienia były owoce i leśna zwierzyna. Nastąpił proces mikrolityzacji narzędzi krzemienych, spośród których najczęściej są znajdowane niewielkie zbrojniki do strzał. Na terenie Tarnowa odnotowano sześć stanowisk archeologicznych z okresu mezolitu, w większości o nieustalonej lokalizacji – ich położenia nie precyzują ogólnikowe stwierdzenia w rodzaju: „na południe od Piaskówki, między Rzędzinem a Tarnowem”. Stanowiska te leżą na wydmach piaszczystych, które obecnie, zapewne w wyniku działalności ludzkiej, zostały bądź zniszczone, bądź zabudowane.

Około połowy V tysiąclecia p.n.e. na ziemię polską zaczęły napływać z południa grupy przynoszące ze sobą umiejętność uprawy roli i hodowli. Dokonała się jedna z największych rewolucji w dziejach człowieka – tzw. rewolucja neolityczna. Z koczowniczego trybu życia zbieraczy i łowców ludzie przeszli na tryb osiadły, powstały pierwsze osady stałe i towarzyszące tym osadom cmentarzyska.

Proces zasiedlania południowej Polski przez rolników trwał kilkaset lat. W pierwszym rzędzie zajmowali oni żyzne lessowe ziemie w okolicach Krakowa i Miechowa i stamtąd właśnie

dotarli pierwsi rolnicy w okolice dzisiejszego Tarnowa. Około 4300–4200 roku p.n.e. grupy ludności neolitycznej zaczęły się przemieszczać na wschód, w okolice Rzeszowa i Przeworska. Ślady zachowane w obrębie miasta wskazują na raczej krótkotrwały w tym miejscu pobyt ludności kultury ceramiki wstęgowej rytej. Natrafiono na nieliczne narzędzia krzemienne tej kultury, odnotowane w inwentarzach sporządzonych przez B. Czapkiewicza. Z kolei badania przedmiotów krzemienych znalezionych przez niego na Rzędzinie i Grabówce wykazały, że w przeszłości bytowała tu jeszcze jedna kultura neolityczna – tzw. kultura lendzielska. Brak natomiast śladów po osadach pierwszych rolników; jedynie między Górą św. Marcina a Tarnowem B. Czapkiewicz odkrył pozostałości po obozowisku neolitycznym. Wydaje się, że w owym czasie ziemie na północ od progu karpackiego, w tym nasz rejon, były jedynie terenem penetracji gospodarczej kultur neolitycznych, nie zaś miejscem ich osiedlenia. Natrafiamy więc tylko na pojedyncze znaleziska z okresu neolitu, takie jak ostrze odkryte w trakcie badań kamienicy przy Rynku 5 albo grot strzały znalezionej na ogródku działkowym nad Wątokiem.

Kolejne ślady pozostawiła u schyłku neolitu (III tys. p.n.e.) fala ludności związanej z tzw. kulturą ceramiki sznurowej (KCSZ). Ludność tej kultury prowadziła gospodarkę pasterską, zmarli chowani byli pod kurhanami; często jedyną pozostałością po tych kurhanach są znaleziska toporków i siekier kamiennych wkładanych zmarłym do grobów (łącznie odkryto cztery toporki i siedem siekier związanych z tą kulturą).

Rok 1800 p.n.e. stanowi umowną granicę między neolitem a początkiem epoki brązu na ziemiach polskich, pojawiły się wówczas pierwsze przedmioty miedziane. Z naszego terenu pochodzą miedziane kręgi, które być może są śladem po szlaku handlowym biegnącym doliną Dunajca z południa ku północy, z terenów obecnej Rumunii, gdzie już w czasach prahistorycznych wydobywano miedź. Badania z lat osiemdziesiątych XX wieku ujawniły w okolicach Tarnowa świadectwa obecności dwóch kultur z wczesnej fazy epoki brązu. Pierwsza z nich – kultura mierzanowicka – funkcjonowała tu do około 1600 roku p.n.e. Relikty szlaku tej kultury znaleziono na stanowisku 1 w Tarnowcu, tuż przy granicy miasta, a pojedyncze ślady po drugiej stronie rzeki Białej, na stanowisku 5 w Koszycach Wielkich. Z Koszyc pochodzi też para bogato ornamentowanych bransolet z brązu. Pełne upowszechnienie się brązu wiązało się z wiel-

¹ Bolesław Czapkiewicz (1873–1942), malarz, nauczyciel, archeolog. Jako pierwszy prowadził archeologiczne poszukiwania w Tarnowie oraz badania wykopaliskowe na terenie miasta i w widłach Wątku i Białej Dunajcowej. W poszukiwaniach prahistorycznego osadnictwa przemierzył południową część Tarnowa, Zawady, Krzyża, Woli Rzędzińskiej. Wyniki jego badań dotyczyły szerokiego spektrum pradziejów, od epoki kamienia po okres wpływów rzymskich. Tereny, które badał są obecnie całkowicie zabudowane i archeologicznie zdegradowane.

ką kulturą archeologiczną panującą na naszych ziemiach przez blisko tysiąc lat, tj. z kulturą łużycką. Na południe od zwartej zabudowy Tarnowa odkryto ślady po kilku osadach tej kultury. Zapewne mieszkańcy tych osad już w nowej epoce – epoce żelaza – grzebali swoich zmarłych na piaszczystym pagórku, na którym później powstanie tarnowskie Stare Miasto. W piwnicach ratusza znaleziono fragmenty wazy sugerującej pochówek; potwierdził tę tezę odkryty na zapleczu kamienicy przy Rynku 5 grób popielnicowy.

W trakcie wykopalisk prowadzonych w ramach badań ratowniczych na obwodnicy miejskiej na stanowisku 7 odkryto relikty osady kultury łużyckiej. Na przeciwległym brzegu niewielkiego potoku w Tarnowcu, na stanowisku 1 odsłonięto kolejne ślady po osadzie tej kultury, podobnie na stanowisku 88 w Tarnowie. Badane od 1982 roku grodzisko w Zawadzie dostarczyło informacji, że w okresie kultury łużyckiej, a właściwie u jej schyłku, był tam gród obronny podobny do znanego wcześniej grodziska w Zawadzie Lanckorońskiej. Funkcjonowanie grodu jako centrum administracyjnego lub plemiennego potwierdza wcześniejsze wiadomości o gęstym osadnictwie omawianej kultury w południowej części obecnego miasta, osią tego skupiska osadniczego była rzeka Biała.

Z czasem postępowały zmiany osadnictwa ludzkiego, powstały osady w typie wiosek, rosła gęstość zasiedlenia – głównie wzdłuż rzek, zmieniała się kultura duchowa, powszechny stawał się zwyczaj palenia zmarłych związany z kultem słońca. Nowe techniki uprawy roli, rozwój rzemiosła, metalurgia brązu stabilizowały podstawy gospodarcze społeczności ludzkich. Na wydmach pod Tarnowem w 1873 roku znaleziono brązowy miecz z rękojeścią tzw. typu antenowego – przykład bądź rodzimej wytwórczości, bądź dalekosiężnych kontaktów handlowych; śladem starożytnej metalurgii jest także fragment zdobionego kręgu – naszyjnika z brązu. W trakcie badań na placu handlowym, tzw. Burku, odkryto ciałopalny grób kultury pomorskiej, „następczyni” kultury łużyckiej.

U schyłku kultury łużyckiej, pod wpływem nowych prądów kulturowych upowszechniających się wraz z opanowaniem znacznych terenów Europy przez ludy celtyckie, w II i I wieku p.n.e. uformowała się kultura przeworska. Kultura ta trwała również w okresie wpływów rzymskich, od I do IV wieku n.e. Śladem penetracji okolic Tarnowa przez ludność celtycko-przeworską jest odkryty w 1996 roku grób ciałopalny tzw. grupy tyńieckiej (II–I w. p.n.e.). Okres kultury przeworskiej jest dobrze rozpoznany archeologicznie.

Warto tu jeszcze raz wspomnieć Bolesława Czapkiewicza, który prowadził badania na osadzie z młodszej fazy okresu wpływów rzymskich. W Tarnowie jest kilkadziesiąt stanowisk archeologicznych z tego okresu.

Badania wykopaliskowe na kilku stanowiskach przy granicy miasta dostarczyły kompletnych danych odnośnie do chronologii osad kultury przeworskiej, trybu życia mieszkańców oraz obrządku pogrzebowego. Informacje o sposobie chowania zmarłych pozyskano na badanym cmentarzysku w Łętowicach pod Tarnowem, gdzie znaleziono ponad trzydzieści grobów ciałopalnych, bogato wyposażonych w rozmaite przedmioty codziennego użytku, naczynia i broń. Liczba znalezisk z okresu rzymskiego jest tak duża, że pozwoliła wydzielić z mapy osadnictwa w dolinie Dunajca tarnowskie skupisko, obejmujące szereg osad na południowych krańcach Tarnowa oraz na terenie Koszyc Wielkich, Nowodworza, Tarnowca. W tej ostatniej miejscowości, przy granicy miasta, odsłonięto osadę kultury przeworskiej (badania J. Okońskiego i A. Szpunara) zajmującą kilka hektarów powierzchni, z wydzieloną strefą mieszkalną (kilkanaście domów) i produkcyjną (kilkaset palenisk). Oprócz śladów po osadach znajdujące się także przedmioty pochodzące z terenu Cesarstwa Rzymskiego; są to monety znalezione w cegielni pod Górą św. Marcina. Natrafiono tam na denar Wespazjana i złoty solid Teodozjusza.

Po zaniku kultury przeworskiej i po okresie wędrówek ludów na ziemiach południowej Polski pojawili się Słowianie. Nie zachowały się ślady kultury wczesnosłowiańskiej (V–VI w.). Większość znalezisk datowana jest na IX–XI wiek; od tego czasu można mówić o etnicznej ciągłości kulturowej na terenie Tarnowa i okolicy. Z ponad dwudziestu stanowisk archeologicznych związanych z tym okresem do najważniejszych należą: grodzisko w Zawadzie, które swym zasięgiem częściowo wchodzi w granice miasta (Tarnów, stan. 101), badana wykopaliskowo osada wczesnośredniowieczna w Klikowej oraz pojedyncze znaleziska ceramiki wczesnośredniowiecznej z okolic tarnowskiego Starego Miasta. Brak natomiast wyraźnych śladów poświadczających funkcjonowanie wczesnośredniowiecznej osady na wzgórzu, na którym lokowany jest Tarnów. Wielkie badania przeprowadzone na trasie autostrady A4 przyniosły odpowiedź na nurtujące od lat archeologów pytanie: „gdzie żyli ludzie, którzy zbudowali ogromne grodzisko w Zawadzie?”. W ich wyniku odkryto całe wioski w dolinie Dunajca, z dziesiątkami domostw, palenisk, całych zagród (Wierzchosławice, stan. 11, 12, 15, Gosławice, stan. 5, Komorów, stan. 8).

Tarnów – Rynek

Nr na mapie	Rok badań	Lokalizacja, opis	Rodzaj badań, materiał, obiekty	Chronologia	Autorzy badań	Dokumentacja
1	1960–1965	Ratusz wewnątrz	ceramika	XVI – XIX w.	Jerzy Kruppe, Maria Gajewska, Instytut Historii Kultury Materialnej PAN	Archiwum WUOZ nr 1761; 10929
1	1968–1970	Ratusz	sondaże w piwnicach; ceramika kultury lużyckiej	Halsztat, XVI w.	Marta Nowosad, KEA	Archiwum Działu Archeologii MOT
1	1980	Ratusz	badania w wieży; wagi zegarowe, kłódki, fragmenty naczyń, kafle	XVI–XVIII w.	Maciej Szope, MOT	Archiwum Działu Archeologii MOT
1	1964 2002	Ratusz	koncepcja modernizacji	dokumentacja	Marek Chrobak i zespół	Archiwum WUOZ nr 7972
1	1996 2009	Ratusz	studnia lub kabat, sala Jakubowskiego, kanały pod ratuszem; ceramika, kafle, przedmioty metalowe, dachówki, gąsior	późne średniowiecze, nowożytna	Andrzej Szpunar, Barbara Szpunar, Agnieszka Kukulka, MOT	Archiwum WUOZ nr 6467; I–II
2	1962	Rynek 12, piwnice	piwnice pod rynkiem		Witold Gryl, Józef van Marcke de Lumen	Archiwum WUOZ nr 4862 – Gryl, s. 6
3	1980–1985	Rynek 5, 9, 10,	nadzory; nawarstwienia późnośredniowieczne i nowożytne, ceramika, kafle	późne średniowiecze, nowożytna	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 2512
4	1981–1982 1986, 1992	Rynek 5	grób kultury lużyckiej, piec chlebowy, fundamenty murów kamiennicy	neolit, Halsztat, XV w.	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 2512
2	1989	Rynek 12, piwnice, ul. Franciszkańska	inwentaryzacja murów	nowożytna	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 2616
7	1994	Rynek	nadzór; budowa wodociągu		Zespół PAK PKZ Tarnów	
5	1988 2006 2011–2012	Rynek 3, podwórze	remont kamiennicy wykopaliska; ceramika, kafle, szkło	XVII–XIX w.	Paulina Chrzanowska, Andrzej Szpunar, MOT	Archiwum WUOZ nr 5325
6	1992 2006 2007 2013 2015	Rynek 21, podwórze	wykopaliska; piec chlebowy, relikty murów zabudowy, ceramika, kafle, szkło	XVI–XIX w.	Andrzej Szpunar, Barbara Szpunar, Agnieszka Kukulka, MOT	Archiwum WUOZ nr 5509, 7383, 6842 8351 – 2015
7	2019	Rynek	modernizacja instalacji; nadzór, wykopaliska	XVI–XIX w.	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 10176, 10184, 10164, 1043, 1100
7	2019	Rynek 1, 3	modernizacja; kable, co, teletechnika	brak	Agnieszka Kukulka, Barbara Szpunar, MOT	Archiwum WUOZ nr 10161
7	2019	Rynek, ul. Stara, Żydowska	modernizacja, kable	brak	Agnieszka Kukulka, Barbara Szpunar, MOT	Archiwum WUOZ nr 10157
3	2020	Rynek 5	wykopy przy izolacji ścian	XVI–XIX w.	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 10413
8	2020	Rynek 16, zaplecze	wykopy przy przyłączy wodnym	XVI–XIX w.	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 10876
7	2019–2020	Rynek, infrastruktura fontanny	relikty murów	XVI–XIX w.	Edyta Anna Marek	Archiwum WUOZ nr 10830

Tarnów – fortyfikacje Starego Miasta

Nr na mapie	Rok badań	Lokalizacja, opis	Rodzaj badań, materiał, obiekty	Chronologia	Autorzy badań	Dokumentacja
9	1959	Brama Pilźnieńska, wykopy, badania, nadzory	mury, zarys bramy i mostu	XVI w.	Antoni Kunisz, Witold Gryl	Archiwum WUOZ nr 2862 – Gryl, s. 4, 10151
9	1997–1998	Brama Pilźnieńska	mury, zarys bramy	XVI w.	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 10151
9	2016–2017	Brama Pilźnieńska, kamienica	badania wewnątrz, rozwarstwienie, mury obronne	XVI–XIX w.	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 9534 t. I, 9537 t. IIA; 9536 t. IIB, 9538 t. III; 9539 t. IV; 9540 t. V
9	2021	Brama Pilźnieńska	most ceglany w przedbramiu	XVI w.	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 10933
10	1961	zbieg ul. Krakowskiej, Katedralnej, Wałowej	Brama Krakowska układ nawarstwień	XVI w.	Witold Gryl	Archiwum WUOZ nr 4862 – Gryl, s. 3
10	1962	ul. Katedralna	zarys murów Bramy Krakowskiej	XVI w.	Witold Gryl	Archiwum WUOZ nr 4862 – Gryl, s. 3–4
10	2018	plac Kazimierza, ul. Katedralna i Krótka	wykopaliska, modernizacja prace ziemne – nadzór, Brama Krakowska	XV w.	Jarosław Lepiejca	Archiwum WUOZ nr 9738; 10165
11	1960	ul. Wałowa naprzeciw „Bursy Plastyków”	dwa pasy murów		Witold Gryl, Józef van Marcke de Lumen	Archiwum WUOZ nr 4862 – Gryl, s. 6
12	1960–1965	plac Rybny, mury miejskie; ul. Wąska, Bernardyńska	ceramika	XVI–XIX w.	Jerzy Kruppe, Mirosława Gajewska, Instytut Historii Kultury Materialnej PAN	Archiwum WUOZ nr 1761, 10929
13	1960, 1962	plac pod Dębem	piwnica, przejście za mury?		Witold Gryl	Archiwum WUOZ nr 4862 – Gryl, s. 6
13	2007	plac Bohaterów Getta, remont parkingu	ceramika, szkło, metale, fragment fajki	XVII–XIX w.	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 5427
14	1962	ul. Wałowa	zarys murów Barbakanu? Brama Krakowska?		W. Gryl, Józef van Marcke de Lumen	Archiwum WUOZ nr 4862 – Gryl, s. 5
15	1976	Stare Miasto, południowa część Rynku, między tyłami kamienic a murami miejskim	mury miejskie, ceramika	późne średniowiecze, nowożytna	Halina Ginter, Ewa Kwaśniewska, Krystyna Kruczek, Jerzy Kozak, PAK PKZ Kraków	Archiwum WUOZ nr 1745 – materiał 1746 – dziennik badań 1744 – dokumentacja rysunkowa
16	1977 1978	Rynek 9	badania i nadzór, mury miejskie na zapleczu kamienicy	późne średniowiecze, nowożytna	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	
17	1987	ul. Franciszkańska, fortyfikacje klasztoru Bernardynów	inventaryzacja dokumentacja rysunkowa	XVI w.	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 10154
17	1989	ul. Franciszkańska	inventaryzacja murów	nowożytna	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 2616
18	2000 2002 2015	plac Morawskiego i ul. Klasztorna	fortyfikacje, basteje ceramika, kafele, metale	XVI–XVII w. po około 1525	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 4566 8262 t. II, 8258 t. III, 8261 t. IV
19	1992	ul. Forteczna	mury miejskie		Zespół PAK PKZ Tarnów	
19	1996	ul. Bernardyńska 6, Targowa 10	mury obronne	XV–XVI w.	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 2859
19	1992–1993	ul. Targowa i Wąska	mury obronne, ceramika, kafele z dawnej fosy miejskiej	późne średniowiecze, nowożytna	Eligiusz Dworaczyński, Zespół PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 2859
20	2005	plac Rybny	mury i obrys tzw. furty i zabudowa przy murze	XV–XVI w.	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	brak danych
21	2010	Wałowa 9, skwer Łokietka	profil średniowiecznej fosy, ceramika	średniowiecze, nowożytna	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	brak danych
22	2013	mury miejskie przy małych schodach	26 fr. ceramiki, 1 fragment kafla	XV–XIX w.	Tomasz Murzyński	Archiwum WUOZ nr 7574, 7496
23	2018	plac Sprawiedliwości	inwestycja budowlana, relikty młyna, mury	XVI–XIX w.	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 9885, 9886

Tarnów – ulice i place

Nr na mapie	Rok badań	Lokalizacja, opis	Rodzaj badań, materiał, obiekty	Chronologia	Autorzy badań	Dokumentacja
24	1962	ul. Wałowa, wykop wzdłuż ulicy	1,8 m poniżej jezdni chodnik wiklinowy	XV w.	Witold Gryl	Archiwum WUOZ nr 4862 – Gryl, s. 7
25	1962	ul. Weklerska 5/3	piwnice przed licem domu	poźne średniowiecze, nowożytna	Eligiusz Gryl	Archiwum WUOZ nr 4862 – Gryl, s. 6
26	1977	ul. Kapitulna, 6	wykop budowlany	nowożytna	zdjęcia Maciej Szope	Archiwum Działu Archeologii MOT
27	1983	ul. Franciszkańska 12	drewniane konstrukcje burtnicy?, młyn	nowożytna	Andrzej Cetera	Archiwum WUOZ nr 2890, 9821
28	1991	ul. Wałowa, remont nawierzchni	z dawnej fosy miejskiej, ceramika, kafle	poźne średniowiecze, nowożytna	Eligiusz Dworaczyński, Zespół PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 2859
29	1992	Wałowa 39	z dawnej fosy miejskiej, ceramika, kafle	poźne średniowiecze, nowożytna	Zespół PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 9853
28	1991–1992	ul. Wałowa	z dawnej fosy miejskiej, ceramika, kafle	poźne średniowiecze, nowożytna	Eligiusz Dworaczyński, Zespół PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 9855, 9846
30	1999	ul. Wałowa 3 – wykop 1	ceramika, kafle	XVIII–XIX w.	Eligiusz Dworaczyński, A. Cetera, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 3859
31	2006	Wałowa 7			Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	
32	2012	Wałowa 25	badania archeologiczno-architektoniczne kamienicy, mury miejskie	brak danych	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	brak danych
33	2016	ul. Wałowa 10	budowa szybu windy, nadzór	brak danych	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	brak danych
34	1982	katedra, krypty	brak danych		IHKM PAN Warszawa	
35	1993	Wielkie Schody, wykop telefoniczny	ceramika	XIX w.	Andrzej Leo	Archiwum Działu Archeologii MOT
36	2006	ul. św. Ducha	warstwa ceramiki z warsztatu garncarskiego	polowa XV w.	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	
19	2014	ul. Bernardyńska 6 i 8	badania archeologiczne	brak danych	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	brak danych
37	2019–2020	ul. Bernardyńska 18, budowa fontanny	inwestycja budowlana, odsłonięcie murów miejskich	XVI–XIX w.	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	
38	2020	ul. Bernardyńska	wykopy, remont chodnika	XVIII–XIX w.	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 10616
39	2014	ul. Zakątna 19	Arsenal?, badania archeologiczne	XVI w.	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	brak danych
40	2019	Rynek	podstawa przegierza miejskiego	XVI–XIX w.	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 10176, 10184, 10164, 1043, 1100
41	2016–2017	ul. Franciszkańska	modernizacja – nadzór	XVI–XIX w.	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 9176, 9065
42	2018	Małe Schody	inwestycja budowlana	XVI–XIX w.	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	
43	2019–2020	ul. Krótka	ceramika, relikty murów	XVI–XIX w.	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 10829
44	2021	ul. Zakątna	nieczynny kanal ściekowy	XIX w.	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 10935
45	1994	plac Kazimierza	wykopy sondazowe	XVI–XIX w.	Zespół PAK PKZ	Archiwum WUOZ nr 9917
45	2018	plac Kazimierza	badania wykopaliskowe, fundamenty kramów, kuźnia	XVII–XIX w.	J. Lepiejza	Archiwum WUOZ nr 9738
46	2009	Stara Synagoga	ceramika, szkło, metale, 3 fazy rozwoju synagogi	XVII–XIX w.	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 6053
46	2011	Stara Synagoga, plac Rybny	fundamenty synagogi, fragmenty ceramiki i kafli	XVI–XIX w.	Bożena Marczyk Chojnacka	Archiwum WUOZ nr 7854, 6688 7868 – rysunki, rzuty

Tarnów – rurociągi drewniane, studnie

Nr na mapie	Rok badań	Lokalizacja, opis	Rodzaj badań, materiał, obiekty	Chronologia	Autorzy badań	Dokumentacja
47	1962	plac Kazimierza, na zach. od pomnika Mickiewicza	rurociągi drewniane, studnia	drewniane rury	Witold Gryl Jarosław Lepicja	Archiwum WUOZ nr 4862 – Gryl, s. 7
48	1962	Wałowa 19	studnia z ciosów kamiennych pusta na gł. 3 m zasypana	XVII–XVIII w.	Witold Gryl	Archiwum WUOZ nr 4862 – Gryl, s. 7–8
49	1962	ul. Goldhammera	rurociągi drewniane wzdłuż kamienicy plac Rybny 2	woda z Lipia do Tarnowa	Witold Gryl	Archiwum WUOZ nr 4862 – Gryl, s. 7
50	1968	ul. Szeroka, naprzeciw kamienicy Kniewskiego 24	studnia pobernardynska, odkryta chyba 1910, zbadana, z cegły gołyckiej, głęboka na 3 m		Marta Nowosad	Archiwum WUOZ nr 4862 – Gryl, s. 8
51	2013	plac Burek, plac Targowy	studnia	XVI–XIX w.	Eligiusz Dworaczynski, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 11006, 1–8

Tarnów – Stare Miasto, cmentarze

Nr na mapie	Rok badań	Lokalizacja, opis	Rodzaj badań, materiał, obiekty	Chronologia	Autorzy badań	Dokumentacja
52	1959	ul. Szeroka, naprzeciw domu nr 9	szkielety ludzkie		notatka W. Gryl	Archiwum WUOZ nr 4862 – Gryl, s. 5
52	2011	mury miejskie, plac Rybny, ul. Taras, Szeroka, Forteczna	cmentarz przy kościele Bernardynów	XVI–XIX w.	zespół Działu Archeologii MOT	Archiwum WUOZ nr 7887
52	2020	ul. Bernardyńska	cmentarz przykościelny, mury obronne, ceramika	XVI–XIX w.	Eligiusz Dworaczynski, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 10825
53	1987 1994 1996	ul. Targowa	8 grobów szkieletowych, ceramika, piec garncarski, fundamenty kościoła	nowożytna XVI–XVII w.	Andrzej Szpunar, Eligiusz Dworaczynski, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 2616
54	2019	ul. Katedralna, Kapitulna	modernizacja, relikty murów, pochówki szkieletowe na ul. Kapitulnej		Piotr Olejarczyk	Archiwum WUOZ nr 10167
54	1985 maj 1986	ul. Kapitulna, posesja 1–5	cmentarz przykościelny, groby; ceramika, kafe	późne średniowiecze, nowożytna	Andrzej Cetera, Jerzy Okoński, Andrzej Szpunar, Eligiusz Dworaczynski, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 2512
55	2006	plac Burek	cmentarz przykościelny	XVII–VIII w.	Eligiusz Dworaczynski, PAK PKZ Tarnów	
55	2013	plac Burek, plac Targowy	relikty kościoła, cmentarz, studnia grób ciałopalny – kultura pomorska	XVI–XIX w.	Eligiusz Dworaczynski, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 11006–1 do 8
56	2007	plac Sprawiedliwości	cmentarz i elementy ravelinu, ceramika, szkło, metale	XVIII–XIX w.	Eligiusz Dworaczynski, PAK PKZ Tarnów	Archiwum WUOZ nr 8682

Wykaz skrótów

IHKM PAN Warszawa – Instytut Historii i Kultury Materialnej w Warszawie
KEA – Kapecka Ekspedycja Archeologiczna
MOT – Muzeum Okręgowe w Tarnowie
PAK PKZ Tarnów – Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska Przedsiębiorstwo Konserwacji Zabytków w Tarnowie
PAK PKZ Kraków – Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska Przedsiębiorstwo Konserwacji Zabytków w Krakowie
PAN – Polska Akademia Nauk

W OKRESIE I RZECZYPOSPOLITEJ

Lokacja miasta w 1330 roku

Miasto Tarnów założone zostało na niewielkim wyniesieniu (226 m n.p.m.) w dolinie rzeki Białej na pograniczu Niziny Sandomierskiej i Pogórza Karpackiego, w rejonie przeważnie leśnym, choć częściowo objętym już wcześniejszą akcją osadniczą. Na sytuację miasta wpływ miały przepływające na południe od Tarnowa potoki – Wątok oraz niestniejąca już Strusina (Trosina), spływająca równolegle do Wątku z pól Rzędzina i Woli Rzędzińskiej do rzeki Białej. Doliną rzeki Białej i nieodległego Dunajca przebiegały drogi handlowe łączące Bałtyk z Węgrami, w okolicach Tarnowa krzyżujące się z traktem prowadzącym na Ruś². Dokument lokacyjny wystawiony został w Krakowie 7 marca 1330 roku przez Władysława Łokietka na prośbę Spicymira, wojewody krakowskiego. Monarcha przeniósł wsie Tarnów Wielki i Tarnów Mały z prawa średzkiego na magdeburskie, a także wyraził zgodę na lokację na ich obszarze miasta, pod względem ustroju wzorowanego na Krakowie³. Tarnów Mały to dzisiejsze wsie Tarnowiec i Zawada, ciągnące się na południe od miasta, z centrum osadniczym w obrębie dzisiejszej Zawady. Znajdujący się w niej kościół św. Marcina uznawany jest za najstarszy kościół w tej okolicy⁴. Natomiast na terenie wsi Tarnów Wielki założono ośrodek miejski – o prawdopodobnie niestalonych jeszcze granicach – przenosząc nań jej nazwę⁵.

² W. Dworzaczek, *Lelivici Tarnonscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego, wiek XIV–XVI*, Warszawa 1971, s. 79–79; J. Lach, A. Michalik, *Srodowisko geograficzne*, [w:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, t. 1–3, Tarnów 1981–1987, tu t. 1, s. 9 i n.

³ Dokument lokacji znajdował się w Archiwum miasta Tarnowa. Z oryginału cytował go M. Balicki, *Miasto Tarnów pod względem historycznym, statystycznym i naukowym*, Tarnów 1831, s. 8–10. W *Aktach grodzkich i ziemskich z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzn. bernardyńskiego we Lwowie*, t. 5, Lwów 1875 (dalej: AGZ), nr 1, s. 1–2, wydany był już na podstawie transumptu Władysława Warneńczyka z 1435 r. J. Leniek, *Tarnów za Lelwitów*, [w:] J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa*, Tarnów 1911, s. 17–18, stwierdzając brak oryginału w archiwum miejskim, publikuje tłumaczenie z XVIII w.

⁴ L. Poniewozik, *Kościelne początki Tarnowa*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 102 (2014), s. 192, tu także streszczenie dotychczasowej dyskusji.

⁵ Granicę zachodnią ustalono częściowo w 1426 r., przeprowadzając rozgraniczenie pomiędzy wsią Chyszów a przedmieściem tarnowskim, *Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 2, Lwów 1888 (dalej: AS), nr 119, s. 141–142. Granice pozostałych wsi ukształtowały się dopiero w okresie nowożytnym. Podanie w doku-

nie wiadomo, czy w chwili gdy Spicymir uzyskał pozwolenie na założenie miasta, porozumiał się już zasadzcą, czy też dopiero zamierzał go zakontraktować⁶. Nieznana jest data limitacji mierzniczej ani kiedy i skąd przybyli pierwsi osadnicy, można jedynie przypuścić, że byli w większości narodowości niemieckiej⁷. Z pewnością w 1346 roku społeczność miejska była już na tyle okrzepła, że posiadała własny kościół parafialny⁸.

Działka lokacyjna w średniowiecznym Tarnowie

Lokacja Tarnowa jako miasta na prawie niemieckim pociągnęła za sobą wytyczenie jednakowych działek osadniczych, tworzących regularny układ bloków zabudowy i ulic. Układ ten starano się zrekonstruować na podstawie analizy dwudziestowiecznych planów miasta. Dotychczasowe próby nie wydają się jednak zadowalające⁹. Dzisiejsze Stare Miasto w Tarnowie

mencje jako miejsca lokacji dwóch wsi może wskazywać, że w 1330 r. nie zapadła jeszcze decyzja, gdzie konkretnie powstanie miasto.

⁶ F. Kiryk, *Miasta regionu tarnowskiego Tarnów, Tuchów, Ciężkowice do końca XVI w.*, [w:] *Tarnów. Dzieje miasta*, t. 1 (jak przyp. 2), s. 217, zwraca uwagę, że nie znamy kontraktu wójtowskiego dla miasta Tarnowa. J. Leniek, *Tarnów* (jak przyp. 3), s. 30–31, podaje imiona czterech dziedzicznych wójtów tarnowskich: Mikołaja, Hanka, Sepka i Jakuba, który w 1363 r. zmuszony był zgodzić się na wykup wójtostwa przez Rafała Tarnowskiego.

⁷ F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 218; J. Leniek, *Tarnów* (jak przyp. 3), s. 32, przypuszczał, że osadnikami byli niemieckiego pochodzenia przybysze z Nowego Sącza oraz ludność miejscowa pochodzenia polskiego. O niemieckim pochodzeniu znacznej części mieszkańców Tarnowa świadczą nazwiska wywodzących się z tego miasta studentów Uniwersytetu Krakowskiego w XV w. J. Krukowski, Z. Ruta, *Szkołnictwo i stosunki kulturalne w Tarnowie i regionie tarnowskim w okresie przedrozbiorowym*, [w:] *Tarnów. Dzieje miasta*, t. 1 (jak przyp. 2), s. 505.

⁸ F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 217–218; L. Poniewozik, *Kościelne początki* (jak przyp. 4), s. 191.

⁹ Pierwszą próbę odtworzenia zasad limitacji lokacyjnej Tarnowa podjął T. Zagrodzki, *Regularny plan miasta średniowiecznego a limitacja mierznicza*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 5 (1962), s. 38, ryc. 14. Autor nie przedstawił analiz prowadzących do przyjętych wniosków, a jedynie zaprezentował je w postaci schematycznego (i uciętego od południa) planu Tarnowa z wrysowaną siatką sznurową, opatrzonego krótkim komentarzem. Koncepcje T. Zagrodzkiego rozwinęli B. Krasnowolski z zespołem, zob. Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, Delegatura w Tarnowie (dalej: AWUOZ), nr inwentarzowy 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne miasta w granicach administracyjnych, t. 1, cz. 1: Studium historyczne, oprac. B. Krasnowolski, współpr. Z. Beiersdorf, M. Trusz, J. Laskownicka,

uksztaltowane zostało w wyniku wielokrotnej odbudowy i rozbudowy niszczonej przez pożary i wojny substancji budowlanej oraz przemian zachodzących od XVIII do XX wieku. Warto zwrócić uwagę, że obecny układ urbanistyczny w południowo-wschodniej części zawdzięcza Tarnów wytyczeniu w drugiej połowie XVIII wieku ulicy Zakątnej, a część zachodnia zmieniła się w okresie od drugiej połowy XVIII do połowy XIX stulecia.

Kluczowe dla rekonstrukcji programu lokacyjnego średniowiecznego miasta jest określenie wielkości działki osadniczej. Zwykle ustala się ją na podstawie badań statystycznych szerokości zachowanych współcześnie parcel. Wyniki analiz szerokości parcel w Tarnowie nie są jednak jednoznaczne: wykazują niewielką koncentrację wokół wartości 14–14,5 m, co przy zastosowaniu jako miary stopy krakowskiej (Tarnów lokowano na wzór Krakowa) daje wielkość zbliżoną do 47–50 stóp¹⁰. Nie dysponujemy jednak średniowiecznymi materiałami pozwalającymi na weryfikację tak ustalonych wielkości. W Tarnowie, poza nielicznymi odosobnionymi relikdami, nie zachowały się ślady budownictwa mieszczańskiego sprzed XVI wieku. Pierwsze zachowane spisy dochodów z nieruchomości mieszczańskich pochodzą dopiero z XVII wieku i na nich, z konieczności, należy oprzeć badania¹¹. Mamy trzy takie spisy – jeden dla części północnej z 1618 roku i dwa dla części południowej: niedatowane, ale pochodzący prawdopodobnie z początku lat pięćdziesiątych oraz z 1675 roku¹². Wszystkie wykazują pobierany w mieście czynsz roczny płacony „od wierzchu”¹³. Sporo informacji o układzie przestrzennym zawiera także wykaz domów w Tarnowie zamieszczony w akcie podziału majątku Ostrogskich w 1603 roku¹⁴. W północnej pierzei rynkowej w okresie od 1603 do 1618 roku znajdowało się osiem posesji mających jeden i dwa „wierzchy”. Analizy tych źródeł pozwalają zidentyfikować poszczególne posesje w ciągu pierzei, zwłaszcza kamienicę

Kraków 1988–1991 mps, s. 184 i n.; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV w.*, cz. II: *Katalog*, Kraków 2004 s. 250 i n.; idem, *Tarnowski zespół osadniczy Spicymira Lelivity*, „Quart” 2 (60) (2021), s. 44–45; M. Trusz, *Rozwój przestrzenny Tarnowa do 1772*, [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 1, Tarnów 1994, s. 40–41, wyprowadzając teoretyczne podziały z wielokrotności sznura w podziale na 3. Próby wrysowania opartego na nich układu w plan miasta oraz analiza źródeł z XVII i XVIII w. skłaniają jednak do zakwestionowania tych wniosków. O ile układ urbanistyczny wschodniej części miasta jest zinterpretowany w miarę właściwie, o tyle ustalenia dotyczące miar, wielkości działki osadniczej i układu zachodniej części miasta są błędne.

¹⁰ Pomiar przeprowadzono przy wykorzystaniu danych cyfrowych w systemie GIS, badaniem objęto parcele przyrynkowe.

¹¹ Autor zdaje sobie sprawę z upływu czasu pomiędzy lokacją a powstaniem spisów, przyjmuje jednak, że skoro można badać pierwotne podziały lokacyjne opierając się na współczesnych planach, można też podjąć próbę ich odtworzenia na podstawie źródeł XVII-wiecznych.

¹² Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), sygn. 637.3189, 3170, 3177, 3178 (spis z 1675 r. zachowany w dwóch egzemplarzach).

¹³ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3189, s. 158, ANK, sygn. 637.3170, s. 4. Według spisu powinności mieszkańców Tarnowa z 1725 r. mieszczanie i przedmieszczanie winni płacić corocznie po 1 gr od „wierzchu” dachu, „...ducta proportione każdy z kawalku swego”, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), sygn. 358.2697, k. 35. Zapis ten pozwala przyjąć „wierzch” za rodzaj „miary” związanej z wielkością nieruchomości.

¹⁴ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 31–37.

Wąsów i kamienicę Erazmusowską (dziś Rynek 21 i 20), domy z XVI wieku, wypełniające całą szerokość działki. W 1618 roku kamienica Wąsów miała dwa „wierzchy”, natomiast kamienica Erazmusowska jeden. Szerokość pierwszego domu (Rynek 21) wynosi dziś około 14,5 m, drugi dom (Rynek 20) jest o mniej więcej połowę węższy. Na tej podstawie można przyjąć, że jeden „wierzch” odpowiada parceli o szerokości ok. 25 stóp, co dla całej pierzei, mającej łącznie 12 „wierzchów”, daje 300 stóp, czyli 87,9 m, podczas gdy dzisiejsza długość zabudowy pierzei północnej wynosi około 87,75 m. Zgodność obserwujemy także w pierzei zachodniej, gdzie wspomniany spis dochodów z 1618 roku wylicza osiem „wierzchów”, czyli 200 stóp, to jest 58,6 m, przy długości zachowanej zabudowy około 59,4 m.

Rekonstrukcja pierwotnego układu lokacyjnego

Ustaloną w opisany wyżej sposób szerokością parcel posłużono się przy rekonstrukcji pierwotnego rozmierzenia Tarnowa. Na współczesny plan miasta wrysowano regularny układ oparty na powtarzalnej działce osadniczej o wymiarach 25 na 100 stóp, przy stopie równej 0,293 m. Długość parcel określono na podstawie podziałów wschodniej i zachodniej zabudowy przyrynkowej, z uwzględnieniem przebiegu granic na planie F. v. Grottgera z 1796 roku¹⁵. Przyjęto przy tym, że podcienia sięgające około 6–7 m w głąb rynku nie były pierwotnie częścią działki, a powstały w późniejszym okresie w wyniku zajęcia przez budownictwo części rynku¹⁶.

Hipotetyczny układ lokacyjny Tarnowa przedstawiałby się zatem następująco. Centralnym miejscem był rynek o wymiarach 350 na 275 stóp. W jego północnej i południowej części rozmierzono po dwanaście działek osadniczych i po dwie boczne ulice o szerokości 25 stóp (dzisiejsze ul. Piekarska, Wielkie Schody, wschodnia część pl. Katedralnego i przesunięta na wschód w wyniku osiemnastowiecznych regulacji ulica równoległa do Wielkich Schodów)¹⁷. W blokach zachodnim i wschodnim wyznaczono po osiem działek osadniczych oraz ulice: dwie szersze o szerokości 50 stóp (dzisiejsze ul. Katedralna i Wekslarska) i dwie węższe o szerokości 25 stóp (dzisiejsze ul. Krótka i Żydowska)¹⁸. Po północnej stronie ul. Żydowskiej oraz po południowej stronie ul. Wekslarskiej także rozplanowano bloki równoległych działek osadniczych – łącznie znalazłoby się tam miejsce dla jedenastu

---

¹⁵ ANK (jak przyp. 12), sygn. 663.963. O długości działek mogą świadczyć także odnalezione przy ul. Kapitulnej pochówki szkieletowe datowane na późne średniowiecze i okres nowożytny, usytuowane w tylnej części działki przyrynkowej, AWUOZ (jak przyp. 9), nr 10167, 2512.

¹⁶ Oprócz monumentalnych podcieni w kamienicach Rynek 20–21 zachowały się także podcienie włączone w zabudowę wschodniej i zachodniej pierzei. Świadectwem występowania podcieni po południowej stronie są piwnice wsunięte pod płytę Rynku na długość ok. 6 m.

¹⁷ Ul. Małe Schody wytyczona została dopiero w XIX w., nie ma jej na planie Grottgera z 1796 r., ANK (jak przyp. 12), sygn. 663.963, ani na planie datowanym ok. 1814 r. „Grundriss der Stadt Tarnow wie selbe nach dem letzten Brande bestehet mit Bemerkung aller laut conscription zugetheilten Haus nummer sammt ihren Haus Eigenthümern die roth illinirte bedenten den Grund der gamuerten und die gelben den der noch bestehenden holzernen Hauser von selbe bis heutigen”, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Dział Historii (dalej: MTH), nr 1402.

¹⁸ Zmiennych szerokości ulic dopatrzyl się także B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy* (jak przyp. 9), s. 249.

lub dwunastu parcel, podobnie mogło być po południowej stronie ul. Wekslarskiej. Na zapleczu wschodniego bloku zabudowy przyrynkowej poprowadzono tylną ulicę o szerokości 25 stóp. Za nią, pomiędzy dzisiejszymi ulicami Żydowską i Wekslarską, rozmieszczono po dwa zwrócone szczytami do ulic bloki obejmujące po sześć parcel – razem dwanaście parcel.

Wątpliwości budzi natomiast część zachodnia miasta, gdzie niektórzy autorzy dopatrywali się zachowanego układu z okresu lokacji wsi na prawie niemieckim lub rynku pomocniczego o zasięgu dzisiejszego pl. Kazimierza Wielkiego¹⁹. Pomijając pytanie, czy w ośrodku wielkości Tarnowa potrzebny był rynek pomocniczy, należy zauważyć, że to domniemanie jest sprzeczne z zachowanym materiałem źródłowym z okresu nowożytnego. W akcie podziału dóbr tarnowskich z roku 1603, a także w zestawieniach dochodów z XVII wieku wymieniono szereg posiadłości mieszczkańskich zarówno po lewej, jak i po prawej stronie patrząc od Bramy Krakowskiej w kierunku Rynku, po obu stronach ulicy nazywanej w źródłach Krakowską²⁰. Lustracje miasta po pożarach w 1738 i 1743 roku oraz spisy z 1753 i 1767 roku potwierdzają, że owe posesje nadal tam były, choć już zniszczone i pozbawione właścicieli²¹. Dopiero w zestawieniach z 1787 i 1798 roku pominięto je milczeniem, podobnie jak na planie F. v. Grottgera, którego autor w tym miejscu narysował plac trochę większy niż dzisiejszy pl. Kazimierza Wielkiego²². Osadnictwo mieszczkańskie w tym rejonie potwierdzają też badania archeologiczne na pl. Kazimierza Wielkiego, które ujawniły ślady zabudowy sięgającej do okresu późnego średniowiecza²³. Obraz ten stanie się jaśniejszy, jeżeli zauważymy, że dzisiejszy przebieg ul. Katedralnej, choć poświadczony przez Grottgera już w 1796 roku, jest także elementem wtórnym. Zarówno Grottger, jak i autor planu z 1814 roku rysują frontony domów po północnej stronie ulicy jako przedłużenie przebiegu linii szczytowej północnej pierzei rynkowej²⁴. Podobnie przedstawił tę część miasta Zygmunt Vogel na akwarceli w 1800 roku. Trakt, oznaczony na mapie Grottgera jako wytyczony, pokrywający się w przebiegu z ul. Katedralną, jest w rzeczywistości koleiną, prowadzącą najkrótszą drogą z Rynku

¹⁹ J. Dutkiewicz, *Tarnów*, Warszawa 1954, s. 28, wiązał kształt zachodniej części miasta z osadnictwem przedlokacyjnym; AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, t. 1, cz. 1, s. 180; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy* (jak przyp. 9), s. 249, wyraził przypuszczenie, że mógł być to rynek pomocniczy. S. Potępa, K. M. Trusz, *Plac Krupniczy, później plac Kazimierza Wielkiego*, [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 2: *Stare Miasto*, Tarnów 1995, s. 235, i A. Sypek, *Tarnów cegłą mурowany. Monografia cegielni tarnowskich 1330–2015*, Tarnów 2015, s. 35, są już tego pewni.

²⁰ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 14 (część północna) i s. 36 (część południowa): ul. Krakowską w prawo i lewo po obu stronach ulicy – łącznie ok. 28 domów, z czego na dzisiejszej ul. Wielkie Schody 4. W 1618 r. w części północnej 14 domów, ANK, sygn. 637.3198, s. 157. W spisach dochodów z części południowej wymieniono 16 i 19 domów (wliczając w tę część obecną ul. Wielkie Schody), ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3170, s. 3, sygn. 637.3168, s. 6.

²¹ W sumie 8 placów określonych jako puste, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.1402 (1743 r.), 637.3173 (1753 r.), 637.3358 (1767 r.).

²² ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3176 (1787 r.), 637.3178 (1798 r.), 663.963.

²³ AWUOZ (jak przyp. 9), sygn. 9738. S. Potępa, K. M. Trusz, *Plac Krupniczy* (jak przyp. 19), s. 235, wspominają o odnalezieniu po południowej stronie placu piwnic, które nie zostały zbadane.

²⁴ ANK (jak przyp. 12), sygn. 663.063; MTH (jak przyp. 17), nr 1402.

do gościńca cesarskiego poprzez skraj pustego placu²⁵. Dopiero w początkach XIX wieku postawiono tam domy, których frontony zostały dopasowane do nowego przebiegu drogi²⁶. Zniszczenie wcześniejszej zabudowy uczyniło niepotrzebną ulicę oddzielającą ją od parceli przyrynkowych, które z czasem zajęły wolny teren, a dziewiętnastowieczna zabudowa dostosowała się do nowej sytuacji, utrwalając kształt dzisiejszego placu²⁷.

Na podstawie tych ustaleń można sformułować hipotezę, że zachodnią część miasta zamierzano rozplanować tak samo jak wschodnią. Na przeszkodzie stało ukształtowanie terenu w postaci stromo opadającej skarpy. Kiedy w późniejszym okresie wznoszono mury miejskie, poprowadzono je jej skrajem, a zabudowa miejska dopasowała się do przebiegu muru. Niewyjaśnione jest też pierwotne przeznaczenie południowej części dzisiejszego pl. Katedralnego. Część autorów uznaje ten teren aż do murów miejskich za działkę przyznaną w trakcie lokacji kościołowi²⁸. Przeprowadzone tam badania archeologiczne ujawniły szereg pochówków datowanych na późne średniowiecze i wczesną nowożytność, co zdaje się potwierdzać wczesny sakralny charakter także tej części placu²⁹. Źródła nowożytne wskazują jednak, że najdalej u schyłku XVI wieku południowa część placu została zajęta pod zabudowę mieszczkańską, dopiero w XVII wieku przekazaną kościołowi, a rozebraną w drugiej połowie XVIII lub na początku XIX stulecia³⁰. Miejsce przeznaczone na kościół znajdowało się poza zasadniczym układem lokacyjnym, w najwyższym punkcie wyniesienia, za północno-zachodnim blokiem parcel lokacyjnych.

Rozwój fortyfikacji miejskich

W jakiś czas po lokacji Tarnów otoczony został fortyfikacjami. Mury posadowiono na kamiennym fundamencie, trudnym do datacji, a najwcześniejsze wzmianki o ich istnieniu pochodzą dopiero z połowy XV wieku i nie odnoszą się do nich bezpośrednio³¹. Tradycja przypisuje wzniesienie fortyfikacji Tarnowa Spycymirovi Leliwicie i datuje je na okres tuż po 1330 roku lub wręcz łączy je z lokacją³². Budowa murów miejskich nie była jed-

²⁵ S. Potępa, *Tarnów w dawnych rysunkach i obrazach*, Tarnów 2007, s. 44–45. Szeroka perspektywa pierwszego planu nie jest błędem kompozycyjnym, jak twierdzi autor, lecz wiernym oddaniem sytuacji.

²⁶ ANK (jak przyp. 12), sygn. 663.968, 969.

²⁷ O istnieniu ulicy w 1603 r. zob. MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 90v. Domy przy pl. Kazimierza Wielkiego powstały w 2. połowie XIX i na początku XX w.

²⁸ AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, t. 1, cz.1, s. 185.

²⁹ AWUOZ (jak przyp. 9), nr 2512.

³⁰ Zabudowa ta przedstawiona jest jeszcze na planie F. v. Grottgera z 1796 r.

³¹ W 1448 r. kościół św. Ducha ufundowany został „za murami”, MTH (jak przyp. 17), nr 4. W 1458 r. „za murami” założony został klasztor Bernardynów, J. Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 1–3, *Joannis Długossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera Omnia*, t. 7–9, Kraków 1863–1864 (dalej: LB), tu t. 1, s. 607, i t. 3, s. 479.

³² Tak m.in. J. Leniek, *Tarnów* (jak przyp. 3), s. 24; J. Dutkiewicz, *Materiały źródłowe do budowy murów obronnych miasta Tarnowa z lat 1513–1545*, „Rocznik Historii Sztuki” 1 (1956), s. 249; ale *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. I, *Województwo krakowskie*, red. J. Szablowski, z. 13, *Powiat tarnowski*, oprac. E. Dutkiewicz, Warszawa 1953, s. 442, podaje już 2. połowę XIV w.; F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 222; J. Widawski,

nak częścią procesu lokacyjnego, lecz kolejną fazą kształtowania się ośrodka miejskiego, przebiegającą w kilkanaście lub nawet kilkadziesiąt lat po lokacji³³. Dlatego bezpieczniej jest przyjąć ostrożne datowanie obwarowań na połowę lub nawet drugą połowę XIV wieku³⁴. Na podstawie porównania do przebiegu fortyfikowania innych miast w Polsce późnośredniowiecznej możemy przypuszczać, że i w Tarnowie prace postępowały etapowo. W pierwszej kolejności powstały bramy Krakowska i Pilzneńska wraz z przyległymi do nich odcinkami murów³⁵. W późniejszym okresie, być może już w XV wieku, miasto otoczono fosą i wałem, a w latach 1459–1468 wzmocniono obwałowanie wznosząc ufortyfikowany klasztor Bernardynów, którego teren przylegał bezpośrednio do murów w ich południowo-wschodnim narożniku³⁶. W latach 1513–1544 mury miejskie doczekały się gruntownej przebudowy i modernizacji – w kilku fazach postawiono mur zewnętrzny, czyli antemurale od strony zachodniej i taki sam mur od strony północnej, przebudowano bramy Pilzneńską i Krakowską dodając przedbramia, wzniesiono nowe baszty w murze zewnętrznym, unowocześniono także północny odcinek muru wewnętrznego³⁷. Zmodernizowano nadto fortyfikacje klasztoru Bernardynów, w północno-wschodnim narożniku muru klasztorowego wznosząc nowoczesne dzieło obronne w postaci trapezoidalnej bastei, flankującej dostęp do Bramy Pilzneńskiej³⁸.

Liczący około 900 m obwód murów poprowadzono na skraj stromo opadającej skarpy, obejmując nimi obszar znacznie większy od pierwotnego założenia lokacyjnego. Nie wiadomo, czy mur od początku wzmocniany był basztami. Do dziś zachowały się dwie – jedna w wewnętrznym obrysie murów jako część domu proboszcza, druga w zewnętrznym ich obwodzie, przy dzisiejszej ul. Basztowej. Obie datowane są na pierwszą połowę XVI wieku³⁹. Po wewnętrznej stronie muru znajdowała

Miejskie mury obronne w państwie polskim do pocz. XV w., Warszawa 1973, s. 467, wskazuje na połowę XIV w. i także wiąże je ze Spycymirem.

³³ J. Widawski, *Miejskie mury* (jak przyp. 32), s. 35–37.

³⁴ J. Dutkiewicz, *Tarnów* (jak przyp. 19), s. 36, określił powstanie murów na 2. połowę XIV w., ale potem przyjął datację na 1. połowę XIV w., idem, *Materiały* (jak przyp. 32), s. 249; J. Widawski, *Miejskie mury* (jak przyp. 32), s. 547, przyjął ich powstanie w połowie XIV w. Do datowania murów na 1. połowę XIV w. skłania się także K. M. Trusz, *Mury obronne Tarnowa. Stan zachowania*, Tarnów 2014, mps w AWUOZ (jak przyp. 9), s. 5; zob. też idem, *Miejskie mury obronne*, [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 2 (jak przyp. 19).

³⁵ J. Widawski, *Miejskie mury* (jak przyp. 32), s. 35–37, 470.

³⁶ AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, t. 1, cz. 1, s. 187; K. M. Trusz, *Mury obronne* (jak przyp. 34), s. 6.

³⁷ J. Dutkiewicz, *Materiały* (jak przyp. 32), s. 251–254; K. M. Trusz, *Mury obronne* (jak przyp. 34), s. 8.

³⁸ W latach 1519–1526 wzmiankowane są wał krakowski i wał pilzneński, J. Dutkiewicz, *Materiały* (jak przyp. 32), s. 285; F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 224; na nich wzniesiono mur zewnętrzny. Wał i fosa od strony Zabłocia potwierdzone są w 1521 i 1647 r., MTH (jak przyp. 17), nr 13, 193.

³⁹ J. Widawski, *Miejskie mury* (jak przyp. 32), s. 470, uważa na podstawie analizy cech formalnych, że baszta w domu proboszcza powstała w początkach XVI w. Jej podobieństwo do baszt XVI-wiecznych może być wynikiem przebudowy wykonanej w 1529 r. przez Mikołaja Zamojskiego, prepozyta tarnowskiego, MTH (jak przyp. 17), nr 18. Liczba baszt jest nieznana; J. Dutkiewicz, *Materiały* (jak przyp. 32), s. 250, dopatrywał się 6–7 baszt po stronie północnej i 2–3 po stronie południowej. S. Herbst, *Tarnowska basteja*, [w:] *O naprawę Rzeczypospolitej*

się uliczka podmurna, według danych z XVII wieku miała szerokość dobrego wozu⁴⁰.

Do miasta prowadziły początkowo dwie bramy: Krakowska na zachodzie i Pilzneńska na wschodzie. Dokładne położenie Bramy Krakowskiej nie jest znane, przypuszczalnie znajdowała się w ciągu dzisiejszej ul. Katedralnej lub na południe od niej, w obrębie dzisiejszego domu przy ul. Katedralnej⁴¹. Według późnego (1732) przekazu, oprócz głównego wjazdu były w niej także dwie boczne furty piesze⁴². Natomiast Brama Pilzneńska, stojąca w ciągu dzisiejszej ul. Brama Pilzneńska, mieściła się w solidnej, prostokątnej wieży o wymiarach około 7,5 na 8 m, szerokość wjazdu wynosiła 2,4 m⁴³, a na piętrze znajdowała się izba mieszkalna⁴⁴. Łączący te bramy mur, zbudowany z cegły na fundamencie z kamienia polnego i łamanego, miał grubość od 1,5 do 2 m⁴⁵. W spisie przedstawicieli cechów odpowiedzialnych za zapobieganie kradzieży w trakcie pożaru wymieniono w 1557 roku Bramę Mniejszą (*Porta Minor*), którą można identyfikować jako furkę u wylotu dzisiejszej ul. Wielkie Schody⁴⁶. Zdaniem niektórych autorów furka ta została w drugiej połowie XVI wieku przebudowana na bramę, jednak konsekwentne używanie w odniesieniu do niej nazwy „furka” oraz ukształtowanie terenu zdaje się temu przeczyć⁴⁷. W XVI wieku powstać miały także brama w dzisiejszej ul. Rybnej jako wylotowa w kierunku Dąbrowy Tarnowskiej i Sandomierza oraz niezidentyfikowana brama (furka?) *staromensis*⁴⁸. Równie zagadkowa jest *porta aquinolarium* położona

XVII–XVIII w. *Studia ofiarowane Wł. Czajlińskiemu w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa 1961, s. 69, na podstawie długości muru szacował, że mogło tam być maksymalnie 15 baszt. Na planie Miega są zaznaczone cztery baszty w północnym odcinku murów, lecz ze względu na skalę i poglądowość treści mapy należy zachować ostrożność.

⁴⁰ F. Herzig, *Tarnów od r. 1467 do r. 1907*, [w:] J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa* (jak przyp. 3), s. 122.

⁴¹ AWUOZ (jak przyp. 9), *Mury miejskie*, Karta zabytku.

⁴² F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 132.

⁴³ AWUOZ (jak przyp. 9), nr 10151.

⁴⁴ J. Dutkiewicz, *Tarnów* (jak przyp. 19), s. 37; S. Wróbel, *Tarnów w XVII i XVIII w.*, [w:] *Tarnów. Dzieje miasta*, t. 1 (jak przyp. 2), s. 341–342.

⁴⁵ K. M. Trusz, *Mury obronne* (jak przyp. 34), s. 5.

⁴⁶ J. Leniek, *Materiały źródłowe do dziejów miasta Tarnowa*, [w:] *Sprawozdanie Dyrekcji C.K. Gimnazjum w Tarnowie za rok 1896/7*, Tarnów 1897, s. 10; J. Dutkiewicz, *Materiały* (jak przyp. 32), s. 261; K. M. Trusz, *Mury obronne* (jak przyp. 34), s. 10. W 1648 r. Honorata Passerowa nadała szpitalowi św. Ducha zagrodę położoną za bramą mniejszą, czyli furką (*post portam minori, fortka dictam*), w pobliżu rzeki (prawdopodobnie Wątok), MTH (jak przyp. 17), nr 184.

⁴⁷ K. M. Trusz, *Mury obronne* (jak przyp. 34), s. 108; idem, *Miejskie mury* (jak przyp. 34), s. 484, gdzie wiąże ze zmianą charakteru bramy zalecenie ks. Ostrogkich z 1567 r., aby wybrukować drogę na zamek. Innego zdania był J. Dutkiewicz, *Materiały* (jak przyp. 32), s. 261. Biorąc pod uwagę układ dróg na planie Miega, wybrukowanie drogi do zamku nie musiało być związane z przebudową furki w południowym murze miejskim (łac. *porta*, *-ae* może znaczyć także ‘drzwi’, ‘wrota’, ‘furka’ lub po prostu ‘wejście’).

⁴⁸ Bramę w ul. Rybnej wymienia F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 84, za nim pozostała literatura. Zachowany na mapie Miega układ dróg raczej wyklucza powiązanie takiej bramy z drogami prowadzącymi na północ. Bramę *staromensis* wprowadził do literatury J. Dutkiewicz, *Materiały* (jak przyp. 32), s. 270, ale w publikowanym przez niego tekście źródłowym nazwa taka nie występuje. F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 224; AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, t. 1, cz. 1, s. 39; K. M.

w pobliżu Bramy Pilzneńskiej, w bezpośrednim otoczeniu klasztoru Bernardynów⁴⁹. Pod tą nazwą może się ukrywać furta przy baszcie spalonej w 1732 roku w trakcie pożaru ul. Żydowskiej⁵⁰. Ostatnia znana furta miejska poświadczona jest w pierwszej połowie XVI wieku. Mianowicie w 1529 roku Mikołaj Zamojski, ówczesny prepozyt tarnowski, w zamian za zgodę na zajęcie pod rozbudowę swojego domu części uliczki podmurnej, zobowiązał się do wyremontowania przeległej do domu baszty i znajdującej się w niej furtki⁵¹. Nie wiadomo, czy w późniejszym okresie furta ta była dostępna dla ogółu mieszczan⁵².

Kościół parafialny i dobra duchowieństwa na terenie miasta

Kościół parafialny w Tarnowie wzniesiono wkrótce po lokacji miasta i po przybyciu osadników, ale pierwsze informacje o nim pochodzą dopiero z 1346 roku⁵³. Świątynia została rozbudowana (a może odbudowana jako murowana) na przelomie XIV/XV wieku. O podjętych wtedy pracach świadczą nieliczne zachowane informacje. W 1399 roku mieszczanin tarnowski Kuncza ufundował altarię św. Bartłomieja, około 1400 roku ufundowano kaplicę Bożego Ciała (Krzyża św.), przy tej okazji potwierdzający fundację dokument wzmiankuje prezbiterium świątyni⁵⁴. W 1400 roku kościół tarnowski podniesiony został do rangi kolegiaty⁵⁵. Ustanowione zostały przy niej trzy prałatury (prepozyta, kustosa i kantora) oraz dwie kanonie prebendarskie (Marii Panny na Zamku i św. Bartłomieja). W 1415 roku ufundowano kanonię Rozesłania Apostołów (tzw. kanonię lukowską) i altarię św. Barbary⁵⁶. W latach dziewięćdziesiątych XV wieku altaria św. Barbary podniesiona została do rangi kanonii (tzw. kanonia wierzchosławicka)⁵⁷. Dalszą rozbudowę kościoła podjęto w XVI wieku; wzniesiono wtedy kaplice św. Anny i Matki Boskiej Szkaplerznej (1514), dostawiono też nową zakrystię. Kościół był również roz-

Trusz, *Mury obronne* (jak przyp. 34), s. 10; idem, *Miejskie mury* (jak przyp. 34), s. 484.

⁴⁹ Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie (dalej: APBK), sygn. XIVa2, s. 355. Brama Północna położona *versus portam Pilsensem* w odległości dwóch włóczni od klasztoru.

⁵⁰ J. Dutkiewicz, *Materiały* (jak przyp. 32), s. 2–261.

⁵¹ MTH (jak przyp. 17), nr 18; J. Dutkiewicz, *Materiały* (jak przyp. 32), s. 265.

⁵² Inne wymieniane w literaturze furty – np. furta św. Anny, furta przy Małych Schodach, furta przy klasztorze bernardyńskim, zob. F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 84; J. Dutkiewicz, *Materiały* (jak przyp. 32), s. 261 – pozostają jedynie w sferze domysłów.

⁵³ L. Poniewozik, *Kościelne początki* (jak przyp. 4), s. 179–203. Tradycja przypisuje fundację kościoła Spycymirowi Leliwicie.

⁵⁴ AS (jak przyp. 5), t. 2, nr 78, s. 91–92, nr 70, s. 94–95.

⁵⁵ B. Kumor, *Prepozytura tarnowska. Opracowanie materiałów źródłowych do Atlasu historycznego Kościoła w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 12 (1966), s. 253–254.

⁵⁶ AS (jak przyp. 5), t. 2, nr 103, s. 121–122; *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, t. 1–2, Kraków 1874–1883 (dalej: KDKK), tu t. 2, nr 61 s. 402–403. W 1494 r. kaplica św. Barbary podniesiona została do rangi kanonii, AS (jak przyp. 5), t. 2, nr 201, s. 250–251, nr 211, s. 268–273, nr 212, s. 274–277; F. Herzig, *Katedra niegdyś kolegiata w Tarnowie 1400–1900*, Tarnów 1900, s. 23–24, 40–42; J. Leniek, *Tarnów* (jak przyp. 3), s. 47.

⁵⁷ W latach 1494–1498; B. Kumor, *Prepozytura tarnowska* (jak przyp. 55), s. 265.

budowywany w okresie nowożytnym, a ostateczny kształt i wielkość uzyskał dopiero w drugiej połowie XIX stulecia.

W wieku XIV tarnowski kościół otaczał cmentarz, a obok stał jeden lub więcej drewnianych domów zamieszkałych przez duchowieństwo. Cmentarz oddzielony był od domów kanoników i mieszczan ceglany murem, przez który prowadziły dwie bramy. W jednej z nich znajdowało się mieszkanie dla dzwonnika. Pod koniec XVI wieku na cmentarzu obok kościoła funkcjonowało także murowane ossuarium z dwiema drewnianymi przybudówkami⁵⁸. W 1415 roku w Tarnowie odnotowano dom prepozyta (proboszcza) i dom niezidentyfikowanego bliżej kanonika Mikołaja oraz puste place nadane pod budowę domów kanonika Rozesłania Apostołów (prebenda lukowska) i altarysty św. Barbary⁵⁹. Domu kanonika Mikołaja nie da się zidentyfikować bliżej, tak samo jak domu altarysty, a później kanonika św. Barbary, który u schyłku XVI wieku nie posiadał już własnego domu w Tarnowie⁶⁰. Dom prepozyta, już w XV wieku murowany, w 1529 roku przebudowany i powiększony o przylegającą do niego basztę z furtą w murze miejskim, stanowi część obecnego budynku przy pl. Katedralnym 3. Własnością proboszcza pozostawał niezmiennie aż do 1772 roku, kiedy przejęły go władze austriackie, umieszczając w nim z czasem siedzibę cyrkułu⁶¹. Z dokumentu z 1415 roku wynika, że obok domu prepozyta znajdował się pusty plac, który przekazano pod budowę domu dla właśnie ufundowanej kanonii Rozesłania Apostołów (tzw. lukowskiej). W latach siedemdziesiątych XV wieku dom kanonii lukowskiej stał między domem proboszcza po lewej stronie oraz domem prebendy zamkowej po prawej⁶². Z kolei według wizytacji z 1597 roku dom kanonii lukowskiej był usytuowany pomiędzy probostwem a domem kustosa, sąsiadującym z drugiej strony z domem mieszczanina Miasthurada, którego można utożsamić z rzeźnikiem Miastoradem, w 1603 roku właścicielem domu przy końcu dzisiejszej ul. Kapitulnej⁶³. Układ ten zachowany został także w 1753 i 1767 roku – w spisie zachynającym się od Bramy Krakowskiej, w ramach własności duchownej wymienione są kolejno: „Kamienica Im. X. Infułata alias Probostwo, Dworek Im. X. Kanonika fundi Łukowa” i „Dworek Im. X. Kustosa”⁶⁴. Skądinąd wiadomo, że w 1763 roku kanonik prebendy zamkowej zgłosił pretensje do domu

⁵⁸ Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (dalej: AVCap), t. 9, s. 289; W. Arvay, *Założenie pełnej kolonii akademickiej w Tarnowie*, [w:] *Sprawy Dyrekcji I Państwowego Gimnazjum w Tarnowie za rok 1926/27*, Tarnów 1927, s. 7.

⁵⁹ AS (jak przyp. 5), t. 2, nr 103, s. 121–122; KDKK (jak przyp. 56), t. 2, nr 61, s. 402–403; F. Herzig, *Katedra* (jak przyp. 56), s. 23–24, 40–42; J. Leniek, *Tarnów* (jak przyp. 3), s. 47.

⁶⁰ AVCap (jak przyp. 58), t. 9, s. 296–297.

⁶¹ LB (jak przyp. 31), t. 2, s. 609; MTH (jak przyp. 17), nr 18; K. M. Trusz, *Dannny pałacyk kanonicki pl. Katedralny 3*, [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 2 (jak przyp. 19), s. 37–38.

⁶² LB (jak przyp. 31), t. 1, s. 610. Dom prebendy lukowskiej był usytuowany obok (*inxta*) domu prepozyta po lewej (*a sinistra*) i domu kanonii zamkowej po prawej (*a dextra*).

⁶³ 1597 r.: *domum civis Tarnovien Miasthurath*, AVCap (jak przyp. 58), t. 9, s. 293; 1603 r.: dom w uliczce tylnej prowadzącej do probostwa i łaźni, „aż do domu Miastoradowego”, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 32; rzeźnik Miastorad, ibidem.

⁶⁴ Kolejność domów od bramy po lewej stronie, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3173, s. 9, sygn. 637.3358, s. 25.

kustosza i że przyznano mu rację⁶⁵. Początkowe rozmieszczenie domów kolegiackich w tej części miasta (patrząc od zachodu: probostwo, kanonia lukowska i kanonia zamkowa) zostało widocznie na przełomie XV/XVI wieku (lub na początku XVI) zmienione, w konsekwencji dom prebendy zamkowej objął kustosz i – jak widać – utrzymał go aż do połowy XVIII stulecia⁶⁶. W początkach XVI wieku kanonia zamkowa w wyniku nieznannej transakcji została przeniesiona na drugą stronę domu proboszcza. W wizytacji z 1597 roku określono jej ówczesny dom jako opuszczony, odbudowany przez kantora i przekazany wikarym⁶⁷. Trudno nie skojarzyć tych informacji z transakcją, jaką w 1547 roku kantor zawarł z wikariuszami kościoła tarnowskiego, oddając im w zamian za dom mikołajewski i jeszcze jeden dom – nowo zbudowaną kamienicę zwaną Zamek lub Jurków⁶⁸. Zajmowanie przez wikarych domu po zachodniej stronie probostwa poświadczane jest w późniejszych latach, co pozwala zidentyfikować go w części z dzisiejszym budynkiem sądu biskupiego⁶⁹. W sąsiedztwie prebendy zamkowej stał także dom kanonii św. Bartłomieja. Opisy usytuowania pozostałych domów kolegiackich pomijają go milczeniem, tak jakby go nie było. Dopiero wzmianki odnoszące się do niego bezpośrednio lokują go pomiędzy pozostałymi domami⁷⁰. Pozwalają one umiejscowić ów budynek po zachodniej stronie cmentarza, pomiędzy domem wikarych a mikołajewskim. W 1609 roku dom kanonii św. Bartłomieja zajęło ufundowane w tym samym roku kolegium mansjonarzy i w tym charakterze obiekt ten jest potwierdzony także w XVIII wieku⁷¹.

Od południa do domu prebendy św. Bartłomieja przylegał wzmiankowany już dom mikołajewski. Działka, którą zajmował, stanowiła pierwotnie prawdopodobnie własność mieszczkańską – najdalej na początku XVI wieku stała się własnością rycerza Jana Mikołajewskiego herbu Gryf i jego żony Barbary, którzy około 1524 roku wzniesli na niej kamienicę, a w 1527

podarowali ją wikariuszom tarnowskim⁷². Z kolei w 1547 roku wikarzy dokonali wymiany domu mikołajewskiego z kantorem, otrzymując w zamian kamienicę zwaną Zamek⁷³. Od tej pory dom mikołajewski występuje w źródłach jako dom kantora, mimo iż w 1554 roku został oddany w dożywocie Mikołajowi z Pleśnej, a w 1578, wykupiony przez prepozyta tarnowskiego, stał się własnością kapituły wspólnie użytkowaną przez prałatów, kanoników i wikarych⁷⁴. W 1597 roku opisany został jako niewielka kamienica z jedną izbą sklepioną na parterze i drugą, z drewnianym stropem, na piętrze⁷⁵. W XVII stuleciu mieszkał w niej kantor oraz kanonicy nieposiadający stałej rezydencji w mieście. W początkach XVIII wieku dom, powiększony o część sąsiedniej działki i wymagający remontu, przekazano w użytkowanie kanonikowi św. Barbary⁷⁶.

W roku 1559 kustosz tarnowski, posiadający już mieszkanie przy dzisiejszej ul. Kapitulnej, uzyskał pozwolenie na wzniesienie nowego domu pomiędzy domem kantora, zwanym mikołajewskim, a szkołą. Po jego śmierci budynek ten został przekazany wikariuszom z przeznaczeniem na infirmerię⁷⁷. W 1597 roku mieściła się ona w małej kamienicy przylegającej do domu kantora od południa⁷⁸; od północy musiała sąsiadować z domem rektora (szkołą), w którym miał także izbę kantor⁷⁹. W 1663 roku budynek infirmerii, stojący pomiędzy szkołą a domem kantora, zakupiony został przez Pawła Kuszewicza na rzecz świeżo fundowanej kanonii św. Karola Boromeusza, tzw. kanonii książniczej (*fundi Książnice*), przy czym część (o szerokości 7 stóp) odkupił kantor. Od 1683 roku, w którym kanonię książniczą przekształcono w prałaturę kanclerską, dotychczasowa siedziba infirmerii stała się mieszkaniem kanclerza, choć jeszcze do końca lat osiemdziesiątych XVII wieku określano ją jako przynależną do kanonii książniczej⁸⁰.

W kolejnym obiekcie usytuowanym po wschodniej stronie kościoła tarnowskiego mieściła się szkoła parafialna. Pierwsze informacje o niej pochodzą wprawdzie z 1413 roku, ale jej początków upatruje się już w latach czterdziestych XIV wieku⁸¹. Nie wiadomo, gdzie znajdował się pierwszy budynek szkoły i czy szkoła od chwili założenia miała własną siedzibę; początkowo nauczanie mogło odbywać się w dowolnym domu ka-

⁶⁵ W. Arvay, *Założenie pełnej kolonii* (jak przyp. 58), s. 14.

⁶⁶ Dom kustosza przy cmentarzu potwierdzony w LB (jak przyp. 31), t. 1, s. 610, bez bliższej lokalizacji.

⁶⁷ ...*domum Canonieis S. Mariae de Castro qua ipse cantor noviter aedificavit*, AVCap (jak przyp. 58), t. 9, s. 295.

⁶⁸ F. Herzig, *Katedra* (jak przyp. 56), s. 30.

⁶⁹ W 1597 r. dom obok domu prepozyta, AVCap (jak przyp. 58), t. 9, s. 303. W 1753 i 1767 r. kamienica ks. wikarych przed kościołem i kamienicą infulacką, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3173, s. 3, sygn. 637.3358, s. 25. Tak samo na planie Grottgiera z 1797 r., ANK (jak przyp. 12), sygn. 663.974; K. M. Trusz, *Dawny dom prebendy Łukowskiej, dziś sąd biskupi*, [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 2 (jak przyp. 19), s. 39–40, z błędną identyfikacją jako dom prebendy lukowskiej.

⁷⁰ Dom prebendy św. Bartłomieja sąsiadował (*contiguam*) z domem prebendy zamkowej. Dom prebendy zamkowej położony był obok (*iuxta*) domu prepozyta i prebendy lukowskiej, LB (jak przyp. 31), t. 1, s. 612, 614; por. przyp. 61. W 1597 r. dom kantora (mikołajewski) sąsiadował z domem kanonii zamkowej (dom wikarych), a równocześnie dom kanonii św. Bartłomieja znajdował się pomiędzy domem wikarych a domem kapitulnym (dom mikołajewski), AVCap (jak przyp. 58), t. 9, s. 295, 296.

⁷¹ F. Herzig, *Katedra* (jak przyp. 56), s. 48; W. Arvay, *Założenie pełnej kolonii* (jak przyp. 58), s. 15; K. M. Trusz, *Dom mansjonarzy*, [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 2 (jak przyp. 19), s. 43–44; 1753 i 1767 r.: kamienica ks. mansjonarzy pomiędzy kamienicą wikarych i ks. Scholastyka, ANK (jak przyp. 12), sygn. 638.3173, s. 9; sygn. 637.3358, s. 25.

⁷² Kamienica wcześniej nazywana Koruszowską, data powstania według napisu na ścianie frontowej budynku, W. Arvay, *Założenie pełnej kolonii* (jak przyp. 58), s. 12–13; Z. Ruta, *Szkoły tarnowskie w XV–XVIII w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 98.

⁷³ F. Herzig, *Katedra* (jak przyp. 56), s. 30.

⁷⁴ AVCap (jak przyp. 58), t. 9, s. 297–298, 302; F. Herzig, *Katedra* (jak przyp. 56), s. 31.

⁷⁵ AVCap (jak przyp. 58), t. 9, s. 297.

⁷⁶ F. Herzig, *Katedra* (jak przyp. 56), s. 63; W. Arvay, *Założenie pełnej kolonii* (jak przyp. 58), s. 13; Z. Ruta, *Szkoły tarnowskie* (jak przyp. 72), s. 99.

⁷⁷ F. Herzig, *Katedra* (jak przyp. 56), s. 31.

⁷⁸ AVCap (jak przyp. 58), t. 9, s. 295, 300, 303.

⁷⁹ Ibidem, s. 304.

⁸⁰ F. Herzig, *Katedra* (jak przyp. 56), s. 63–64; K. M. Trusz, *Dom rektora, później prałata kanclerza*, [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 2 (jak przyp. 19), s. 94–97. Autor błędnie utożsamia dom kanclerza z domem rektora.

⁸¹ W 1413 r. wzmiankowany jest Mikołaj, rektor szkoły w Tarnowie, a zarazem pisarz miejski, J. Krukowski, Z. Ruta, *Szkołnictwo i stosunki kulturalne* (jak przyp. 7), s. 503–504.

pitulnym. Natomiast budowę murowanej szkoły datuje się na połowę XVI wieku i łączy z prepozytem Marcinem Łyczką, działającym w porozumieniu z hetmanem Janem Tarnowskim, jej mecenasem⁸². W 1597 roku siedziba szkoły – z wielką salą do nauki oraz mieszkaniami dla rektora, kantora i uczniów – była największym obiektem kapitulnym⁸³. Prawdopodobnie w trakcie stawiania murowanego budynku włączono w jego obręb kupiony w 1559 roku przez ówczesnego rektora Pawła Łackiego dom po zmarłym mieszczaninie Stanisławie Bałachowskim⁸⁴.

Kanonicy tarnowscy nie przywiązywali większej wagi do praw własności zajmowanych przez siebie kamienic, osiedlając się tam, gdzie znajdowało się wolne mieszkanie⁸⁵. Dlatego też nie należy przypisywać szczególnego znaczenia nazwom kolejnych domów. Istotne jest natomiast, że od początku XV do końca XVI wieku wokół kościoła, po jego wschodniej i północnej stronie, powstał zwarty szereg kapitulnych siedzib, od domu rektora i szkoły począwszy, po dom kanclerza. Dotyczące ich wzmianki wskazują, że były to obiekty nieduże, składające się zwykle z sieni i jednej izby na parterze oraz jednej lub więcej małych izb na piętrze. Z czasem ulegały one zniszczeniu w trakcie normalnej eksploatacji lub w wyniku nawiedzających miasto pożarów. Były odbudowywane często w innym kształcie niż pierwotny, niemniej jednak stanowiły w miarę trwałe elementy układu urbanistycznego miasta.

Ratusz

Jak już wspomniano, centrum miasta zajmował rynek, na którym w XIV i XV wieku wzniesiono szereg obiektów o charakterze administracyjnym i handlowym. Wśród nich na pierwszy plan wysuwa się – jako jedyny zachowany – ratusz. Według najnowszych ustaleń budynek ten powstał u schyłku XV wieku na miejscu wcześniejszego, drewnianego, wzmiankowanego w 1448 roku⁸⁶; z wcześniejszej fazy pozostała jedynie sucha studnia, usytuowana pod jego północnym murem⁸⁷. W drugiej połowie XVI i może na początku XVII wieku ratusz przebudowano w stylu renesansowym i manierystycznym. Wymieniono wtedy konstrukcję dachu i dodano attykę z dwudziestoma ośmioma maskaronami, zmieniono także wystrój i układ pomieszczeń⁸⁸. Przyziemie zajmowały sklepione składy towarów⁸⁹. Na parte-

⁸² F. Herzig, *Katedra* (jak przyp. 56), s. 84; J. Leniek, *Tarnów* (jak przyp. 3), s. 69. Hetman Jan Tarnowski w 1559 r. wydał nową ordynację dla szkoły, zwiększył także jej uposażenie. Marcin Łyczko w 1578 r. (już po śmierci hetmana) utworzył fundusz na utrzymanie trzech absolwentów szkoły tarnowskiej w trakcie studiów na Uniwersytecie Krakowskim. J. Krukowski, Z. Ruta, *Szkołnictwo i stosunki kulturalne* (jak przyp. 7), s. 505 i n.

⁸³ AVCap (jak przyp. 58), t. 9, s. 304, w zapisie wizytacji szkoła ukrywa się pod nazwą „dom rektora”.

⁸⁴ J. Leniek, *Tarnów* (jak przyp. 3), s. 67–68; F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 146.

⁸⁵ W. Arvay, *Założenie pełnej kolonii* (jak przyp. 58), s. 11 i n.

⁸⁶ MTH (jak przyp. 17), nr 4 i 180.

⁸⁷ K. M. Trusz, *Ratusz tarnowski*, Tarnów 2014, s. 25–29. Brak wody w studni ratuszowej był przyczyną uznania jej za więzienie. Być może woda do niej doprowadzana była wodociągiem z Krzyża lub Rzędzina.

⁸⁸ Ibidem, s. 41 i n.

⁸⁹ J. Leniek, *Inwentarz miasta Tarnowa*, [w:] *Sprawozdania CK II Gimnazjum w Tarnowie za rok szkolny 1907/8*, Tarnów 1907, s. 34; K. M. Trusz, *Ratusz* (jak przyp. 87), s. 52. Sklepy pod ratuszem wzmianko-

rze znajdowała się witnica, czyli sala obrad rady, pomieszczenie wagi miejskiej oraz zbrojownia⁹⁰. Jak się zdaje, w XVIII wieku witnica pełniła też funkcję szynku⁹¹. Nieznane jest dokładnie przeznaczenie piętra, być może tam mieścił się skarbiec i archiwum miejskie⁹². Ratusz wieńczyła wieża, dołem kwadratowa, górą okrągła, zdobiona zegarem⁹³. W ratuszu przechowywane były także dokumenty i dobra ruchome cechów tarnowskich.

Rzemieślnicy

Początków organizacji cechowej w Tarnowie można doszukiwać się już w XIV wieku. Na pewno z tego okresu znamy wielu tarnowskich mieszczan występujących z przydomkami utworzonymi od nazw wykonywanych przez nich zawodów. Ich praca organizowana była początkowo przez „niespisane” zasady stosowane zwyczajowo⁹⁴. Dopiero w XV wieku zaczęto je ujmować w obowiązujące przepisy i przedkładać do zatwierdzenia czy to radzie miejskiej, czy to właścicielom miasta. W 1444 roku rada miejska zatwierdziła prawa cechu sukieniczego, w 1452 ustalony został statut cechu tkaczy, cztery lata później Jan Amor Tarnowski zatwierdził łącznie przywileje obu cechów⁹⁵. W 1457 roku swój statut uchwalił cech szewski, a w 1493 uzyskał jego zatwierdzenie przez Jana Amora⁹⁶. Cech krawców otrzymał swój statut w 1480 roku, w zbliżonym okresie spisane zostały prawa i przywileje cechu rzeźniczego; po zniszczeniu dokumentu w pożarze w 1494 roku prawa te zostały odnowione w 1495 także przez Jana Amora Tarnowskiego⁹⁷. Kolejne potwierdzenia praw otrzymali szewcy w 1522 i rzeźnicy w 1555 roku⁹⁸. W 1524 statut uzyskał cech kuśnierzy⁹⁹. W 1541 roku za aprobatą rady miejskiej cech bednarzy krakowskich zatwierdził statut bednarzy tarnowskich. Z treści postanowienia rady miasta Tarnowa

wane także w 1607 r., MTH (jak przyp. 17), nr 513, s. 13, i w 1663 r., MTH (jak przyp. 17), nr 32.

⁹⁰ Witnica wzmiankowana w latach 1622–1623, 1725, 1750. W 1735 r. pełniła także funkcję mieszkania dzierżawionego razem z wagą, MTH (jak przyp. 17), nr 225; F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 108; K. M. Trusz, *Ratusz* (jak przyp. 87), s. 52, 60. Waga miejska wzmiankowana w 1587 r., F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 96; F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 225.

⁹¹ K. M. Trusz, *Ratusz* (jak przyp. 87), s. 60.

⁹² J. Leniek, *Inwentarz* (jak przyp. 89), s. 33 i n.

⁹³ Pierwsza wzmianka o wieży zegarowej pochodzi z 1526 r., J. Dutkiewicz, *Materiały* (jak przyp. 32), s. 225. W 1607 r. odnotowany jest wydatek na wynagrodzenie „Horologisatora”, MTH (jak przyp. 17), nr 513, s. 22.

⁹⁴ MTH (jak przyp. 17), nr 6. Takie wyrażenie znajduje się w dokumencie rady miejskiej, zatwierdzającym prawa cechu sukieniczego.

⁹⁵ Ibidem; MTH (jak przyp. 17), nr 59, 60; F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 233–236. W 1628 r. sukienicy otrzymali nowy statut, wydany przez burmistrza i radę tarnowską, MTH (jak przyp. 17), nr 69. Tkacze uzyskali zatwierdzenie statutu w 1669 r., MTH (jak przyp. 17), nr 77; S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 372–375.

⁹⁶ MTH (jak przyp. 17), nr 2, 8.

⁹⁷ MTH (jak przyp. 17), nr 89, 58; F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 236–237, 241–242. Statut cechu krawców uzupełniony został w 1628 r., MTH (jak przyp. 17), nr 90, i powtórzony w 1649 r., MTH (jak przyp. 17), nr 85; S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 273–374.

⁹⁸ W. Dworzaczek, *Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego*, Warszawa 1985, s. 233; S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 375, 371.

⁹⁹ MTH (jak przyp. 17), nr 14; W. Dworzaczek, *Hetman* (jak przyp. 98), s. 233.

z 1557 roku wynika, że początkowo rzemieślnicy produkujący wyroby drewniane (bednarze, stelmachowie, kołodzieje i stolarze) zrzeszeni byli w cechu kowali i ślusarzy i dopiero w tym roku wydzielono ich, tworząc nowy cech bednarski¹⁰⁰. Niekompletny inwentarz miasta Tarnowa z 1555 roku wymienia, obok przytoczonych wyżej, cech piwowarów i prawdopodobnie piekarzy¹⁰¹. Z kolei w spisie dochodów z 1618 roku odnotowano przychody od cechów: sukienników, tkaczy, kuśnierzy, piwowarów, kowali i szewców¹⁰². W XVII i XVIII wieku liczba cechów działających w Tarnowie zmieniała się od 8 do 12 w wyniku dzielenia się – np. w 1646 roku od cechu bednarzy odłączył się cech stelmachów¹⁰³. W 1725 roku wykazano opłaty wniesione przez cechy: sukienniczy, szewski, kuśnierski, kowalski, rzeźniczy, tkacki, piekarski, piwowarski i stelmaski. Z kolei późny, pochodzący z 1776 roku spis obywateli i mieszkańców Tarnowa szereguje ich według dziewięciu cechów: szynkarzy, kowali, krawców, sukienników, tkaczy, rzeźników, kuśnierzy, bednarzy i szewców, dodatkowo wymieniając dwunastu mieszkańców nienależących do żadnego cechu¹⁰⁴.

Zabudowa handlowa

Rozwinięte rzemiosło wymagało ustalonych miejsc sprzedaży. Częściowo – jak to potwierdza statut cechu szewskiego z 1457 roku – sprzedaż odbywała się w warsztatach, a częściowo w obiektach handlowych, o których możemy jedynie ogólnikowo powiedzieć, że znajdowały się na rynku. Z jednej strony brak zachowanych śladów zabudowy tarnowskiego rynku, a z drugiej wzmianki źródłowe wskazują, że były to obiekty o konstrukcji drewnianej, w typie ławki lub straganu. Pierwsza informacja o takich właśnie obiektach handlowych pochodzi z 1399 roku: wtedy Jan Tarnowski w zamian za 160 grzywien groszy praskich, otrzymanych od mieszczanina tarnowskiego Kunczy, zgodził się wypłacać rocznie po 12 grzywien dochodu z jatek (ławek) szewskich, piekarskich i solnych na rzecz kościoła tarnowskiego¹⁰⁵. Jatki, może lepiej: stragany solne wy-

¹⁰⁰ MTH (jak przyp. 17), nr 63, 64; W. Dworzaczek, *Hetman* (jak przyp. 98), s. 233; F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 243–245; S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 366–370. Do cechu nadal należeli – oprócz kowali i ślusarzy – rytownicy, miecznicy, garnarze, złotnicy, kotlarze, zegarmistrzowie, konwisarze, nożownicy, iglarze i wszyscy rzemieślnicy pracujący młotem, węglem i ogniem, jak to wyrażono w 1675 r., MTH (jak przyp. 17), nr 81. W 1680 r. odrębny statut otrzymał cech garnarzy, MTH (jak przyp. 17), nr 82; S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 375–376.

¹⁰¹ J. Leniek, *Inwentarze* (jak przyp. 89), s. 38. Według wydawcy tekst jest częściowo uszkodzony, cech piekarski został zidentyfikowany po nazwiskach jego członków. Statut cechu piekarzy potwierdzono w 1670 r., MTH (jak przyp. 17), nr 84; S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 370–371.

¹⁰² ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3189, s. 158–159. Tak samo ok. 1651 r., ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3170, s. 4.

¹⁰³ S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 364. W 2. połowie XVII w. powstał cech powroźników i siodlarzy, MTH (jak przyp. 17), nr 70. Cech stelmachów, kołodziejów i stolarzy uzyskał potwierdzenie praw w 1644 i 1646 r., MTH (jak przyp. 17), nr 38, 72, 73, 74, 75.

¹⁰⁴ AGAD (jak przyp. 13), sygn. 358.2697, k. 26; MTH (jak przyp. 17), nr 263. W latach 1663–1728 potwierdzona jest też działalność cechu czapników, MTH (jak przyp. 17), nr 78; S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 374.

¹⁰⁵ AS (jak przyp. 5), t. 2, nr 78, s. 91–92; F. Herzig, *Katedra* (jak przyp. 56), s. 9.

mieniane są także w latach 1497 i 1499, również w kontekście dochodów z nich wypłacanych na rzecz kościoła kolegiackiego¹⁰⁶. Późniejsze źródła o nich milczą; skądinąd wiadomo, że sól magazynowana była w sklepach ratuszowych, być może sprzedawano ją bezpośrednio w ratuszu¹⁰⁷. Jatek piekarskich w XVI wieku było prawdopodobnie siedem i płacono z nich rocznie 6 grzywien dla kanoników tarnowskich. Kramy te były dziedziczone i mogły być przedmiotem transakcji kupna-sprzedaży, jak o tym świadczy zapiska z 1605 roku o sprzedaży jatki zwanej Dyakowską, odziedziczonej po rodzicach¹⁰⁸. Jatki szewskie – działało ich dwanaście – zarezerwowane były tylko dla żonatych rzemieślników, statut cechowy określał także liczbę par butów, jaką mogli wystawiać w kramach rynkowych¹⁰⁹. Miało być także dwanaście jatek rzeźniczych, spalonych w pożarze w 1494 roku i odbudowanych, tak jak było dawniej, z woli Jana Amora Tarnowskiego¹¹⁰. Czyny z jatek rzeźniczych wpływały na rzecz wikariuszy tarnowskich (12 grzywien) i dziedziców miasta¹¹¹. Dopiero w drugiej połowie XVIII wieku podjęto decyzję o usunięciu tych ław z rynku i w 1779 roku postawiono nowe jatki przy ul. Kapitulnej¹¹². W przestrzeni rynku mieściły się także kramy, w których pracowali sprzedawcy drobnych towarów, tzw. kramarze. W 1581 roku odnotowano w Tarnowie pięć kramarek, co mogłoby sugerować, że tego typu handlem zajmowały się wyłącznie kobiety¹¹³. W 1600 roku wzmiankowany jest jednak Stanisław kramarz, a w 1603 właścicielem domu przy rynku jest Matysz (Maciej) kramarz¹¹⁴. Niewiele wiadomo o tarnowskich sukiennicach. Usytuowanie na rynku osobnego budynku przeznaczonego do detalicznego handlu sukniem – musiała być to konstrukcja drewniana, po której nie zachowały się żadne ślady – potwierdzone jest w 1415 roku, a następnie w latach 1494–1498, w zapisach czynszów z sukiennic na rzecz instytucji kościelnych¹¹⁵. Z kolei w 1618 roku poświadczono jest pobieranie czynszów od sukienników, którzy „na *lokiew* sukno krają”¹¹⁶. Być może z sukiennicami powinno się łączyć informacje o „postrzygalnicy” (postrzygalni sukna?), wzmiankowanej w 1607 roku w rachunkach miejskich¹¹⁷.

¹⁰⁶ *...macellis civilibus salidarum alias prassohech...* AS (jak przyp. 5), t. 2, nr 210, s. 265–265, nr 213, s. 277, nr 214, s. 278; F. Herzig, *Katedra* (jak przyp. 56), s. 41.

¹⁰⁷ K. M. Trusz, *Ratusz* (jak przyp. 87), s. 52.

¹⁰⁸ *Źródła dziejowe*, t. 14–15, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, oprac. A. Pawiński, *Małopolska*, t. 3–4, Warszawa 1886 (dalej: *ŹrDziej*), t. 14, s. 269, t. 15, s. 549; MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 217.

¹⁰⁹ MTH (jak przyp. 17), nr 8.

¹¹⁰ *Ibidem*, nr 58, 9; F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 241–242.

¹¹¹ F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 27, 108; ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3189, s. 158; MTH (jak przyp. 17), nr 32; ks. Janusz Ostrogski przekazał dochód z jatek rzeźniczych na utrzymanie fortyfikacji miejskich.

¹¹² F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 168.

¹¹³ *ŹrDziej* (jak przyp. 108), t. 14, s. 269.

¹¹⁴ MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 30v; ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 32; MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 127; ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3198, s. 157.

¹¹⁵ KDKK (jak przyp. 56), t. 2, nr 561, s. 402–403; AS (jak przyp. 5), t. 2, nr 201, s. 250–251, nr 211–212, s. 268–277.

¹¹⁶ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3198, s. 158.

¹¹⁷ MTH (jak przyp. 17), nr 513, s. 13.

Łaźnia miejska

Źródła rejestrują jeszcze jeden obiekt komunalny działający w mieście od co najmniej XV wieku¹¹⁸: łaźnię miejską ulokowaną przy południowym murze miejskim, przy obecnej ul. Kapitulnej, na placu, przez który przebiega dziś ul. Basztowa¹¹⁹. W 1636 roku książę Władysław Ostrogski nakazał odbudować od wielu lat niedziałającą łaźnię, co nie doszło jednak do skutku, skoro w 1657 roku dworek (a zatem parterowy, drewniany budynek niewypełniający całości działki), w którym była łaźnia, pozostawał od około siedemdziesięciu lat spalony¹²⁰. Na początku XVIII wieku na placu łaźniewym znajdował się dom, rozebrany przez wojska rosyjskie w latach 1706–1707, następnie plac połączono z sąsiednim placem Frenowiczowskim i podzielono na trzy puste parcele, a w połowie XVIII wieku ów plac wykupił Marcin Rhod¹²¹. W 1779 roku we wschodniej części placu wybudowano nowe jatki rzeźnicze¹²². Wodę do łaźni i studni miejskich zapewniały wodociągi. Już w 1467 roku w źródłach występuje Michał, tarnowski *canalista et murator*, jak się przypuszcza – specjalista od zakładania i konserwacji instalacji wodnych¹²³. W 1536 roku miasto uzyskiwało 8 grzywien rurnego z tytułu używania wodociągu, ale ponosiło też znaczne koszty jego utrzymania¹²⁴. W XVII wieku, przy okazji sporu z ludnością żydowską o użytkowanie wody, wymieniany jest – jako starszy – wodociąg dostarczający wodę ze wsi Krzyż oraz – jako młodszy – wodociąg prowadzony z Rzędzina, z którego pobierać wodę mieli Żydzi, ponosząc w zamian dwie trzecie kosztów jego utrzymania¹²⁵.

¹¹⁸ Pierwszy raz łaźnia w Tarnowie wymieniona jest w 1458 r. jako opłacająca 4 grzywiny na rzecz altarii św. Jana Chrzciciela, F. Herzig, *Katedra* (jak przyp. 56), s. 28, 30. Kolejne wzmianki m.in.: 1494 r., AS (jak przyp. 5), t. 2, nr 201, s. 250–251; 1529 r., F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 224; lata 1542–1546, F. Herzig, *Katedra* (jak przyp. 56), s. 30; lata 1567–1569, MTH (jak przyp. 17), nr 112; 1574 r., ibidem, nr 114; F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 91; F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 224.

¹¹⁹ W 1603 r. były puste place łaźniewne w części ul. Pilźnieńskiej, w ulicy tylnej, która idzie ku probostwu, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 32. W 1657 r. część sąsiadującego z łaźnią placu otrzymał Maciej Dykaczewski, a w 1743 r. 2 kamieniczki zw. Dykaczewskie oraz plac łaźniewny znajdowały się w „Zatyłku od kościoła ku ul. Żydowskiej”, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.1402. W 1753 i 1767 r. „w tyłach Rynku część północna” były położone trzy place zwane łaźniewnymi, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3173, s. 9, sygn. 637.3358, s. 26.

¹²⁰ MTH (jak przyp. 17), nr 134, 236. Ani Kronika Bernardyńska skrupulatnie rejestrująca pożary w Tarnowie, ani inne źródła nie odnotowują pożaru, jaki miałby się zdarzyć w latach 80. XVI w. Znany jest pożar w 1617 r., APBK (jak przyp. 49), sygn. XIVa2, s. 351; MTH (jak przyp. 17), nr 126, ale od tego czasu minęło do 1657 r. tylko 40 lat, a na miejscu łaźni już w 1603 r. był tylko pusty plac.

¹²¹ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.1402, sygn. 637.3173, s. 9, sygn. 637.2258, s. 26.

¹²² F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 168.

¹²³ S. Sroka, *Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier*, t. 2, *Dokumenty z lat 1451–1489*, Kraków 2000, nr 214, s. 112; F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 227.

¹²⁴ *ŹrDziej* (jak przyp. 108), t. 15, s. 549. Zestawienie wydatków na wynagrodzenie dla rurmistrza oraz na wytworzenie i zakup rur w 1607 r. zob. MTH (jak przyp. 17), nr 513, s. 23–24, 29–31. W 1633 r. utrzymanie wodociągu kosztowało miasto 50 zł i 16 gr, F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 108.

¹²⁵ „...kanał wody fontana nazwany”, z którego Żyd Lazarowicz poprowadził wodę do swego domu w 1645 r., MTH (jak przyp. 17), nr 229. Kanał, z którego Żydzi pobierali wodę na szkodę studni miej-

Miasto w XVI i na początku XVII wieku

Średniowieczny Tarnów wypełniała w większości zabudowa drewniana, łatwo ulegająca pożarom. Dopiero w XVI wieku większość domów, przynajmniej w części frontowej, wymurowano. W literaturze wiąże się przebudowę Tarnowa z działalnością hetmana Jana Tarnowskiego, choć wydaje się, że zaczęła się ona już wcześniej, po pożarach w latach 1483 i 1494¹²⁶. Nie ulega jednak wątpliwości, że hetman Tarnowski podejmował liczne i udane starania zmierzające do rozwoju posiadanych przez siebie miast, w tym także Tarnowa. Wyrażały się one zarówno w szeregu przywilejów dla cechów, jak i wydanych w latach 1554–1560 przepisach dla tarnowian, regulujących różne aspekty życia miejskiego¹²⁷. Warto zwrócić uwagę na dwa z owych rozporządzeń: przeznaczone dla murarzy, cieśli i kamieniarzy z 1554 i ogólne z około roku 1556¹²⁸. W pierwszym z nich Tarnowski m.in. zastrzegł sobie prawo osobistego lub przez swojego urzędnika zatwierdzania lokalizacji, powierzchni i wysokości budowanych w Tarnowie domów, zabronił zajmowania pod zabudowę części ulic bez swojej zgody, nakazał także budowę nowego domu dla organisty i innych sług kościoła¹²⁹. W drugim zaś, zatytułowanym „Nauka a porządek około gaszenia ognia...”, wprowadził podział miasta na kwartały (wiertele), na czele każdego z nich ustanowił wybranego przez mieszczan wiertelnika, a przypisanych do nich mieszkańców zobowiązał do gaszenia pożaru¹³⁰. Nakazał także wyznaczenie mieszczan odpowiedzialnych za zapobieganie kradzieżom w trakcie pożarów. Pierwsze wybory wiertelników i strażników odbyły się w 1557 roku, odnotowano je w księgach miejskich, wymieniając przy tej okazji po raz pierwszy nazwy czterech ulic: Szewskiej, Pilźnieńskiej, czyli Bednarskiej, Krakowskiej i Sukienniczej¹³¹.

Efekty rozwoju Tarnowa w XVI wieku przedstawia akt dokumentujący podział majątku po Konstantym Wasylu Ostrogskim (który wraz z ręką Zofii Tarnowskiej, córki Jana Tarnowskiego, otrzymał rozległe dobra pozostałe po hetmanie) pomiędzy jego

skiej poświadczony jest także w 1636 r., MTH (jak przyp. 17), nr 134; F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 120. Wodociąg dostarczający wodę spod granicy z Krzyżem i Pogwizdowem ukazany jest na planie Grottera z 1797 r.: biegnie przez pola do studni na folwarku kanonickim, następnie do studni na dzisiejszej ul. Rybnej i dalej przez dzisiejszą ul. Piekarską na Rynek, do studni po południowo-zachodniej stronie ratusza i przez ul. Wielkie Schody poza miasto, ANK (jak przyp. 12), sygn. 663.963.

¹²⁶ APBK (jak przyp. 49), sygn. XIVa2, s. 351; MTH (jak przyp. 17), nr 8, 9; W. Dworzaczek, *Lelwici* (jak przyp. 2), s. 223.

¹²⁷ W. Dworzaczek, *Hetman* (jak przyp. 98), s. 233–236.

¹²⁸ J. Leniek, *Przepisy hetmana Jana Tarnowskiego dla mieszczan tarnowskich*, [w:] *Sprawozdania C.K. Gimnazjum w Tarnowie* (jak przyp. 46), s. 9–13, 15–18. Ponadto hetman ogłosił regulacje dla rajców miejskich, dla rzeźników i dotyczące organizacji obrony miasta, W. Dworzaczek, *Hetman* (jak przyp. 98), s. 234–236.

¹²⁹ J. Leniek, *Przepisy* (jak przyp. 128), s. 13.

¹³⁰ Ibidem, s. 9–13. Według przepisów miasto podzielono na cztery wiertele, tymczasem publikowany przez J. Lenka (zob. ibidem) spis z 1557 r. zawiera podział na pięć wiertelów z pięcioma wiertelnikami: Wawrzyńkiem, Albertem Kanią, Swaichą, Jakubem rymarzem (*sellator*) i Kochanem. Każdy z wiertelów odpowiedzialny był za konkretne działania, wiertel 1 miał przygotować drabiny, 2 – siekiery, 3 – osęki, 4 – kadzie, 5 – wiadra.

¹³¹ Ibidem, s. 6, 13–14. Ul. Szewska i Sukiennicza nie są znane z innych źródeł.

dwóch synów, Janusza kasztelana krakowskiego i Aleksandra wojewodę wolińskiego¹³². W odniesieniu do Tarnowa dokument ten zawiera wykaz nieruchomości miejskich, z których książęta Ostrogscy uzyskiwali w 1603 roku dochody. Pozostałe domy i inne obiekty zostały pominięte. W wykazie brak także posiadłości kościelnych, uwolnionych od ciężarów prawa miejskiego. Nie uwzględniono w nim położenia budynków handlowych, kramów sukiennych i jatek, podano jedynie wysokość opłacanych z nich czynszów. Osobno wymieniono pustki. Spis sporządzono prawdopodobnie na zamku tarnowskim na podstawie materiałów z drugiej połowy XVI wieku, na co wskazują nazwiska mieszczan, właścicieli domów. Oparty na tym wykazie, chociaż niepełny (nie wszystkich właścicieli domów udało się zidentyfikować) obraz stanu zagospodarowania i układu przestrzennego wydaje się – przynajmniej w odniesieniu do Rynku – w miarę wiarygodny. Więcej wątpliwości budzą dane z rejonów peryferyjnych, gdzie, jak pokazuje przypadek domu niejkiej Sakowej przy ul. Krakowskiej, mogło dojść do opuszczeń, które nie zawsze można skorygować informacjami z innych źródeł¹³³.

W części pierwszej miasta, należącej do ks. Janusza, nazywanej dalej działem pierwszym, znalazły się Rynek od „bronki kościelnej”, wszystkie domy w pierzei północnej położonej tyłem do probostwa i łaźni, pierzeja zachodnia bez ostatniego domu i dom narożny przy dzisiejszej ul. Żydowskiej – łącznie piętnaście domów. Dział pierwszy obejmował też ul. Krakowską od Bramy Krakowskiej w lewo – domów czternaście – oraz ul. Pilźnieńską od Bramy Pilźnieńskiej w prawo, a następnie ulicę tylną do probostwa – razem domów siedemnaście¹³⁴. W części miasta przyznanej księciu Aleksandrowi, nazywanej działem drugim, zostały wymienione: południowa i wschodnia pierzeja rynkowa z domem południowym pierzei zachodniej – łącznie piętnaście domów, ul. Krakowska przy murze z uliczką do furtki – razem czternaście domów oraz ul. Pilźnieńska od bramy w lewo, po obu stronach ulicy – razem szesnaście domów¹³⁵. Jako własność wspólną określono Ratusz i położony przy ul. Pilźnieńskiej „dom żydowski”. Jak widać, na początku XVII wieku przez nazwy „ulica Krakowska” i „ulica Pilźnieńska” rozumiano obszary znacznie szersze niż obecnie. Łącznie w początkach XVII stulecia w Tarnowie były 92 domy (po 46 w obu działach) i 4 pustki wymienione na końcu zestawienia.

¹³² ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 29, 43, odpis aktu w księgach grodzkich korczyńskich z datą Nowe Miasto Korczyn 13 marca 1603 r. S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 229–330, łączy podział ze śmiercią Aleksandra, w rzeczywistości zmarłego w grudniu 1603 r., już po podziale dóbr, *Polski słownik biograficzny*, t. 24, z. 103, Wrocław 1979, s. 480. Zachował się jeszcze jeden projekt podziału miasta, niekompletny i niedatowany, powstały w 1. połowie XVII w., w którym proponowany był podział nie według ulic, lecz według domów, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.

¹³³ Wykorzystano przede wszystkim księgę *Acta notarialia 1600–1610*, MTH (jak przyp. 17), nr 475, i spis podatkowy działu pierwszego tzw. części książęcej z 1618 r., ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3198. O istnieniu spisów „zamkowych” można domyślać się na podstawie cytowanych przepisów Jana Tarnowskiego. Należy też zauważyć, że analizowane akta miejskie wykazują duży ruch w stosunkach własnościowych w mieście. Domy były sprzedawane, zastawiane, dziedziczone, co często utrudnia ich rozpoznanie.

¹³⁴ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 31.

¹³⁵ Ibidem, s. 36.

Zabudowa przyrynkowa na początku XVII wieku

Według aktu podziału tarnowskich nieruchomości między spadkobierców księcia Konstantego Ostrońskiego pierzeja północna Rynku zaczyna się od „bronki kościelnej”, przy której stał dom piekarza Kacpra Augustynowicza¹³⁶; dwiema kolejnymi posiadłościami miejskimi były dom „Bocianowski” i narożna kamienica „Organiścina”¹³⁷. Przyjęte wyżej założenie o związku podatku „wierzchowego” z szerokością działki oraz liczba i kolejność omawianych domów skłaniają do przyjęcia, że poświadczony źródłowo naroż, na którym mieściła się kamienica organisty, było zachodnim narożem północnej pierzei. Domy Kacpra Augustynowicza i dom Bocianowskiego stałyby więc na terenie dzisiejszego pl. Katedralnego, na co wskazuje także sąsiedztwo z „bronką kościelną”, czyli odgródnieniem kolegiaty i przyległego do niej cmentarza¹³⁸. Taki stan rzeczy znajduje potwierdzenie na planie Grottgera z 1796 roku, na którym przed kościołem kolegiackim znajduje się zabudowa usytuowana kalenicowo do ówczesnej ul. Krakowskiej, oddzielona od zachodu wąską uliczką.

Kamienica „Organiścina” byłaby więc pierwszym narożnym domem północnej pierzei rynkowej¹³⁹. Od wschodu zaś pierzeję zamykał podcieniowy dom murowany Matysza kramarza¹⁴⁰. Po między nimi stało sześć domów należących do znacznie szerszych mieszczan tarnowskich. Był wśród nich dom Jana Passera, piwowara, kupca i ławnika, a następnie Tomasza Passera, zamożnego kupca handlującego winem i sukniem¹⁴¹. Jego sąsiadem od 1603 roku był aptekarz Stanisław Zawicki i jego macocha Jadwiga, zajmująca dożywotnio jedną izbę i sklep (izba z murowanym sklepieniem)¹⁴². Najokazalszą budowlą w północnej pierzei była niewątpliwie kamienica Jakuba Wąsa, zamożnego kupca

¹³⁶ Ibidem, s. 31. Od „bronki kościelnej” zaczyna się także spis podatkowy z 1618 r., ANK (jak przyp. 12), 637.3198, s. 157. W 1603 r. Kacper Augustynowicz był właścicielem domu obok kościoła, w sąsiedztwie domu Organiścina, MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 127, a w 1604 r. miał dom położony pomiędzy farą a domem Bocianowskim, ibidem, k. 177v–178. Augustynowicz był ławnikiem, rajcą miejskim, burmistrzem i wójtem tarnowskim, MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 58, 60v, 65, 88v, 104v, 137v, 143v, 226v; ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3201, s. 15.

¹³⁷ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 31–32. W 1605 i 1606 r. wzmiankowany jako dom narożny Organiścinka lub organiściński, MTH (jak przyp. 17), nr 465, k. 222v, 227.

¹³⁸ W 1604 r. wyremontowany przez Sebastiana Bociana dom należał do Elżbiety Bocianowej, MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 155v, 178. Mur otaczający cmentarz poświadczony także w AVCap (jak przyp. 58), t. 9, s. 289, i w 2. połowie XVIII w., W. Arvay, *Założenie pełnej kolonii* (jak przyp. 58), s. 7.

¹³⁹ Przed 1600 r. należał do Stanisława Ciebrowskiego, organisty, w 1600 r. przeszedł na własność Marcina Ćwiklińskiego, ławnika i rajcy tarnowskiego, w 1603 r. jako jej właściciel wymieniany jest Melchior Ćwikliński, syn Marcina, MTH (jak przyp. 17), nr 513, s. 22; MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 34v–35, 127, 222v, 227, 229.

¹⁴⁰ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 32.

¹⁴¹ Ibidem; MTH (jak przyp. 17), nr 183, 475, k. 180; ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3201, s. 15, 24, sygn. 637.1398, s. 157; S. Bidwell-Holdys, *Kupcy w siedemnastowiecznym Tarnowie „Śląski Kwartalnik Historyczny – Sobótka”* 30 (1975) 2, s. 228.

¹⁴² ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 32. W 1603 r. Stanisław Zawicki uzyskał wwiązanie do domu swojego ojca, aptekarza Macieja Zawickiego, zapewniając mieszkanie swojej macosze, Jadwidze Wronieckiej, MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 126v, 129v, 146v.

i burmistrza, do którego należały także dwa domy podmiejskie z browarem¹⁴³. Zbudowana w drugiej połowie XVI wieku, kamienica Wąsa była budynkiem podpiwniczonym i piętrowym, ze stajnią i browarem na zapleczu. Na parterze znajdowało się podcienie, sklepiona sień i izba, jeszcze jedna izba z trzema ścianami drewnianymi i jedną murowaną, ogrzewana kaflowym piecem, boczne izdebki, kuchnia i schowek kuchenny pod murowanymi schodami prowadzącymi na piętro. Na piętrze była komnata i dwie izby z oknami i gankiem wychodzącymi na Rynek. Z piętra drewnianymi schodami prowadziło wejście na zamknięty drzwiami strych¹⁴⁴. Wnętrza zdobione były dekoracją malarską, częściowo zachowaną do dziś¹⁴⁵. Równie bogato prezentowała się następna w kolejności kamienica Erazmusowska (Erazmusowa), należąca do Sebastiana Miecznika¹⁴⁶. Według opisu z 1605 roku była podpiwniczona, na parterze znajdował się wielki sklep, obok mniejszy sklepik, nad większym sklepem na piętrze izba wielka, nad nią izdebka mała z komnatą i jeszcze jednym pomieszczeniem¹⁴⁷. Za kamienicą Erazmusowską miał swój dom rajca Jerzy Sroth¹⁴⁸. Wyniki badań architektonicznych współczesnego stanu zabudowy sugerują, że na początku XVII wieku mógł być to obiekt murowany z cegły, dwutraktowy i piętrowy z podcieniem, zbliżony do domu Erazmusa zarówno wysokością, jak i konstrukcją¹⁴⁹.

W pierzei zachodniej stało pięć kamienic: pierwsza z nich należała konwisarza Jana Stani, ostatnia zaś, zwana Czerwoną Kamienicą, wchodziła już w skład działu drugiego¹⁵⁰. Dom Jana Stani był już u schyłku XVI wieku murowany, podcieniowy i piętrowy, zajmował frontową część działki. Na parterze znajdowały się dwa sklepione pomieszczenia, oddzielone długą, wąską sienią¹⁵¹. Od południa z domem Jana Stani sąsiadowała kamienica Kochanowska, należąca do wójta tarnowskiego Walentego Ko-

chana¹⁵². Wzniesiona w drugiej połowie XVI wieku, zajmowała całą szerokość działki. Na parterze dominowała duża sklepiona sień, z której prowadziło wejście do dwóch bocznych, znacznie mniejszych, ale także sklepionych pomieszczeń. Murowane schody wiodły z sieni do pięciu–sześciu izdek na piętrze, również sklepionych, a w części frontowej znajdujących się nad podcieniem¹⁵³. Za domem Kochana stały kamienice Melchiora Ćwiklińskiego i Jerzego Eneasza Schota¹⁵⁴. Jerzy Eneas (lub Ennis) Schot był urodzonym w Edynburgu kupcem, który pod koniec XVI wieku osiadł na stałe w Tarnowie, kupując od Marcina Koziołowskiego kamienicę przy Rynku¹⁵⁵. Na samym końcu tej pierzei wznosiła się Czerwona Kamienica, nazwana tak od Marcina Czerwonego, jej szesnastowiecznego właściciela¹⁵⁶; w drugiej połowie XVII wieku należała do Jakuba Ćwikłowskiego¹⁵⁷.

Zachodni skraj pierzei południowej w 1603 roku zajmowała nieruchomość wójta tarnowskiego Wojciecha Aniola¹⁵⁸. Jego sąsiadem od wschodu był przed 1600 roku balwierz Jan Kostek, potem jego córka Agnieszka, żona Sebastiana Łękawskiego¹⁵⁹. Nie wiadomo, co sprawiło, że w 1600 rokiem kamienica Kestczyna, zwana także domem Maltiskowym, była zniszczona¹⁶⁰; z tego powodu jej właścicielka wyzbyła się praw własności do niej, ostatecznie sprzedając dom w 1604 roku Wawrzyńcowi Tribakowi i jego żonie Jadwidze¹⁶¹. Po wschodniej stronie kamienicy Kostka stała kamienica Wojciecha Króla (Królika)¹⁶². Ten tarnowski kupiec kupił ją w 1600 roku od Marcina Ćwiklińskiego¹⁶³. Na parterze znajdował się sklep od strony Rynku i mniejsze pomieszczenia obok niego, także sklepione¹⁶⁴. O kolejnych domach w pierzei południowej wiadomo znacznie mniej. Były to kolejno: dom ławnika i wójta Kacpra Kani¹⁶⁵; dom Pisarkowy, być może pisarza miejskiego; dom ławnika Jana Bielskie-

¹⁴³ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 32; MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 21, 148v; ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3201, s. 8.

¹⁴⁴ W latach 1603–1612 właścicielką kamienicy była wdowa po Janie Jadwiga. W dniu jej śmierci spisano inwentarz pozostałej własności, w którym zawarto także opis kamienicy, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3201, s. 8, 17, 24–25.

¹⁴⁵ A. Forczek-Sajdak, J. Skrzelowka, *Renesansowe kamienice przy Rynku nr 20 i 21 w Tarnowie. Historia i konserwacja*, „Rocznik Tarnowski” 24 (2019), s. 63–84.

¹⁴⁶ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 32. Nazwa kamienicy pochodzi od imienia Erazmusa Nikla zw. Razmus, kupca i rajcy tarnowskiego, J. Leniek, *Przegląd* (jak przyp. 128), s. 10; MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 25–25v. Na przełomie XVI i XVII w. należała do Mikołaja Razmusowicza, bakalarza sztuk wyzwolonych, ibidem, k. 25–25v. Przed 1603 r. dom za sprawą Elżbiety (Alski) Erazmusówny przeszedł na rzecz jej męża, Sebastiana Miecznika, niegdyś rajcy bieckiego, ibidem, k. 120v–121. W 1605 r. Elżbieta nazywana jest wdową, ibidem, k. 211v.

¹⁴⁷ MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 211v.

¹⁴⁸ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 32; MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 86, 118, 129, 130, 143c, 198, 203, 234; ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3198, s. 157.

¹⁴⁹ AWUOZ (jak przyp. 9), nr 388D, s. 15–16, nr 389D, s. 9–10.

¹⁵⁰ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3938, s. 32. Identyfikacja konwisarza z konwisarzem Janem Stani według MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 127.

¹⁵¹ AWUOZ (jak przyp. 9), nr 285D, s. 5–6 i plany, nr 1568, s. 8–9. Opis zachowany w inwentarzu pośmiertnym Stanisława Stani z 1602 r. wymienia tylko izbę i izdebkę ogrzewane piecem kaflowym, MTH (jak przyp. 17), nr 575, k. 107v–108; F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 271.

¹⁵² ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 32; MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 127; ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3198, s. 157.

¹⁵³ AWUOZ (jak przyp. 9), nr 5334, s. 4–5.

¹⁵⁴ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 32.

¹⁵⁵ MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 202v–203; S. Bidwell-Holdys, *Kupcy* (jak przyp. 141), s. 226; Ł. Kossacki-Litwin, *Spośród Szkołotów pan radzic. Jerzy Eneas, rajca i kupiec tarnowski w pierwszej połowie XVII w.*, „Rocznik Tarnowski” 21 (2006), s. 9–11 (częściowo myli go z Jerzym Srothem). W akcie sprzedaży kamienicy koziołowskiej określona jest ona jako stojąca pomiędzy kamienicami Kochanowską i Melchiora Ćwiklińskiego. Spis z 1618 r. wymienia właścicieli domów w zachodnim podcieniu w kolejności takiej w jak akcie podziału z 1603 r., ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3198, s. 157.

¹⁵⁶ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 36; K. M. Trusz, *Kamienica Rynek 5*, [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 1 (jak przyp. 9), s. 210–203.

¹⁵⁷ K. M. Trusz, *Kamienica Rynek 5* (jak przyp. 156), s. 210–203.

¹⁵⁸ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 36; MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 51v–52.

¹⁵⁹ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 36; MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 51v–52v, 164.

¹⁶⁰ MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 51v–52v.

¹⁶¹ Ibidem, k. 218v.

¹⁶² ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 36; MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 34v–35, 164.

¹⁶³ MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 34v–35; S. Bidwell-Holdys, *Kupcy* (jak przyp. 141), s. 226.

¹⁶⁴ MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 227v.

¹⁶⁵ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 36; MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 60v, 63v, 64c, 112, 116v, 121v, 150, 151v.

go¹⁶⁶; dom Fejdy, który wcześniej nazywał się Jeleniowski i który Wojciech Aniol odstąpił w 1602 roku Andrzejowi Miastoradowi¹⁶⁷; a w końcu dwa domy Bieniaszowe, drugi z nich nazywany kamienicą Zalasowską¹⁶⁸.

ciąg domów w podcieniu wschodnim zaczynała kamienica Kachańczyka lub Kachmańczyka. W 1602 roku jej właścicielem był Sebastian Radzymiński, doktor medycyny rodem z Przemyśla, ożeniony z siostrą mieszczanina tarnowskiego Macieja Foltynowicza¹⁶⁹. W tymże roku Radzymiński sprzedał dom narożny na Rynku Walentemu Kijowskiemu¹⁷⁰. Z kamienicą tą sąsiedował dom Olbrychta Ptaszkowicza i jego żony Magdaleny¹⁷¹, z nim zaś dom Foltynowski i dom Sagny, należący prawdopodobnie do Wojciecha Gromnicy¹⁷². Na samym końcu stał dom Sebastiana Żoldy¹⁷³.

Zabudowa ulica Krakowskiej na początku XVII wieku

Zachodnia część miasta, bez własności kościelnej, nazwana została ulicą Krakowską. Podzielono ją pomiędzy obu książąt Ostrogskich w ten sposób, że jednemu przyznano jej odcinek od Bramy Krakowskiej w lewo do Rynku i przeciwną stronę ulicy, drugiemu odcinek w prawo od bramy do Rynku, „ulicę do furtki” i wszystkie domy po drugiej stronie pomiędzy domami Passera i Żyda Mojżesza¹⁷⁴. Po lewej stronie lewej pierzei ul. Krakowskiej było w 1603 roku pięć domów – od kamienicy Kozubowskiego na początku do domu Bieniędzy bednarza na końcu¹⁷⁵; pomiędzy nimi stały domy Kocendra¹⁷⁶, Sargaliny

¹⁶⁶ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 36; MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 152v.

¹⁶⁷ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 36; MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 92v.

¹⁶⁸ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 36. Nazwisko Zalasowski jest dobrze znane w historii Tarnowa. W 2. połowie XV w. Stanisław Zalasowski był zamożnym kupcem, w 1492 r. nabywcą 4 jatek rzeźniczych, MTH (jak przyp. 17), nr 7; F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 253–254. W 1. połowie XVI w. interesy po nim przejął jego syn Jan, również kupiec i rajca, fundator altarii św. Anny w kolegiacie tarnowskiej, MTH (jak przyp. 17), nr 92, nr 13; F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 254–255. W 1516 i 1518 r. Barbara, żona mieszczanina tarnowskiego Jakuba, a córka Stanisława Zalasowskiego, obywatela i rajcy tarnowskiego, kupiła Chyszów i folwark we wsi Biała nad rzeką Białą, *Archiwum Książąt Sanguszków w Sławnie*, t. 5, Lwów 1897, nr 91, s. 109–112. Synowie Jana – Sebastian i Jerzy – w 2. połowie XVI w. przenieśli się do Krakowa.

¹⁶⁹ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 36; MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 118–119.

¹⁷⁰ MTH (jak przyp. 17), nr 457, k. 181.

¹⁷¹ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 36; MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 73, 112, 118–119, 231v.

¹⁷² ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 36. Dom Foltynowski nosił imię prawdopodobnie po Folthinie, złotniku znanym z 1558 r. J. Leniek, *Przypisy* (jak przyp. 128), s. 10. O identyfikacji domu Sagny świadczy zapiska umiejscawiająca dom Foltynowski obok domu Gromnicy, MTH (jak przyp. 17), nr 457, k. 46–46v.

¹⁷³ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 36.

¹⁷⁴ Ibidem, s. 32, 36; ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3198, s. 157. Kacper Passer, rzeźnik, w 1602 r. uzyskał wwiązanie do domu rodzinnego przy Bramie Krakowskiej, MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 131.

¹⁷⁵ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 32.

¹⁷⁶ W 1600 r. wzmiankowany jest jako zmarły Walenty Kocender, być może kamieniarz, nazwa domu i jego usytuowanie przy Bramie Krakowskiej potwierdzone są także w 1602 i 1618 r., MTH (jak przyp.

i Jana Stolarza. Nie można jednak wykluczyć, że albo w trakcie sporządzania spisu doszło do błędu, albo nieco później pomiędzy tymi domami wzniesiono kolejny, należący do Reiny Sakowej – w 1605 roku opisany jako usytuowany pomiędzy domami Reiny Sargalanki i Stanisława Stolarza¹⁷⁷. Również spis podatkowy z 1618 roku pomiędzy domami Sargalanki i Jana Stolarza wymienia mający jeden „wierch” dom Sakowej¹⁷⁸.

Zabudowa drugiej pierzei ul. Krakowskiej, czyli po prawej stronie idąc na lewo do Rynku (północna część dzisiejszego pl. Kazimierza Wielkiego), zaczynała się od domu Passera, położonego naprzeciwko Bramy Krakowskiej¹⁷⁹. Za nim mieszkali kolejno: Jakub siodlarz¹⁸⁰, Stanisław rymarz¹⁸¹, Frączek Aniol¹⁸² i Jan Aniol¹⁸³. Dom Jana Aniola stał naprzeciw domu Bieniędzy, pomiędzy drogą publiczną a domem Ziobrowskim¹⁸⁴. Ponieważ dom Matysza Ziobry jest wymieniony jako następny w spisie, uprawniony wydaje się wniosek, że dom Jana Aniola był usytuowany na rogu ul. Krakowskiej i uliczki zatylnej zachodniego bloku przyrynkowego. Kolejne domy działu pierwszego przy ul. Krakowskiej (należące do Prędkopaścia, Dyaka i Mojżesza Żyda) znajdowały się po południowej stronie tej ulicy, okalając domy działu drugiego z dwóch stron¹⁸⁵. Dział ten na ul. Krakowskiej zaczynał się od domu Jana Pludrzyńskiego, położonego po prawej stronie bramy, przy murze¹⁸⁶. Obok niego stała kamienica Piotra Aniolka, w 1604 roku sprzedana przez Marcina Łękawskiego Stanisławowi Jaworskiemu, a także domy rajcy Marci-

17), nr 475, k. 27, 108v; ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3198, s. 157. W 1558 r. w 3 wiertelu mieszkał Koczendrek z cechu kamieniarzy, J. Leniek, *Przypisy* (jak przyp. 128), s. 10, 11.

¹⁷⁷ MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 222.

¹⁷⁸ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3198, s. 157. O jeden wzrosła także ogólna liczba domów przy ul. Krakowskiej.

¹⁷⁹ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 32. Położenie domu naprzeciw Bramy Krakowskiej potwierdzone w 1603 r., MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 131. Drugi dom piwowara i kupca Jana Passera, od 1603 r. należący do jego syna Kacpra, rzeźnika, ibidem, k. 143–144v, 131; MTH (jak przyp. 17), nr 477, k. 14.

¹⁸⁰ MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 313; ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3198, s. 157.

¹⁸¹ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3198, s. 157.

¹⁸² MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 90v. W 1605 r. występuje Franciszek Aniol, ibidem, k. 213v.

¹⁸³ W 1604 r. Jan Aniol występuje jako zmarły, ibidem, k. 153v.

¹⁸⁴ Ibidem, k. 90v.

¹⁸⁵ „A po drugiej stronie także wszystkie domy poczynając od domu Passerowego exclusive aż do domu Mojżesza Żyda także exclusive”, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 36. W 1605 r. wymieniana jest jątka piekarska zw. Dyakowska, należąca prawem dziedzictwa do Doroty Krupiny, MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 217. W 1601 r. występuje Wojciech Dyak, a w 1603 i 1612 r. Walenty Dyak, ławnik, MTH (jak przyp. 17), nr 457, k. 57v, 151v, 154v; ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3201, s. 15. Żyd Mojżesz, być może identyczny z Mojżeszem Błoniarzem, zob. S. Wróbel, *Żydzi w Tarnowie do końca XVIII w.*, [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 2 (jak przyp. 19), s. 231, wzmiankowany jest w 1555 r., J. Leniek, *Inwentarz* (jak przyp. 89), s. 33, a w 1602 r. jako nieżyjący, MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 89v, mimo to w 1618 r. nadal wymieniany jest dom Mojżesza Żyda przy ul. Krakowskiej, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3189, s. 157.

¹⁸⁶ Jan Pludrzyński, syn Jana Pludry, mieszczanina i organisty, wraz z bratem Tomaszem w 1602 r. sprzedał swój dom narożny obok Bramy Krakowskiej Wojciechowi Węczlikowi, MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 121v–122, 170v–171v.

na Domaradza, Adama Kani, Wojnarowy, Wojciecha Malarza i Wojciecha Gromnicy¹⁸⁷. Kolejne trzy domy znajdowały się po drugiej stronie ulicy, pomiędzy już opisanymi domami Passera i Żyda Mojżesza¹⁸⁸. Takie rozmieszczenie kamienic w tym rejonie można odtworzyć na podstawie informacji o domu Józefa Anioła, określonym jako narożny budynek usytuowany pomiędzy domem Wojciecha Gromnicy (zob. wyżej) a domem Wojciecha Witka rzeźnika, który w akcie podziału wymieniono po domu Aniołowski¹⁸⁹. Dom Józefa Anioła stałby więc na rogu dzisiejszych ulic Krótkiej i Wielkie Schody (w 1603 r. „ulica do furtki”) i był już zwrócony kalenicowo w kierunku tej ostatniej ulicy, tak jak to pokazuje późniejszy o prawie dwieście lat plan Grottgera. Za domem Anioła, w stronę furty w murach miejskich prowadził rząd domów: wymienianego już rzeźnika Wojciecha Witka, najwyraźniej opuszczony dom Walentego Koziowolskiego oraz Jana Jaworskiego i Walentego Kuśnierza¹⁹⁰.

Zabudowa ulicy Pilzneńskiej na początku XVII wieku

Po wschodniej stronie Tarnowa według wykazu z 1603 roku biegła ul. Pilzneńska, także podzielona na dwa odcinki: północny, sięgający aż po probostwo, i południowy, docierający do Rynku. Spis zaczyna się od domu Macieja Ziobry usytuowanego przy bramie w pobliżu domu Żydowskiego, a więc po południowej stronie ulicy¹⁹¹. Następne cztery domy – Wawrzynka, Mączyńskiego („Pierdzimaki”), Jana Porębskiego i Fukundeja (Feliksa Przeclawskiego) – stały kolejno obok siebie¹⁹². W tym

¹⁸⁷ Dom Piotra Aniołka zw. Aniołowski między domami Wojciecha Węczlika i Marcina Domaradza potwierdzony w 1604 r., ibidem, k. 178v–179. Adam Kania, mieszczanin tarnowski, występuje w 1600 r., ibidem, k. 5. Dom Wojnarowy był do 1603 r. własnością Wojciecha Wojnara, ławnika, zm. w 1603 r., ibidem, k. 58, 60v, 90, 104v, 124, a od 1603 r. Sebastiana, syna Wojciecha, ibidem, k. 105, 158–149, 179v, 191–191v; MTH (jak przyp. 17), nr 183; ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3165, s. 37. W 1607 r. występuje stolarz Wojnar, J. Leniek, *Imwentarz* (jak przyp. 89), s. 56. Dom zw. Malarzowski, pomiędzy domami Wojnarowym i Wojciecha Gromnika, został kupiony ok. 1604 r. przez Walentego Kłosa, MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 179–179v, 218. Wojciech Gromnica (Gromnik), 1602–1604, ibidem, k. 117c, 179v, student Uniwersytetu Krakowskiego w 1583 r., Z. Ruta, *Szkoły tarnowskie* (jak przyp. 72), s. 49.

¹⁸⁸ Drugi dom Dyakowski, Woźnickiego i Będziny, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 32.

¹⁸⁹ Ibidem, s. 36; MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 85v: 1602 r. – akt zakupu domu Aniołowski przez Joannę Jaworską. Identyfikacja Wojciecha rzeźnika z Wojciechem Witkiem rzeźnikiem, ibidem, k. 49v, 85v. Witek żył jeszcze w 1625 r., F. Herzig, *Katedra* (jak przyp. 56), s. 36.

¹⁹⁰ Opuszczony i zadłużony dom Walentego Koziowolskiego stał pomiędzy domami Jana Jaworskiego i Wojciecha Witka, ok. 1600 r. był własnością Krzysztofa Tarczyny, zięcia Walentego, MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 23v, 49v. W mieście był jeszcze dom Marcina Koziowolskiego przy ówczesnej ul. Pilzneńskiej.

¹⁹¹ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 32. Ziobrko, cieśla wymieniony w 1558 r., J. Leniek, *Przepisy* (jak przyp. 128), s. 9. Dom niegdyś Macieja Ziobro, położony między domami Jana Anioła a Żydowskim, w 1601 r. sprzedany Maciejowi Krecikowi, MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 76v–77. Dom Żydowski stał w obrębie drugiego działu, przy dzisiejszej ul. Wekslarskiej. Domu Jana Anioła w tej części miasta nie udało się zidentyfikować.

¹⁹² Kolejność domów za MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 89v i 171v–172. Identyfikacja Pierdzimaki z Mąką lub Mączyńskim –

ciągu zabudowy powinien znajdować się jeszcze jeden dom lub pustka, które wypełniłyby dostępne tam miejsce. Mógł być to niezidentyfikowany i nieuwzględniony w spisie dom Jana Anioła, sąsiadujący z domem Macieja Ziobry. Pomiędzy domami Mączyńskiego i Porębskiego spis wymienia dom Żydowski, w 1618 roku określony jako dom „pański”, w którym mieszkają Żydzi, co należy rozumieć jako dom należący do dziedzicznego władztwa tarnowskiego¹⁹³; dom ten jednak stał przy południowej części ul. Pilzneńskiej (dziś ul. Wekslarska)¹⁹⁴. Po północnej stronie dzisiejszej ul. Żydowskiej należy także umiejscowić m.in. domy Stanisława Łojka, Marcina Klasły (sprzedany w 1604 r. Żydowi Łazarzowi) i Marcina Farmfigrosza (zakupiony w 1600 r. przez Feliksa Kieliszka)¹⁹⁵.

Zabudowa północnej części ul. Pilzneńskiej (dzisiejszej ul. Żydowskiej) kończyła się na domu Marcina Łękawskiego, wymienianym co prawda w części obejmującej północną i wschodnią pierzeję rynkową, lecz informacje o nim pozwalają go lokalizować na rogu dzisiejszych ulic Żydowskiej i Piekarskiej¹⁹⁶. Dom ten należał wcześniej do Sebastiana Miednicy, od którego w 1599 roku nabył go Marcin Łękawski, a w wyniku podziału spadku trafił do działu księcia Janusza Ostrogskiego¹⁹⁷. Dalej w akcie podziału zostały wymienione własności położone przy dzisiejszym pl. Rybnym i ul. Kapitulnej, w początkach XVII wieku określane jako „ulica tylna, która idzie aż do domu Miastoradowego” lub – jak to określono w 1618 roku – „Ulicza ku *łaźni*”¹⁹⁸. Wiadomo, że w jej zachodnim krańcu stały domy kapitulne kanonii lukowskiej i kustosa, sąsiadujące z domem rzeźnika Andrzeja Miastorada¹⁹⁹. Obok nich był pusty plac

w 1604 r. Jakub Mączyński, syn Jakuba Mąki, sprzedaje dom położony pomiędzy domami Wawrzynkowym i Porębskiego Zachariaszowi tkaczowi. Dom Fukundeja rozpoznany jako dom Fudaleja, sąsiadujący z domem J. Porębskiego. W 1602 r. występuje Feliks Przeclawski zw. Fudalej, ibidem, k. 52v–63, sprzedający swój dom Wojciechowi Wojnarowi.

¹⁹³ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3198, s. 158. Oplaty z domu dzielono pomiędzy oba działy.

¹⁹⁴ „Dom żydowski na wtórym dziale położony”, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 32. Domy przy północnej pierzei dzisiejszej ul. Wekslarskiej: „dom żydowski przestąpiwszy, który jest wspólny”, ibidem, s. 36.

¹⁹⁵ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3198, s. 32, 36. Ogółem ok. 7 domów i pustki należące do Walentego Kijowskiego, położone prawdopodobnie na terenie dzisiejszego pl. Rybnego. Transakcja sprzedaży domu Żydowi Łazarzowi zob. MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 165–165v. Sprzedaż domu Farmfigrosza zob. ibidem, k. 13–13v.

¹⁹⁶ Dom Łękawski stał „przez drogę”, był to dom narożny usytuowany przy Rynku obok domu Sebastiana Żoldy, wspomniany jest w opisie ul. Pilzneńskiej, która kończy się na domu Łękawskiego właśnie, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 32; MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 23v–24, 63v.

¹⁹⁷ J. Leniek, *Przepisy* (jak przyp. 128), s. 9; MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 23v–24. W 1602 r. Marcin wymieniany jest jako zmarły, a właścicielką domu jest jego żona Elżbieta, ibidem, k. 63v. W latach 1604 i 1618 jako właściciel znowu pojawia się Marcin (pisany także jako Marcisz) Łękawski, ibidem, k. 98, 169; ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3198, s. 157.

¹⁹⁸ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 32, sygn. 637.3189, s. 157.

¹⁹⁹ AVCap (jak przyp. 58), t. 9, s. 293; ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 32. Andrzej Miastorad występuje także w 1602 r., MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 92v.

łaziebny, w 1612 roku подарowany Maciejowi Dykaczewskiemu, oraz domy dwóch szewców – Gawrona i Bartosza²⁰⁰.

Południowa część dzisiejszej ul. Wekslarskiej (dawna ul. Pilzneńska, idąc od Bramy Pilzneńskiej w lewo do Rynku zajęta była przez jedenaście domów, począwszy od kamienicy Piotra Benigny, a na domu Tribakowskim kończąc²⁰¹. Wśród nich stał m.in. dom Jana Malskiego zw. Morziczona (lub Morzżenia), a także dom Filipa Dębosza, ławnika tarnowskiego, właściciela browaru²⁰²; kilka innych należało do osób, o których nic więcej nie można powiedzieć²⁰³. Po przeciwnej stronie ulicy w 1603 roku było pięć zamieszkałych domów mieszczańskich i dom Żydowski. Najbliżej bramy miał swój dom Łukasz szewc, najbliższemu Rynku złotnik Adam Gasparowicz i bednarz Marcin Wenecki²⁰⁴.

Ludność żydowska

Dokument podziału z 1603 roku zawiera spis domów, nie jest spistem ludności, nie oddaje więc w pełni stosunków narodowych w mieście. A właśnie wiek XVI i początek XVII był okresem, w którym w Tarnowie licznie pojawiali się mieszkańcy należący do dwóch obcych grup etnicznych: Szkoci i Żydzi²⁰⁵. Żydzi w Tarnowie odnotowani są już w XV wieku, ale przyjmuje się, że początkowo mieszkali w sąsiedniej Grabówce, a zmarłych chowali na cmentarzu w Pogwizdowie²⁰⁶. W kolejnym stuleciu gmina żydowska w Tarnowie miała być na tyle zorganizowana, by w 1582 roku zbudować drewnianą synagogę²⁰⁷. Zamieszkiwanie Żydów w Tarnowie u schyłku XVI wieku

²⁰⁰ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3198, s. 17; MTH (jak przyp. 17), nr 236. Spis odnotowuje także zagadkowe spiżarnie, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3198, s. 36, sygn. 637.3038, s. 157.

²⁰¹ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 36. Piotr Benigna występuje w 1603 r., MTH (jak przyp. 17), nr 457, k. 138v. Dom Tribakowski był w 1602 r. własnością braci Szymona i Wawrzyńca, następnie tylko Szymona. Wawrzyniec Tribak posiadał dom przy Rynku, w pobliżu domów Wojciecha Wojnara i Wojciecha Króla, w południowej pierzei, MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 100v–101, 112, 164.

²⁰² Jan Malski zob. MTH (jak przyp. 17), nr 575, k. 73–73v; ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3199, s. 13; Filip Dębosz zob. MTH (jak przyp. 17), nr 745, k. 57v, 58, 66, 66v, 111, 114v, 120, 220v; F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 270.

²⁰³ Dom Bocheńczyka, dom Grzesiów, ANK, sygn. 637.3038, s. 36.

²⁰⁴ Ibidem. W źródle wymieniono dom Kaspra złotnika, ale w 1600 r. odnotowano dom Adama Gasparowicza, też złotnika, położony obok domu Weneckiego, MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 1v, 19. Wenecki Bednarz identyfikowany jest jako wymieniony w 1605 r. bednarz Marcin Wenecki, właściciel domu obok kamienicy złotnika Adama Gasparowicza i Filipa Dębosza, ibidem, k. 219v.

²⁰⁵ W XVI w. oprócz innych nacji w Tarnowie zamieszkali także nieliczni Włosi, np. odnotowany w 1554 r. Barnard z Mediolanu, który dzięki małżeństwu został właścicielem kamienicy przyrynkowej, F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 266. Włochem z pochodzenia mógł być także bednarz Marcin Wenecki, właściciel domu przy ul. Pilzneńskiej, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 36; MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 219v.

²⁰⁶ W 1445 r. przed sądem lwowskim występował Żyd Kaleph z Tarnowa, AGZ (jak przyp. 3), t. 14, nr 1550, s. 194. W 1498 r. odnotowane są należące do Żydów kramy sukienne, AS (jak przyp. 5), t. 2, nr 211, s. 268; J. Leniek, *Tarnów* (jak przyp. 3), s. 32–33; S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 357.

²⁰⁷ K. M. Trusz, *Bima starej synagogi*, [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 2 (jak przyp. 19), s. 370; S. Wróbel, *Żydzi w Tarnowie* (jak przyp. 185), s. 331.

wyduje się nie podlegać wątpliwościom, za czym przemawiają dane zawarte w księgach miejskich²⁰⁸. Według spisu z 1603 roku do Żydów należał dom Mojżesza przy ul. Krakowskiej, a ponadto mieszkali oni w domu przy ul. Pilzneńskiej (dziś Wekslarskiej) określonym jako „dom pański”, co może wskazywać, że do miasta wprowadzili ich jeszcze Tarnowscy²⁰⁹. Do już wymienionych osób tej narodowości można dodać arendarza Samuela, który z tytułu egzekucji długów przejściowo był właścicielem domów Wojciecha Podwalnego i Jana Stani, oraz Łazarza, odnotowanego w latach 1604–1618 jako właściciel domu przy ul. Pilzneńskiej (dziś Żydowskiej), wcześniej należącego do Barbary Klasło²¹⁰. Na podstawie analizowanych spisów osiadłości nie da się wykazać, że osadnictwo żydowskie w Tarnowie od samego początku było skoncentrowane we wschodniej części miasta²¹¹. Wydaje się raczej, że proces przejmowania praw własności do domów przy ul. Żydowskiej (nazwa potwierdzona źródłowo w 1645 r.) uintensywnił się dopiero po 1618 roku²¹². Około 1630 roku Żydzi tarnowscy wzniesli w miejsce starszej – drewnianej – nową murowaną synagogę, rozbudowaną w 1661 i odbudowaną po pożarze w 1663 roku²¹³. Mimo narastających w XVII wieku konfliktów na tle gospodarczym pomiędzy Żydami tarnowskimi a chrześcijańskimi mieszkańcami, zaangażowanych niekonsekwentną polityką właścicieli miasta, w 1670 roku do Żydów należało już trzynaście domów i ich liczba dalej rosła²¹⁴. Domy te w większości były usytuowane w północno-wschodniej części miasta, co znalazło odzwierciedlenie w utrwaleniu się nazwy ul. Żydowskiej. W spisie osiadłości miasta Tarnowa z 1753 roku odnotowano już dwadzieścia sześć domów żydowskich, z czego dwadzieścia cztery przy ul. Żydowskiej²¹⁵.

Ludność szkocka

W drugiej połowie XVI stulecia w Tarnowie zaczęli osiedlać się także Szkoci, przybyli prawdopodobnie na zaproszenie księcia Konstantego Ostrońskiego²¹⁶. Szkoci, zarówno wyznania katolickiego, jak i protestanckiego, mimo oporu ze strony lud-

²⁰⁸ F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 265–266, szacuje, że na początku XVII w. w Tarnowie mieszkaly co najmniej cztery rodziny żydowskie.

²⁰⁹ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3198, s. 158. Działka, na której osiedli Żydzi mogła być pozostałością uposażenia wójtowskiego, przejętego przez Tarnowskich po wykupie wójtostwa.

²¹⁰ M.in. MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 80v–81, 141, 165–165v, 214v; ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3198, s. 157; F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 266.

²¹¹ Tak m.in. S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 357.

²¹² MTH (jak przyp. 17), nr 229. Jeszcze w 1675 r. wymieniane są dwa domy przy ul. Krakowskiej, własności Żydów Smolla i Smolla Rydzego, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3167, s. 6.

²¹³ AWUOZ (jak przyp. 19), nr 6177; K. M. Trusz, *Stara synagoga w Tarnowie*, „Rocznik Tarnowski” (1991/1992), s. 31 i n.; idem, *Bima* (jak przyp. 207), s. 370–371; S. Wróbel, *Żydzi w Tarnowie* (jak przyp. 185), s. 332.

²¹⁴ O konfliktach zob. I. Schippler, *Żydzi w Tarnowie do końca XVIII w.*, „Kwartalnik Historyczny” 19 (1905), s. 228 i n.; F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 120 i n.; S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 382–83; idem, *Cudzoziemcy w starym Tarnowie*, „Rocznik Tarnowski” (1990), s. 11–19; idem, *Żydzi w Tarnowie* (jak przyp. 185), s. 332 i n.

²¹⁵ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3173, s. 10–11.

²¹⁶ S. Wróbel, *Cudzoziemcy* (jak przyp. 214), s. 19.

ności miejscowej ulegali szybkiej polonizacji, drogą kupna lub koligacji małżeńskich nabywali domy w mieście i obejmowali miejskie urzędy. Na początku XVII wieku oprócz znanego już Jerzego Eneasza Schota źródła odnotowują m.in. Piotra Bernarda i Tomasza Szotów, Jakuba i Andrzeja Rossów, Aleksandra Dufa, a także Petersona Kiliana, ojca Balki Kiliana, wójta tarnowskiego i benefaktora kaplicy bractwa szkaplerzowego w kościele tarnowskim²¹⁷. W połowie XVII wieku mieszkało w Tarnowie już około piętnastu rodzin o szkockim pochodzeniu, w większości parających się handlem i w mniejszym stopniu rzemiosłem²¹⁸. W odróżnieniu od ludności żydowskiej nie tworzyli zwartej osadnictwa, mieszkali zarówno przy Rynku, jak i w odchodzących od niego ulicach. Dość liczni Szkoci pozostali przy wyznaniu protestanckim, ale nie doprowadzili do wzniesienia własnej świątyni, jedynie na Przedmieściu Wielkim z początkiem XVII wieku w ogrodzie Nikielsonów powstał cmentarz ewangelicki²¹⁹. W pierwszej połowie XVIII wieku Szkoci w Tarnowie przestali być widoczni; pamięć o nich przetrwała w nazwach niektórych kamienic – Huysnowskiej, Wilkinsonowskiej, Nikielsonowskiej, Rossowskiej przy Rynku²²⁰.

Miasto w drugiej połowie XVII i na początku XVIII wieku

Druga połowa XVII wieku uważana jest za okres upadku Tarnowa²²¹. Zwłaszcza „potop” szwedzki miał doprowadzić do znacznego wyludnienia miasta i utraty jego znaczenia gospodarczego. W 1655 roku Tarnów zmuszony został do wypłacenia łącznie 11 tys. złp kontrybucji i został splądrowany zarówno przez wojska szwedzkie, jak i polskie oddziały kwarciane. Wydaje się jednak, że związane z tym straty nie były większe niż poniesione w wyniku kolejnych wielkich pożarów – w 1617, 1644 i 1664 roku²²². Z kolei ubytek ludności, na co skarżył się w 1654 roku Władysław Dominik Ostrogski, spowodowany był raczej zarazami, jakie nawiedziły Tarnów w latach 1622–1623 i 1652–1653²²³; zwłaszcza w wyniku tej ostatniej epidemii umrzeć miało aż dwa tysiące mieszkańców miasta i przedmieść Tarnowa. Porównanie danych dotyczących zagospodarowania miasta przed

i po 1655 roku nie wykazuje znaczących strat. O ile w 1603 roku w Tarnowie odnotowano 90 domów, „dom żydowski” i 4 pustki, o tyle w 1683 w rejestrze podymnego wykazano 101 domów, od których płacono po 2 zł, 1 zł i 15 gr podatku²²⁴. Dokładniej możemy prześledzić zmiany w zabudowie miasta, zachodzące pomiędzy pierwszą a drugą połową XVII wieku, dzięki dwóm zachowanym spisom dochodów należnych właścicielom z działu drugiego, dla którego od połowy XVII wieku utarła się nazwa dział zamojski. Pierwszy spis powstał prawdopodobnie pomiędzy 1642 a 1651 rokiem, a więc przed „potopem”, drugi datowany jest na rok 1675²²⁵. Przed zniszczeniem miasta przez Szwedów w części zamojskiej Rynku znajdowało się 15 domów, w 1675 roku 16, przy ul. Pilzneńskiej było domów 19, zostało 15, za to przy ul. Krakowskiej liczba domów zwiększyła się z 16 do 19²²⁶. Łączna liczba domów w Tarnowie nie zmieniła się zatem. Wciąż też w mieście działało (nie licząc szynkarzy) 6 kupców, złotnik, 2 aptekarzy, 2 piernikarzy, 10 krawców, 11 sukienników, 7 szewców, 5 kuśnierzy, 6 rzeźników, 2 kowali, ślusarz, 3 piekarzy, 2 piwowarów, 2 czapników, 3 stelmachów, 2 kolodziejów, 2 stolarzy, 3 rymarzy, siodlarz, bednarz, powroźnik i 2 cieśli²²⁷. Liczba cechów w mieście wzrosła z dziesięciu (1626) do dwunastu (1664)²²⁸. Rosła też zbiorowość rzemieślników; np. do cechu krawców przyjęto w latach 1620–1655 jedenastu, a w latach 1657–1690 aż 67 nowych członków²²⁹.

Jak widać – mimo ogólnego kryzysu miast w Polsce w drugiej połowie XVII wieku – Tarnów wciąż pozostawał aktywnym ośrodkiem rzemiosła i handlu, utrzymał się także stały dopływ ludności, chętniej do osiedlenia się w nim. Upadek przyniosły dopiero lata 1702–1743. W okresie tym miasto niszczyły wielkie pożary (1702, 1704, 1705, 1708, 1711, 1732, 1735, 1743), w 1705 roku nawiedziła je morowa zaraza, nadto w 1706, 1707 i 1709 stacjonowały kolejno wojska saskie, rosyjskie i szwedzkie; zwłaszcza pobyt wojsk rosyjskich dał się tarnowianom mocno we znaki²³⁰. Skalę zniszczeń ukazują lustracje sporządzone po pożarach w 1738 i 1743 roku²³¹. Wynika z nich, że w 1743 roku całkowicie zniszczone przez pożary były 43 kamienice i domy wraz z drewnianą lub szachulcową zabudową tylną, z kolejnych

²¹⁷ Ł. Kossacki-Litwin, *Spośród Szkołotów* (jak przyp. 155), s. 11–19; MTH (jak przyp. 17), nr 547, k. 130, 138; MTH (jak przyp. 17), nr 475, k. 86, 118, 129, 130; ibidem, k. 175; ibidem, k. 188; F. Herzig, *Katedra* (jak przyp. 56), s. 113; S. Bidwell-Holdys, *Kupcy* (jak przyp. 141), s. 211 i n.; F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 267; S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 360–361.

²¹⁸ S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 362; idem, *Cudzoziemcy* (jak przyp. 214), s. 19–22.

²¹⁹ K. M. Trusz, *Historyczne przedmieścia Tarnowa*, [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 3: *Zamieście i Borek*, Tarnów 1996, s. 16.

²²⁰ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.1402, b.p.

²²¹ W 1654 r. książę Władysław Dominik zakazując szlachcie, duchowieństwu i Żydom nabywania domów w mieście jako powód podał pustoszenie Tarnowa, MTH (jak przyp. 17), nr 146. W 1671 r. Jan Wielopolski nakazał, aby puste place w mieście oddawać potrzebującym miejsca do zamieszkania, S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 378–380.

²²² F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 113 i n.; S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 428–429. O pożarach w Tarnowie zob. MTH (jak przyp. 17), nr 126; MTH (jak przyp. 17), nr 151; APBK (jak przyp. 49), sygn. XIVa2, s. 351.

²²³ APBK (jak przyp. 49), sygn. XIVa2, s. 142, 197, 205, 355; F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 105, 111.

²²⁴ F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 124; S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 352.

²²⁵ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3170, w rękopisie brak datacji, jako właściciel podany jest Jan Zamojski, który odziedziczył dział tarnowski w 1642 r., a w 1651 r. oddał go w zastaw. ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3167 i 3168 – dwa egzemplarze spisu z 1675 r. Jako właściciel figuruje Jan Wielopolski, trzymający Tarnów w zastawie od 1666 r. S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 443.

²²⁶ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3170, s. 1–3, sygn. 637.3167, s. 4–5.

²²⁷ Pominięto szynkarzy, ponieważ wyszynkiem parali się także przedstawiciele innych zawodów, przede wszystkim kupcy, jak np. Maciej Sakowicz, kupiec, a równocześnie szynkarz wina, podobnie Marcin Popielewicz, kupiec i szynkarz miodu. Wyszynkiem miodu bądź piwa zajmowali się także dwaj krawcy: Tomasz Lokiert i Tomasz Bozowski, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3168, s. 45–49.

²²⁸ S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 364.

²²⁹ Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział w Tarnowie, sygn. 202.1, s. 2–11.

²³⁰ F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 126, 127, 128, 129 i n.; S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 429 i n.

²³¹ F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 131–133, 137; S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 431; ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.1402.

24 ocalały jedynie murowane fragmenty zabudowy frontальной (sklepy i izby), a bez dachu lub z nadpalonym dachem pozostawało 13 budynków. Domy na 9 parcelach zostały rozebrane przez wojska rosyjskie, mury sześciu z nich wprawdzie ocalały, ale były w bardzo złym stanie. Łącznie całkowicie lub częściowo zniszczona została zabudowa na 95 placach. Zrujnowane były także bożnica i łaźnia żydowska²³².

Zabudowa w połowie XVIII wieku

Od połowy XVIII wieku Tarnów zaczął powoli odbudowywać się ze zniszczeń, chociaż nie bez trudności – w drugiej połowie stulecia nie uchronił się od pożarów, szczególnie groźnych w 1755 i 1792 roku, ani kontrybucji i zniszczeń wojennych, zwłaszcza w okresie konfederacji barskiej (1768–1772)²³³. Proces ten można prześledzić na podstawie zachowanych inwentarzy i spisów osiadłości miasta, sporządzonych w latach 1753, 1767, 1787²³⁴. Sieć ulic w obrębie sukcesywnie rozbieranych od końca lat osiemdziesiątych XVIII wieku murów obronnych nie została poddana większej zmianie. Ulicą Krakowską nazywano nadal drogę od Bramy Krakowskiej do furty pod basztą i od Bramy Krakowskiej do kościoła parafialnego, choć zniszczenia zabudowy pomiędzy bramą a zachodnią pierzeją rynkową spowodowały, że w jej północnym przebiegu zaczęto skracać sobie drogę przez puste place²³⁵. W Rynku w dalszym ciągu wyróżniano cztery pierzeje – północną, wschodnią, południową i zachodnią, we wschodniej części miasta utrwalił się natomiast podział na ul. Pilźnieńską (dzisiejsza ul. Wekslarska) i ul. Żydowską, a o dzisiejszej ul. Kapitulnej pisano: ulica „w tyłach rynku części północnej”.

W roku 1753 w mieście naliczono 130 placów, ale tylko 82 były zabudowane²³⁶. Opustoszała pozostawała przede wszystkim ul. Krakowska: „idąc z bramy lewą stroną ku Rynkowi” oraz „powracając od bramy drugą stroną” do furty pod basztą, czyli na terenie dzisiejszego pl. Kazimierza Wielkiego²³⁷. W znacznym stopniu zniszczona była także zabudowa wschodniej części dzisiejszej ul. Kapitulnej²³⁸. Puste były w dalszym ciągu place przy Rynku i przy ul. Pilźnieńskiej. W największym stopniu odtworzono zabudowę ul. Żydowskiej, zamieszkaną niemal w całości przez ludność żydowską²³⁹. W spisie osiadłości z 1753 roku po

²³² ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.1402.

²³³ S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 424, 431.

²³⁴ „Osiedłości miasta Tarnowa” (1753), ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3173; „Copia Inwentarza Hrabstwa Tarnowskiego generalnego pod rokiem 1767 sporządzonego”, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3358; „Inwentarz dóbr Hrabstwa Tarnowskiego” (1787) (spis niekompletny, brak w nim opisu północnej części ul. Krakowskiej), ANK (jak przyp. 12), sygn. 638.3176. Spis z 1767 r., opublikowany bez podania podstawy jako część inwentarza Gumnisk w wydawnictwie *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 17, Tarnów 2008, s. 107–113, analizował S. Potępa, *Obszar Tarnowa na przełomie XVIII i XIX w.*, [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 3 (jak przyp. 219), s. 141 i n.

²³⁵ Por. wyżej. Konsekwencją tego procesu jest dzisiejszy „ukośny” przebieg ul. Katedralnej.

²³⁶ Nie licząc szkoły. ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3173, s. 9–12.

²³⁷ Razem 12 placów, ibidem, s. 9, 11.

²³⁸ W części wschodniej ulicy 8 pustych placów, w części zachodniej 3 puste place w rękach P. Rhodego i pusty plac Nowakowski, ibidem, s. 9–10.

²³⁹ W pierzei północnej 2 puste place niemające właścicieli oraz połowa placu mająca właściciela, w pierzei południowej 3 place puste

raz pierwszy odnotowano place należące do tarnowskiego duchowieństwa²⁴⁰. Położone przy ul. Krakowskiej, „idąc z bramy po lewej stronie”, zaczynały się od psalterii i kamienicy penitencjarzy²⁴¹. Oba budynki lokalizować należy we wciąż zachowanej zabudowie południowej części dzisiejszego pl. Katedralnego, gdzie w początkach XVII wieku znajdowały się domy mieszczkańskie. Następne w kolejności według spisu były: dworek kantora, kamienica kanclerza, szkoła, kamienice scholastyka, ks. mansjonarzy i wikarych. Informacje te wskazują, że w stosunku do stanu posiadania duchowieństwa tarnowskiego w XVII wieku zaszło wiele zmian. Kantor, który wcześniej mieszkał w szkole lub w domu Mikołajewskim, był w połowie XVIII wieku właścicielem dworku na zapleczu placów przy ul. Krakowskiej²⁴². Kanclerz, dla którego w 1683 roku przeznaczono infirmerię położoną po północnej stronie szkoły, zajmował kamienicę po jej południowej stronie. Kamienica kaznodziejska (wcześniej kanonika św. Bartłomieja) znajdowała się zaś w rękach scholastyka²⁴³. Przyczyną owych zmian mogło być wzmiankowane już traktowanie przez kanoników stanu posiadania. Mógł być to także efekt dokonanej w 1753 roku fundacji Wojciecha Kaszewicza, który ustanawiając szkołę tarnowską tzw. kolonią akademicką Uniwersytetu Krakowskiego, dość dowolnie podszedł do praw własności do zabudowań kolegiackich²⁴⁴. Natomiast w tych samych kamienicach mieszkali kaznodzieje i wikarzy, nie zmieniło się też usytuowanie probostwa ani dworku kanonika lukowskiego i dworku kustosza w dzisiejszej ul. Kapitulnej. Mansjonarze posiadali także dwa domy (dworki) przy ul. Kapitulnej²⁴⁵.

Stan zabudowy miasta w niewielkim stopniu zmienił się do 1767 roku – w sporządzonym wtedy spisie odnotowano 131 placów, z czego zabudowane były 84²⁴⁶. Nie obserwujemy większych różnic także pod względem stosunków własnościowych. Ostatni z analizowanych spisów powstał w roku 1787, po przyłączeniu w 1772 Tarnowa do Austrii i tuż przed przekazaniem

niemające właścicieli, w pierzei zachodniej 1 plac pusty pozbawiony właścicieli, ibidem, s. 9–12.

²⁴⁰ Ibidem, s. 9–12; ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3176, s. 69–71.

²⁴¹ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3173, s. 9. Psalterię w kolegiacie tarnowskiej ustanowiono w 1620 r. Kanonie penitencjarzy ufundowała w 1674 r. Agnieszka Passerowa. F. Herzig, *Katedra* (jak przyp. 56), s. 49, 63–64. Lokalizację potwierdza plan Grottgera z 1797 r. Dodać należy, że w tej części ul. Krakowskiej stał także dom Madejowski odbudowany przez kantora, w którym od 1695 r. mieszkali muzycanci katedralni, ibidem, s. 69.

²⁴² Identyfikacja według planu Grottgera z 1797 r.

²⁴³ Por. wyżej. Scholastyk w 1749 r. miał otrzymać zniszczoną kamienicę Mikołajewską, W. Arvay, *Założenie pełnej kolonii* (jak przyp. 57), s. 13.

²⁴⁴ Testamentem ustanawiającym kolonię W. Kaszewicz przeznaczył dla niej wymagającą remontu szkołę i kamienicę Mikołajewską, do której nie posiadał praw. Fundacja rozpoczęła szereg ciągnących się przez dłuższy czas sporów, które ujawniły różne roszczenia do zabudowy przykościelnej. W. Arvay, *Założenie pełnej kolonii* (jak przyp. 57), s. 10, 14; Z. Ruta, *Szkoły tarnowskie* (jak przyp. 72), s. 95 i n.

²⁴⁵ Dawny plac Dykaczewskiego obok łaźni zakupiony przez mansjonarzy w 1669 r. i kupiony w latach 1623–1655 przylegający do niego dom rodziny Klasło, MTH (jak przyp. 17), nr 220; ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.1402; W. Arvay, *Założenie pełnej kolonii* (jak przyp. 57), s. 17–18.

²⁴⁶ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3358, s. 25–28; S. Potępa, *Obszar Tarnowa* (jak przyp. 234), s. 94–95.

miasta przez Sanguszków władzom cesarskim²⁴⁷. Spis ten nie uwzględnia placów opustoszałych oraz dóbr kościelnych, przejętych na rzecz funduszu religijnego, a wykazuje w mieście ogółem 89 parcel, z czego tylko trzy pozostawały opuszczone²⁴⁸. Pominięcie parcel opustoszałych wskazuje, że w tym okresie zrezygnowano z ich zabudowy, dając początek późniejszym placom Kazimierza Wielkiego i Rybnego oraz w części przestrzeni przed synagogą. Niektóre z zarejestrowanych parcel powstały w wyniku połączenia sąsiadujących ze sobą placów – np. działka, na której stała kamienica Sanguszków przy Rynku bądź ogromny ogród Franciszka Meyera przy ul. Krakowskiej. W końcowych dekadach stulecia zaczęła się kształtować ostateczna struktura własności przyrynkowej, zachowana na dziewiętnastowiecznych mapach katastralnych. W porównaniu do poprzednich spisów uwidoczni się wymiana ludności – dotychczasowi właściciele, częściowo przenosząc się na przedmieścia, ustąpili miejsca nowym mieszkańcom²⁴⁹.

Zaludnienie (XIV– XVIII wiek)

Brak źródeł nie pozwala w sposób pewny określić liczby ludności Tarnowa od czasu lokacji do drugiej połowy XVIII wieku. Przyjmuje się, że w połowie XIV stulecia w Tarnowie mieszkało około 800 osób, podczas gdy w całej parafii tarnowskiej 1290²⁵⁰. Konkretnie liczby możemy przytoczyć dopiero dla 1536 roku, kiedy w mieście i na przedmieściach odnotowano łącznie 200 domów²⁵¹. W 1560 roku było 96 gospodarzy w mieście i 76 na przedmieściach²⁵². Jeżeli proporcje mieszczan i przedmieszczan w 1536 roku były zbliżone do stanu w roku 1560, to w latach trzydziestych XVI wieku w Tarnowie w około 110 domach zamieszkiwaloby, w zależności od przyjętego mnożnika, od blisko 880 do 1320 osób²⁵³, natomiast dla 1560 roku szacunki te wynosiłyby od 768 do 1152 osób (w 1543 r. w mieście panowała

²⁴⁷ Zachowane są jeszcze spisy podatkowe z lat 1796–1798, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3178, które jako wychodzące poza ramy chronologiczne opracowania zostały pominięte.

²⁴⁸ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3176, s. 69–71. Do wymienionych danych należy doliczyć 12 domów funduszu religijnego i 21 parcel opustoszałych, łącznie 122 parcele.

²⁴⁹ W pierzei wschodniej Rynku w 1767 r. właścicielami domów byli A. Jastkiewicz, J. Orłowski, J. Majewski, J. Niedzielski, M. Mroźiewicz i P. Piotrowski, w 1787 r. P. Kleszczyński, J. Orłowski, J. Majewski, M. Petis, T. Wagner i K. Wolęber, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3358, s. 27, sygn. 637.3176, s. 70. Szczegółowe zestawienie zmian własności domów przyrynkowych zob. S. Potępa, *Ludność*, [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 3 (jak przyp. 219), s. 230–233.

²⁵⁰ T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski w XIV w.*, Wrocław 1958, s. 148, 201. Są to dane niepewne, por. L. Poniewozik, *Kościelne początki* (jak przyp. 4), s. 192, 194 i n.

²⁵¹ *Źródziej* (jak przyp. 108), t. 15, s. 549, 550. Spis podaje osobno dane dla miasta (200 domów) i dla przedmieść (83 kmieci na 48 łanach). W świetle rozważań nad przedmieściami tarnowskimi (por. niżej) należy uznać, że do 200 domów „miejskich” wliczono zabudowę w granicach murów oraz domostwa ludności zamieszkałej bezpośrednio pod miastem, na terenie objętym jurysdykcją miejską. F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 263, na tej podstawie oszacował liczbę mieszkańców na 1500 osób w mieście i na przedmieściach.

²⁵² J. Lenick, *Przepisy* (jak przyp. 128), s. 19.

²⁵³ Przyjęto jako mnożniki 8 i 12 osób na dom, M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław–Warszawa 1986, s. 353 i n.

epidemia). Dla XVII wieku odnotowano 92 domy w 1603 roku, 48 domów w części książęcej w 1618 roku, 50 domów w części zamojskiej około 1651 i 1675 roku oraz 101 domów w całym mieście w 1683 roku²⁵⁴. Do przytoczonych danych należałoby dodać duchowieństwo i służbę kościelną – łącznie około 50 osób zamieszkujących w domach nieuwzględnianych w spisach²⁵⁵. Z podsumowania tych liczb wynikałoby, że w ciągu wieku XVII liczba mieszkańców Tarnowa wzrosła z poziomu 736/1104 osób w początkach stulecia do 930/1262 osób pod jego koniec. Sporządzony w 1663 roku rejestr podatku pogłównego pobranego od wszystkich mieszkańców Królestwa wykazał w Tarnowie 392 osoby²⁵⁶. Od uiszczania pogłównego zwolnione były dzieci do lat dziesięciu, osoby niedołężne i żebracy²⁵⁷. Poświadczoną w rejestrze liczbę płatników należy zatem pomnożyć przez dwa lub nawet trzy, co dałoby od 834 do 1226 osób w granicach murów miejskich, a więc wynik zgodny z szacunkami opartymi na liczbie domów.

Tabela 1. Ludność Tarnowa od XVI do połowy XVIII w. (bez duchowieństwa)

Lata	Mieszkańcy:	
	minimum	maksimum
1536	880	1320
1560	768	1152
1603	736	1104
1618	818	1202
1663	834	1226
1675	850	1250
1683	930	1262
1717	694	972
1757	706	984

Źródła: *Źródziej* (jak przyp. 108), t. 15, s. 549, 550; ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, 3198, 3170, 3176, 3168; AGAD (jak przyp. 13), sygn. 7.3.67, k. 758; F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 127. Obliczenia własne. Wartości dla 1618 i 1675 r. oparte na danych z połowy miasta.

W ogólnej liczbie ludności Tarnowa należy także uwzględnić osoby nieposiadające prawa miejskiego, ale zamieszkałe na terenach podmiejskich, na których obowiązywało prawo miejskie²⁵⁸. Szacunki, których podstawą jest liczba domów nie dają wiarygodnych wyników dla przedmieść, przede wszystkim ze względu na domy należące do mieszczan (często więcej niż jeden) na stałe mieszkających w obrębie murów miejskich i wykorzystywane przez nich czasowo. Można przyjąć, że w XVII wieku ludność przedmiejska stanowiła około 40% ogółu mieszkańców (bez wsi Pogwizdów zamieszkałej przez około 100–150 osób).

²⁵⁴ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, 637.3198, 637.3170, 637.3167, 637.3168; F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 124.

²⁵⁵ Nie wszyscy duchowni kolegiaty tarnowskiej mieszkali na stałe w Tarnowie. Niektórzy z nich posiadali także inne beneficja i w nich przebywali częściej niż w mieście.

²⁵⁶ AGAD (jak przyp. 13), sygn. 7.3.67, k. 758 – bez przedmieść i Pogwizdowa, w których wykazano 240 i 61 płatników podatku pogłównego.

²⁵⁷ *Volumina legum*, t. 5, Petersburg 1860, s. 100.

²⁵⁸ Za przedmieścia uznaje się tu tylko osady bezpośrednio przyległe do miasta, zamieszkałe przez ludność niebędącą mieszczanami, ale podlegającą prawu miejskiemu. Por. niżej fragment poświęcony rozwojowi przedmieść tarnowskich.

Umiarkowany przyrost ludności Tarnowa trwał do początków XVIII wieku. Na jego wielkość wpływ miały z jednej strony nadzwyczajne ubytki spowodowane zarazkami, pożarami i emigracją mieszczan do innych miast, z drugiej napływ ludności obcej zarówno ze wsi podmiejskich, jak i z innych miast, głównie małopolskich.

Jeszcze w 1707 roku w Tarnowie odnotowano 197 dymów²⁵⁹. W pierwszej połowie XVIII wieku na miasto spadł jednak szereg nieszczęść. W konsekwencji, mimo ciągłego dopływu ludności wykazanego w księdze przyjęć do prawa miejskiego, spis pogłównego z 1717 roku pozwala oszacować liczbę ludności na 644–972 osoby. Z kolei w 1757 roku na ogólną liczbę 130 placów zagospodarowane były tylko 82, co daje 656–984 osoby w granicach murów miejskich (bez duchowieństwa)²⁶⁰. Od połowy XVIII wieku obserwowany jest ponowny wzrost demograficzny, wynikający z napływu ludności do odbudowującego się miasta. W 1785 roku w Tarnowie wraz z przedmieściami Zamieście i Burek oraz w Pogwizdowie mieszkało łącznie 3249 osób, w tym 1881 katolików. W samym mieście było 109 rodzin katolickich (391 osób) i 266 żydowskich (1236 osób), łącznie 1627 mieszkańców²⁶¹. Do końca XVIII wieku liczba ludności sukcesywnie rosła do ogółem 3508 mieszkańców w mieście i na przedmieściach²⁶².

Przedmieścia (XV–XVIII wiek)

Nie ulega wątpliwości, że już od XIV wieku wokół Tarnowa zaczęło się kształtować osadnictwo podmiejskie, w części stanowiące kontynuację osadnictwa przedlokacyjnego dawnej wsi Tarnów Wielki²⁶³. Na początku XV wieku zajęte przez to osadnictwo tereny zaczęto nazywać przedmieściami. Jako pierwsze wyodrębniło się Przedmieście Wielkie po zachodniej stronie miasta. W 1425 roku konieczne stało się wytyczenie granicy pomiędzy nim a sąsiednią wsią Chyszów²⁶⁴. W latach siedemdziesiątych XV wieku w obrębie Przedmieścia Wielkiego (Górnego) było 28 łanów kmiecych. Natomiast po wschodniej stronie miasta ukształtowało się Przedmieście Mniejsze lub Dolne, nazywane także Grabówką, obejmujące 15 łanów i 1 przęt gruntów należących do kmieci²⁶⁵. Spisy podatkowe z XVI wieku odnotowują podatki pobrane z trzech przedmieść tarnowskich: *suburbium pars prima versus Klikowa* oraz *pars secunda versus castrum*, a także – zamiast Grabówki, która wymieniana jest razem z in-

²⁵⁹ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3165. Wykaz dymów w części ks. Teofili Ludwiki Zasławskiej. Podana liczba jest jednak zbyt wysoka, musi dotyczyć całego miasta wraz z przedmieściami.

²⁶⁰ 322 osoby w granicach murów miejskich i 253 osoby *extra muros et Pogwizdów*, F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 127; S. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 348. O przyjęciach do prawa miejskiego w Tarnowie od 1700 r. S. Potępa, *Ludność* (jak przyp. 249), s. 145–153.

²⁶¹ S. Potępa, *Ludność* (jak przyp. 249), s. 141–142.

²⁶² Ł. Jewuła, *Galicyjskie miasta i miasteczka oraz ich mieszkańcy w latach 1772–1848*, Kraków 2013, s. 233.

²⁶³ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy* (jak przyp. 9), s. 253; K. M. Trusz, *Historyczne przedmieścia* (jak przyp. 219), s. 10–11.

²⁶⁴ AS (jak przyp. 5), t. 2, nr 119, s. 142–143.

²⁶⁵ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 4, Kraków 1905, nr 1492, s. 467–470: *...in utroque majori et minori suburbis alias Grabarka opidi Tarnoviensis*. S. Mateszew, F. Sikora, *Osadnictwo i stosunki własnościowe w regionie tarnowskim do końca XVI wieku*, [w:] *Tarnów. Dzieje miasta*, t. 1 (jak przyp. 2), s. 138; F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 228; LB (jak przyp. 31), t. 3, s. 607–608.

nymi wsiami parafii tarnowskiej – *suburbium pars tertia versus Zablocie*²⁶⁶. Na przedmieściu od strony zamku wykazywano w spisach 16 łanów, na przedmieściu od strony Klikowej 15 łanów, na najmniejszym z nich Zablociu 5 łanów, z których dwa przed 1546 rokiem przeznaczono na folwark Tarnowskich²⁶⁷. O ile identyfikacja pól w kierunku Klikowej wydaje się oczywista (to północna część dziewiętnastowiecznej wsi Strusiny), o tyle lokalizacja ról od strony zamku wymaga rewizji²⁶⁸. Jeżeli wziąć pod uwagę wzajemne położenie miasta i zamku w Tarnowie, okaże się, że pomiędzy nimi znajduje się teren dziewiętnastowiecznej gminy katastralnej Zablocie i Terlikówka. To ostatnie określenie jako nazwa osobnej jednostki osadniczej pojawia się dopiero w połowie XVII stulecia w odniesieniu do zagród położonych przy drodze z miasta na zamek²⁶⁹. Można przyjąć, że osadnictwo Przedmieścia Wielkiego ciągnęło się znacznie dalej na południowy wschód, niż wynikałoby to z dziewiętnastowiecznych podziałów administracyjnych.

Po północnej stronie miasta, za otaczającymi je wałami ciągnęły się nieprzerwanie aż do granic wsi pola należące w części do tarnowskiego duchowieństwa, a w części do mieszczan. Od zachodu były to kolejno: folwark wikarych, pozostający w ich rękach od 1458 roku, folwark kantora, poświadczony dopiero w 1597 roku, pola mieszczzańskie, a wreszcie odnotowany w latach siedemdziesiątych XV wieku folwark proboszcza, położony wzdłuż granicy z Pogwizdowem²⁷⁰. Inwentarz części zamoj-

²⁶⁶ W latach 1525, 1539, 1536, 1542, 1546, 1555, AGAD (jak przyp. 13), sygn. 7.3.8, k. 118v–119, 139–139v, sygn. 7.8.10, k. 279–279v, 395, sygn. 7.3.10, k. 287, 305–305v, sygn. 7.3.50, k. 194v, 394v, 344v. W 1542 r. podymne w par. Tarnów zebrano z miasta z trzema przedmieściami oraz wsi Krzyż, Rzędzin, Podgrodzie, Grabówka, Gumniska i Klikowa. Nazwa „Zablocie” pojawia się po raz pierwszy w 1445 r. W roku tym rajcy tarnowscy sprzedali znajdujący się na Zablociu blech mieszczaninowi Janowi Popchinowi, co wskazuje, że i ta część osadnictwa ma średniowieczny rodowód, *Zbiór dokumentów małopolskich*, wyd. S. Kuraś, cz. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962, nr 729 s. 178–181.

²⁶⁷ W 1542 r. 5 łanów na Zablociu, w 1546 r. 3 łany i dwa *pro curia dom. Crac.*, AGAD (jak przyp. 13), sygn. 7.3.50, k. 194v, 394v, 344v. W 1547 r. na przedmieściu pod zamkiem w obu częściach były 43 łany poborowe i 9 przętów, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3167, s. 56.

²⁶⁸ Nazwa „Strusina” pojawia się dopiero pod koniec lat 80. XVIII w. Jeszcze w „Summariuszu wymiarów wsiów w Hrabstwie Tarnowskim” z 1785 r. jest to Przedmieście Wielkie, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3379, s. 3. W 1787 r. „Spis powinności mieszkańców Hr. Tarnowskiego” wymienia już osiadłości przedmieścia Strusiny i wieś Strusinę u (przy) Przedmieścia, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3176, s. 74–79, 125.

²⁶⁹ W. Dworzaczek, *Hetman* (jak przyp. 98), s. 237, wiąże powstanie Terlikówki z pozwoleniem wydanym przez Jana Tarnowskiego na osiedlenie się mieszczan wzdłuż drogi do zamku. W 1603 r. poświadczony jest osadnictwo mieszczzańskie po obu stronach drogi na zamek (role Mrozowska i Łukasowska), za mostem (na Wątoku?) i w kierunku słodowni zamkowej, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 32–34, 37–38. Nazwa „Terlikówka” użyta została w spisie powstałym przed 1651 r., ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3170, s. 8. J. Niedojadło, A. Niedojadło, *Terlikówka – zwaną też przedmieściem pod zamkiem*, [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 18, Tarnów 2008, s. 18–21.

²⁷⁰ Folwark wikarych wcześniej należał do altarii św. Jana, której uposażenie zostało wcielone do wikariatu, F. Herzig, *Katedra* (jak przyp. 56), s. 28. W latach 70. XV w. wikarzy uzyskiwali dochód z dzierżawy folwarku, LB (jak przyp. 31), t. 1, s. 616. W 1597 r. pole wikarych miało powierzchnię 1 łana, AVCap (jak przyp. 58), t. 9, s. 300. Folwark

skiej sporządzony w 1675 roku wymienia – co prawda w przypadkowej kolejności – 7 majątkości, wśród nich pole kantora, proboszcza i wikarych, jeszcze dwa inne pola zakupione przez wikarych – Matulińskie i Będkowskie, pole Gadomskie kupione przez mansonarzy i pole Dixonowskie²⁷¹. Wykaz osiadłości przedmieszczan z 1753 roku oprócz folwarku wikarych, kantorii (czyli folwarku kantora) i infulackiego notuje jeszcze pięć innych osad posiadanych przez mieszczan²⁷². Ostatecznie tereny, dla których od połowy XVIII w. zaczyna pojawiać się określenie Zawale, zostały zagospodarowane w latach osiemdziesiątych tego stulecia²⁷³. Na planie Grottera z 1797 roku wyznaczone są granice poszczególnych włości: folwarku wikarych przy granicy ze Strusią, folwarku kantora w posiadaniu ks. Józefa Królińskiego, folwarku Sanguszków powstałego prawdopodobnie w wyniku przejścia na rzecz hrabstwa tarnowskiego pól mieszczkańskich, folwarku księcia Józefa Ostasńskiego, w którym można dopatrywać się folwarku mansonarzy, i folwarku infulackiego przy granicy z Pogwizdowem²⁷⁴.

Na północ od Tarnowa, pomiędzy granicami wsi Grabówka a ciągnącymi się aż do granic wsi Krzyż folwarkami leżała wieś Pogwizdów o genezie szesnastowiecznej²⁷⁵. W latach osiem-

---

kantora zob. ibidem, s. 293; w 1675 r. określony został *ex fundatione*, tak samo jak folwark wikarych i proboszcza, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3167, s. 58. Pole prepozyta zob. LB (jak przyp. 31), t. 1, s. 607, w 1597 r. były na nim folwark z ogrodem i chmielnikiem, stodoła i inne zabudowania gospodarcze, AVCap (jak przyp. 58), t. 9, s. 290.

²⁷¹ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3167, s. 58. Według wizytacji z 1597 r. posiadłość wikarych leżała pomiędzy polem kantora a rolą Będkowską, folwark proboszcza zaś sąsiedował z polem Alberta Gadomskiego, AVCap (jak przyp. 58), t. 9, s. 190, 293, 303. W 1675 r. kolejność była następująca: pole Matulińskie, Dixonowskie, kantora, proboszcza, wikarych, Będkowskie i Gadomskie. Mansonarze w 1624 r. otrzymali od mieszczan Piskoradów sumę zabezpieczoną na folwarku Gadomskie, która w 1760 r. miała zostać przeniesiona na kamienicę w Tarnowie, F. Herzig, *Katedra* (jak przyp. 56), s. 49. W 1. połowie XVII w. wśród mieszczan tarnowskich notowany jest Aleksander Dixon, właściciel domu przy Rynku. Pole Dixonowskie po 1675 r. także wykupili wikarzy, F. Wróbel, *Tarnów* (jak przyp. 44), s. 361; F. Herzig, *Katedra* (jak przyp. 56), s. 34.

²⁷² Plac Siepielkowski pomiędzy folwarkiem wikarych a kantorią, trzymany przez kantora, oraz dobra pomiędzy kantorią a folwarkiem infulackim należące do mieszczan Ziemkiewicza, Franciszka Matraya (2 place) i wdowy Jankowskiej, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3173, s. 14. Taki sam układ utrzymał się w 1767 r., tyle że Franciszka Matraya zastąpiła wdowa po nim, a na placu wdowy Jankowskiej stanął dom wjezdny Traciewiczów, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3358, s. 30–31.

²⁷³ W księdze małżeństw (*Liber Matrimonium*) parafii tarnowskiej z lat 1731–1734 *De Vallo*, „Z wału” lub „Z za Wału”, na planie Grottera z 1797 r. „Zawale”, S. Potępa, *Obszar Tarnowa* (jak przyp. 234), s. 73.

²⁷⁴ ANK (jak przyp. 12), sygn. 663.963; S. Potępa, *Obszar Tarnowa* (jak przyp. 234), s. 74–78.

²⁷⁵ Przedmieście Pogwizdów notowane jest w 1597 r., AVCap (jak przyp. 58), t. 9, s. 290. AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, t. 1, cz. 1, s. 214, uznaje za najstarszą wzmiankę o Pogwizdowie informację z lat 1559–1560, za S. Mateszewem, F. Sikorą, *Osadnictwo* (jak przyp. 265), s. 140–141. Cytowane przez Mateszewa i Sikorę źródła odnoszą się jednak do wsi Pogwizdów powstałej na gruntach Krzyża i Pawężowa, pomiędzy rz. Żabnicą a wsią Bobrownikami (dziś część Łęgu Tarnowskiego), w późniejszych źródłach nazywanej Pogwizdowem, Łęgiem lub Tarnowiskiem, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3039, s. 8–10. Do tej wsi

dziesiątych XVI wieku na terenie Pogwizdowa powstał cmentarz żydowski²⁷⁶. W tym okresie wieś z pewnością należała do Tarnowa, a potwierdzający tę przynależność dokument zawiera stwierdzenie, że nadana została przez fundatorów dla zapewnienia miastu zaopatrzenia w wodę i miejsca pod budowę cegielni²⁷⁷. Jako własność miejska, w której wykazano 61 płatników, Pogwizdów wymieniany jest w 1674 roku. Z kolei w 1763 roku było w tej wsi 50 i 1/2 zagrody, z których płacono 84 zł i 25 gr podymnego²⁷⁸.

W 1448 roku na przedmieściach ufundowany został przez mieszczan tarnowskich szpital i kaplica św. Ducha, uposażone w przylegający do niego dom z ogrodem, który przeznaczono na mieszkanie kapelana²⁷⁹. Kościółek był początkowo drewniany, w 1597 roku miał murowany korpus²⁸⁰. Do kościoła przylegał cmentarz z ossuarium. Szpital pozostawał budynkiem drewnianym, według wizytacji z 1664 roku z wielką izbą dla dziewiętnastu chłopców chorych na umyśle (*pueri debiles*) i trzech ubogich, mniejszą izbą dla wdów oraz zniszczonym pomieszczeniem tylnym²⁸¹. Nieco tylko młodszy był fundowany w 1458 roku przez przedmieszczan tarnowskich drewniany kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny na Burku²⁸².

Najważniejsza fundacja religijna, która w zdecydowany sposób wpłynęła na ukształtowanie przedmieścia, wiązała się ze sprowadzeniem do Tarnowa przez Jana Amora Tarnowskiego

---

odnosi się większość informacji w źródłach z XVII w., m.in. AGAD (jak przyp. 13), sygn. 7.3.65, k. 33; *ŻrDziej* (jak przyp. 108), t. 14, s. 258 i 259; AVCap (jak przyp. 58), t. 9, s. 47; AVCap (jak przyp. 58), t. 47, s. 319. Ten Pogwizdów także był własnością Tarnowskich, w 1603 r. znalazł się w dziale księcia Aleksandra Ostrońskiego, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 37–38, a potem przeszedł w ręce Zamoyskich, którzy przed 1620 r. założyli w nim folwark, AGAD (jak przyp. 13), sygn. 358.2697, k. 13, 17.

²⁷⁶ J. Koziol, *Historia cmentarza żydowskiego*, [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 13, Tarnów 2006, s. 162, na podstawie dokumentu z 1670 r. podaje, że cmentarz funkcjonował już w 1581 r.

²⁷⁷ F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 135–136.

²⁷⁸ AGAD (jak przyp. 13), sygn. 7.3.67, k. 818; F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 137.

²⁷⁹ MTH (jak przyp. 17), nr 180, 181; *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, wyd. S. Kuraś, cz. 2, Lublin 1973, nr 512, s. 534–536; F. Herzig, *Katedra* (jak przyp. 56), s. 25–27; F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 227. W 1536 r. uposażenie szpitala wynosiło 2 lany, częściowo podzielone i oddane osadnikom, płacącym z tego tytułu czynsz na rzecz szpitala, *ŻrDziej* (jak przyp. 108), t. 15, s. 550; ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 160; AVCap (jak przyp. 58), t. 47, s. 324. Dom prepozyta szpitalnego potwierdzony jest też w 1597 r., AVCap (jak przyp. 58), t. 9, s. 307. W XVII w. notowany jest także folwark szpitalny z chlewem, stodołą i piekarnią, MTH (jak przyp. 17), nr 183. Uposażenie szpitala powiększało się z czasem w wyniku nadań dokonywanych przez mieszczan tarnowskich, MTH (jak przyp. 17), nr 184; F. Herzig, *Katedra* (jak przyp. 56), s. 25–27.

²⁸⁰ AVCap (jak przyp. 58), t. 9, s. 306. W 1654 r. został odbudowany cały murowany, AVCap (jak przyp. 58), t. 47, k. 322v; J. Dutkiewicz, *Tarnów* (jak przyp. 19), s. 40, 63–64; kościół i szpital zostały rozebrane na początku XIX w.

²⁸¹ AVCap (jak przyp. 58), t. 9, s. 307; AVCap (jak przyp. 58), t. 47, k. 323v–324.

²⁸² F. Kiryk, *Miasta* (jak przyp. 6), s. 227. W 1621 r. przy kościele utworzono kanonię uposażoną lanem na Przedmieściu Wielkim i rolą na Rudzie, F. Herzig, *Katedra* (jak przyp. 56), s. 51; idem, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 105. Obok kościoła stał dom prepozytury tarnowskiej, w 1529 r. przekazany miastu, MTH (jak przyp. 17), nr 17.

w 1458 roku bernardynów. Zakonnikom nadano rozległy ogród przy południowo-wschodnim murze miasta, ciągnący się aż do Wątku²⁸³. Początkowo klasztor i kościół Bernardynów były drewniane. Dopiero osiem lat po ich przybyciu wzniesiono mury kościoła pod wezwaniem Matki Boskiej Śnieżnej i przyległy do niego klasztor, później wielokrotnie rozbudowywany, a na okalającym go cmentarzu zbudowano kaplicę nazywaną Więzieniem lub Ciemnicą Chrystusa²⁸⁴. W 1789 roku klasztor zlikwidowano, a mieszkających w nim zakonników przeniesiono do położonego opodal klasztoru Bernardynek, które do Tarnowa miał sprowadzić hetman Jan Tarnowski około 1550 roku, nadając im ogrody obok klasztoru Bernardynów²⁸⁵. Z pewnością można mówić o obecności bernardynek w Tarnowie od XVII wieku. W 1630 roku wzniesiono dla nich drewniany klasztor, przebudowany w 1680 roku. Być może już wtedy postawiono także kościół klasztorny św. Michała Archanioła, poświęcony w 1633 i 1664 roku²⁸⁶, spalony na początku XVIII wieku i odbudowany w 1747 roku dzięki fundacji Barbary Sanguszkowej²⁸⁷. Klasztor został skasowany w 1781 roku, a jego zabudowania wraz z kościołem otrzymali bernardyni²⁸⁸. Najmłodszym z kościołów tarnowskich był drewniany kościółek św. Anny, powstały dzięki fundacji mieszczanina Eberharda w 1527 roku tuż przy Bramie Krakowskiej, przebudowany w 1664 roku przez rajcę tarnowskiego Kiliana Balkowicza²⁸⁹.

Źródła siedemnastowieczne przynoszą odróżnienie dwóch rodzajów osadnictwa podmiejskiego: typowo wiejskie punkty osadnicze i osady przedmiejskie. Do pierwszego rodzaju należały lany kmieci pozostające pod jurysdykcją zamku tarnowskiego, przede wszystkim na Przedmieściu Wielkim, 14 lanów w kierunku zamku i 13 w kierunku Klikowej, zamieszkałych przez około pięćdziesięciu kmieci, nie licząc zagrodników,

²⁸³ W 1506 r. własnością bernardynów stały się także ogrody nadane im przez mieszczan tarnowskich, APBK (jak przyp. 49), sygn. XIVa2, s. 259, 260. Przez ogród dominikański płynęła młynówka, poruszająca koła młyna przylegającego do murów klasztornych, ibidem, s. 7–8, 8–9. U schyłku XVII w. bernardyni korzystali także z łąki dworskiej leżącej opodal ogrodów klasztornych w Gumniskach, ibidem, s. 10–12. Zgodnie z przyznaniem im przywilejem wokół klasztoru, w odległości 2 włócznie, nie wolno było nikomu mieszkać. Zakaz ten jednak nie był przestrzegany, skoro przed 1653 r. tuż obok klasztoru mieszkała nierządnicą, ibidem, s. 265, 355.

²⁸⁴ Ibidem, s. 1–2; W. Dworzaczek, *Lelwicy* (jak przyp. 2), s. 224–225; J. T. Frazik, W. Borek, *Dawny kościół i klasztor Bernardynów w Tarnowie. Próba odtworzenia*, „TeKa Komisji Urbanistyki i Architektury” 23 (1989–1990), s. 211–217; M. K. Trusz, *Klasztor Bernardynów w Tarnowie*, [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 3 (jak przyp. 219), s. 209 i n.

²⁸⁵ APBK (jak przyp. 49), sygn. XIVa2, s. 4; W. Dworzaczek, *Hetman* (jak przyp. 98), s. 239.

²⁸⁶ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3197, s. 7; AVCap (jak przyp. 58), t. 47, k. 324v.

²⁸⁷ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3197, s. 11; J. Leniek, *Tarnów* (jak przyp. 3), s. 52; A. Chadam, *Dawny kościół i klasztor Bernardynek w Tarnowie*, [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 3 (jak przyp. 219), s. 379 i n.

²⁸⁸ A. Chadam, *Dawny kościół* (jak przyp. 287), s. 381.

²⁸⁹ AVCap (jak przyp. 58), t. 9, s. 308; AVCap (jak przyp. 58), t. 47, k. 324v; F. Herzig, *Tarnów* (jak przyp. 40), s. 134; J. Dutkiewicz, *Tarnów* (jak przyp. 19), s. 77. Kościół został rozebrany na początku XIX w.

posiadających także z nadania dziedziców Tarnowa grunty na Rudzie, czyli Woli nad rzeką Białą²⁹⁰. Z drugiej strony miasta były to osady kmieci na przedmieściu Grabówka i w Gumniskach od strony Pilzna (7 lanów) i idące ku Krzyżowi (7 lanów i 1 przęt) oraz na Zabłociu, gdzie jednak posiadłości kmiecych było mniej, znajdował się natomiast lan szpitalny i folwark zamkowy²⁹¹. Warto zauważyć, że w opisie tej części posiadłości konsekwentnie używane są określenia „lan” i „kmiecie” (dopiero w drugiej połowie XVII wieku pomiędzy nimi pojawiają się terminy „zagrodnicy” i „chałupnicy”)²⁹².

Natomiast drugi rodzaj osadnictwa obejmował tereny pozostające pod jurysdykcją miejską. Znajdowały się tam zabudowania mieszkalne i gospodarcze, ogrody, słodownie i browary należące do mieszczan tarnowskich oraz do przedmieszczan²⁹³. W tej grupie mieściły się zagrody na Przedmieściu Wielkim od strony Klikowej i Chyszowa (1603)²⁹⁴, domy po południowej stronie za Bramą Pilzneńską, następnie zagrody na nawsiu Grabowieckim, zagrody za mostem przy drodze na zamek aż do słodowni zamkowej i dwie przeciwległe role: Mrozowska i Łukaszowska, położone także po obu stronach drogi na zamek, wreszcie zagrody i ogrody na Zabłociu²⁹⁵. W późniejszych spisach z XVII wieku powtórzono ten układ, zmieniając jedynie nazwy na Przedmieście przed Bramą Krakowską i Przedmieście przed Bramą Pilzneńską²⁹⁶. Już wtedy granica pomiędzy przedmieściami pod jurysdykcją miejską pokrywała się prawdopodobnie z granicami miasta Tarnowa uwiecznionymi na planie Grottgera z 1797 roku i granicami gmin katastralnych Tarnów i Pogwizdów z połowy XIX wieku. Dalszy rozwój osadnictwa podmiejskiego nastąpił w połowie XVIII stulecia, częściowo będąc skutkiem ubożenia mieszczan – nie mogąc podjąć kosztów odbudowy domów przenosili się na przedmieście²⁹⁷.

²⁹⁰ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 33–34, sygn. 637.3198, s. 163; J. Niedojadło, A. Niedojadło, *Ruda alias Wola – ludność i jej życie codzienne*, [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 18 (jak przyp. 269), s. 13 i n.

²⁹¹ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 33, sygn. 637.3198, s. 163.

²⁹² ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3170, s. 7–9; oprócz kmieci pod jurysdykcją zamkową byli także zagrodnicy na Przedmieściach, Grabówce i Terlikówce oraz chałupnicy, którzy się niedawno pobudowali.

²⁹³ Określenie „przedmieszczanin” pojawia się w 1675 r., ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3167, s. 43.

²⁹⁴ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 33, 37. Podobnie w 1618 r. zagrody na Przedmieściu Wielkim od Klikowej poczynając, ANK, sygn. 637.3198, s. 160.

²⁹⁵ ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3038, s. 33–34, 37.

²⁹⁶ W 1618 r. osiedla przedmiejskie „przed Broną Pilzneńską”, „za mostem ku zamkowi”, „na placu szpitalnym”, „od słodowni zamkowej”, „od kościoła szpitalnego”, „na Przedmieściu Wielkim ku Klikowej”, „na Zabłociu, Mrozowskiej roli i na nawsiu Grabowieckim”, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3189, s. 159–161. Około 1651 r. przedmieszczenie za Bramą Krakowską i za Bramą Pilzneńską, ANK (jak przyp. 12), sygn. 637.3170, s. 6–7.

²⁹⁷ Porównanie spisu rzemieślników cechowych z 1774 r. ze spisami podatkowymi wskazuje, że wielu z nich mieszkało poza miastem, MTH (jak przyp. 17), nr 263.

W OKRESIE POROZBIOROWYM (1772–1918)

Na przelomie maja i czerwca 1772 roku południowe granice Rzeczypospolitej Obojga Narodów zostały przekroczone przez dwa zgrupowania wojsk austriackich. Pierwszy korpus, pod dowództwem feldmarszałka Esterhazego, wszedł od strony północnych Węgier (obecnie Słowacji); jego zadaniem było przejście od Rosjan Lwowa. Drugim, idącym od strony Cieszyńska i Bielska, dowodził generał Robert d'Alton – Irlandczyk w służbie Marii Teresy. Po zajęciu ziem położonych na południe od Wisły, 31 lipca 1772 roku d'Alton ustanowił Tarnów kwaterą główną dla swoich wojsk²⁹⁸. Od tego momentu przez niemal półtora wieku miasto i jego przyległości przynależały do habsburskiego imperium. Początkowo było ono siedzibą dystryktu wchodzącego w skład cyrkułu pilzneńskiego²⁹⁹. Za pierwszą ważną decyzję podjętą przez władze zaborcze, a dotyczącą Tarnowa należy uznać ulokowanie w tym mieście w marcu 1782 roku siedziby dużego cyrkułu³⁰⁰, który w pierwszym okresie istnienia zamieszkiwało ponad 188 tysięcy ludzi (stan według roku 1790)³⁰¹. Decyzja ta dała asumpt do rozwoju miasta, co było o tyle istotne, że w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku – w okresie panowania cesarza Franciszka II Habsburga – Austriacy dokonali rewizji statusu miast położonych w Galicji. Objęto nią również Tarnów, który nieco wcześniej, bo w 1787 roku przestał być miastem prywatnym³⁰². Wspomnianą rewizję Tarnów przeszedł pozytywnie, już bowiem w 1793 roku wymieniany jest w gronie miast o tzw. uregulowanym statusie i stałych dochodach³⁰³. Ostatecznie 28 kwietnia 1798 roku Franciszek II

wydał dla tarnowian dyplom cesarski, w którym potwierdzono dotychczasowe, staropolskie przywileje mieszczan tarnowskich oraz ludności wyznania mojżeszowego. W kompetencji władz miejskich pozostawiono m.in. sądownictwo pierwszej instancji. Miastu przyznano prawo do czterech rocznych jarmarków, przypadających 2 lutego, w czwartą niedzielę po Świętach Wielkiej Nocy (niedziela *Cantate*), na święto Marii Magdaleny (22 lipca) oraz Podniesienia Krzyża Świętego (14 września)³⁰⁴. Ważny zapis „listu monarchicznego” z 1798 roku dotyczył zachowania dotychczasowych granic miasta wraz jego przedmieściami³⁰⁵.

Urbanizacja w latach 1772–1845

Przełom XVIII i XIX wieku był czasem dynamicznego rozwoju miasta, zarówno pod względem ekonomicznym, demograficznym, kulturowym, ale też przestrzennym. Niebanalny wpływ na te procesy miało poprowadzenie przez Tarnów traktu lwowsko-wiedeńskiego, znanego również jako Pierwsza Szosa Handlowo-Pocztowa łącząca Wiedeń ze Lwowem, a na odcinku galicyjskim Lipnik koło Białej z galicyjską stolicą. Trakt ten, nie bez powodu, uważany jest za najważniejszą inwestycję Austriaków w Galicji tamtego okresu. Z kolei odcinek łączący Tarnów (przez Grabówkę i Rzędzin) z Pilznem i dalej z Dębicą wskazywany był jako jeden z lepiej przygotowanych dla potrzeb podróży. Poza zajazdem i kuźnią zorganizowaną na wysokości Rzędzina, całą trasę zadrzewiono, co miało nie tylko walory estetyczne, ale przede wszystkim ułatwiała komunikację dyliżansową w sezonie zimowym³⁰⁶. Dzięki odnodze traktu lwowsko-wiedeńskiego odchodzącej już w końcu XVIII wieku na wysokości Zgłobiec w kierunku południowo-zachodnim wzdłuż Dunajca, Tarnów zyskał również dobre połączenie drogowe z Nowym Sączem i węgierskim (obecnie słowackim) Kieżmarkiem³⁰⁷. We wsi Łabuzie (dziś

połowy XIX w.), rkps, s. 95; por. J. Karpiniec, *Ilość osad miejskich byłej Galicji i podział ich na miasta i miasteczka*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2 (1932–1933), s. 35.

²⁹⁸ W. Balicki, *Miasto Tarnów* (jak przyp. 3), s. 18–26.

²⁹⁹ *Ibidem*, s. 18–19.

³⁰⁰ Austriackie Archiwum Państwowe w Wiedniu/Österreichisches Staatsarchiv, Archiwum Wojny/Kriegsarchiv (dalej: OeStA/KA), sygn. AT–OeStA/KA KPS KS G I h, 665, Umgebung von Tarnow, 05.08.1856–16.08.1856, b.p.

³⁰¹ Austriackie Archiwum Państwowe w Wiedniu/ Österreichisches Staatsarchiv, Ogólne Archiwum Administracji/ Allgemeines

²⁹⁸ S. Schnür-Peplowski, *Z przeszłości Galicji (1772–1862)*, Lwów 1895, s. 4–5; B. Jaśkiewicz, S. Potępa, *Tarnów pod zaborem austriackim*, Tarnów 1975, s. 6; F. Szewczyk, *Tarnów podczas inwazji rosyjskiej (od 10 listopada 1914 r. do 5 maja 1915 r.)*, Tarnów 1932, s. 14.

²⁹⁹ S. Potępa, *Tarnów pod zaborem austriackim. Kronika 1772–1918*, Tarnów 1985, s. 3.

³⁰⁰ E. Barwiński, *Pierwsze podziały administracyjne Galicji*, „Ziemia Czerwińska” 1 (1935) 1, s. 64; S. Grodziski, *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848*, Wrocław 1971, s. 162–163.

³⁰¹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział Rękopisów, sygn. 9649 II, Wykazy polityczne Królestw Galicji i Lodomerji w 1817 r., k. 2–3.

³⁰² B. Jaśkiewicz, S. Potępa, *Tarnów pod zaborem* (jak przyp. 298), s. 7; S. Potępa, *Tarnów pod zaborem austriackim* (jak przyp. 299), s. 5.

³⁰³ Państwowe Archiwum Obwodu Lwowskiego/Державний Архів Львівської Облaсті (dalej: DALO), zespół (fond) 26, Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie, opis 4, sprawa 283, Dysertacja doktorska Jana Karpinca pt. *Kwestia miast byłej Galicji (od 1772 do*

część miasta Pilzna) Pierwsza Szosa Handlowo-Pocztowa rozwinęła się. Jedna nitka prowadziła do Lwowa, a druga przez Strzyżów do Dukli i dalej na południe³⁰⁸. Poza główną szosą państwową, przecinającą Tarnów horyzontalnie, miasto w 1817 roku zyskało jeszcze jedną ważną arterię komunikacyjną, a mianowicie gościniec poprowadzony w kierunku Karpat i północnych Węgier przez Górę św. Marcina. Tym samym z Tarnowa można było podróżować w kierunku południowym na trzy sposoby, co czyniło miasto już w pierwszych latach rządów austriackich ważnym punktem komunikacyjnym na mapie Galicji i miało bezpośrednie przełożenie na wzrost pozycji handlowej i administracyjnej tego ośrodka.

W pierwszej ćwierci XIX wieku w Tarnowie było ponad dwadzieścia sklepów, sześć domów gościnnych i zajazdów obsługujących podróżnych przemierzających się m.in. traktem wiedeńsko-lwowskim, a także kilka cukierni i kawiarni³⁰⁹. W 1819 roku krajobraz miasta wzbogacił się o należąca do Fryderyka Sattelbergera księgarnię, która po śmierci założyciela upadła. Pięć lat później, w 1824 roku, uruchomiono kolejną księgarnię, należąca do Jana Millikowskiego, a prowadzoną przez Karola Wencla³¹⁰. Życie gospodarcze miasta zdominowane było przez cechy rzemieślnicze. W tamtym czasie działało ich w Tarnowie dziewięć. Największy, nazywany Cechem Wielkim, tworzyli rymarze, mydlarze, kołodzieje, rękawicznicy oraz siodlarze. Kolejne cechy według branż zorganizowali: rzeźnicy, ślusarze, kapelusznicy, szewcy, stolarze, krawcy, piekarze i kowale. Do zrzeszenia kowalskiego należeli również zegarmistrzowie, blacharze, rusznikarze oraz kotlarze. Poza organizacjami cechowymi w mieście funkcjonowały również m.in. warsztaty złotnicze, tokarskie, kuśnierskie, tkackie, malarskie i szklarskie³¹¹. Kilka dekad później, w początkach okresu autonomicznego Tarnów urósł do rangi najważniejszego ośrodka handlowego pomiędzy Krakowem a Lwowem. W mieście działało wówczas 19 domów spedycyjnych zajmujących się transportem towarów i 35 przedsiębiorstw wekslowych. Obok nich pracowało 140 maklerów handlowych, 24 kupców trudniących się sprzedażą towarów mieszanych, 8 handlarzy towarami korzennymi i 4 sprzedawców towarów norymberskich. Ponadto, jak wyliczono, w obrębie Tarnowa prowadzone były 144 sklepy stacjonarne i kramy, należące zarówno do chrześcijan, jak i do Żydów. Miejski handel uzupełniały odbywające się systematycznie targi oraz jarmarki. Jednym z kluczowych miejsc handlowych pozostawała targowica bydłęca zorganizowana w rejonie Pogwizdowa³¹².

Ugruntowana – m.in. decyzją cesarza Franciszka II – polityczna i administracyjna pozycja Tarnowa wśród miast Galicji, bardzo dobre uwarunkowania komunikacyjne i rozwój ekonomiczny spowodowały, że pierwsze dekady rządów austriackich

Verwaltungsarchiv (dalej: OeStA/AVA), sygn. PKF PS I 664, „Straße von Krakau bis Lemberg, Neu Sandec”, 1795.

³⁰⁸ OeStA/AVA, sygn. AT-OeStA/AVA PKF PS II A-XIII-a/7, „Straßen von Biala–Lemberg”, 1777; OeStA/AVA, sygn. PKF PS II A-XIII-a/18, „Post- und Straßen, Galizien”, 1848.

³⁰⁹ W. Balicki, *Miasto Tarnów* (jak przyp. 3), s. 28.

³¹⁰ Ibidem, s. 93.

³¹¹ W. Balicki, *Miasto Tarnów* (jak przyp. 3), s. 28–29.

³¹² ANK (jak przyp. 12), Teki Antoniego Schneidra, sygn. 29/684/1602, s. 2; W. Balicki, *Miasto Tarnów* (jak przyp. 3), s. 2; K. Moskal, *Targowica*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, Tarnów 2010, s. 446–447.

były czasem szczególnie korzystnym dla demografii miasta. Populacja Tarnowa systematycznie wzrastała. Jeszcze w 1777 roku Tarnów bez przyległości liczył 117 domów zamieszkałych przez zaledwie 995 osób. Wraz z przedmieściami liczba mieszkańców wynosiła 2428 osób. Niewiele ponad dwie dekady później, w 1799 roku, populacja Tarnowa wzrosła do 3508 osób (z czego 1596 mieszkało w rejonie śródmieścia, a 1912 na przedmieściach)³¹³, co oznaczało 44-procentowy przyrost ludności między rokiem 1777 a 1799. Warto również wskazać, że w 1799 roku okoliczne wsie: Pogwizdów, Strusina, Grabówka, Terlikówka oraz Zabłocie, należące wówczas do Sanguszków, a w niedalekiej przyszłości wcielone do Tarnowa, liczyły niespełna 2330 mieszkańców.

Tabela 2. Ludność wsi przyległych do Tarnowa, stan na 1799 rok

Wieś	Liczba domów	Liczba chrześcijan	Liczba Żydów	Populacja ogółem
Grabówka	52	325	108	433
Pogwizdów	50	300	16	316
Strusina	145	932	43	975
Terlikówka	19	99	–	99
Zabłocie	57	460	46	506

Źródło: ANK (jak przyp. 12), Teki Antoniego Schneidra, sygn. 29/684/1849, Materiały do encyklopedii krajoznawczej Galicji Antoniego Schneidra, hasła: Tarnów cyrkul. Wykazy ludności i bydła z lat 1777–1824, k. 5.

W roku 1808 Tarnów liczył 4312 mieszkańców; w 1835 roku było ich już około 4900³¹⁴. Postępująca urbanizacja demograficzna miasta, pomimo szalejącej w tamtym czasie epidemii cholery, dowodzi jego rangi. W krótkim okresie panowania austriackiego stało się ono centrum handlowym, administracyjnym oraz oświatowym. Niekwestionowana pozycja Tarnowa na tych polach stanowiła magnes dla przybyszy z innych ośrodków, w tym dużej liczby Żydów. Ludność wiejska również stopniowo zasilała tkankę społeczną miasta.

Wraz z rozwojem ekonomicznym i demograficznym Tarnowa postępowała jego urbanizacja kulturowa. Jej wypadkową było szkolnictwo. W 1784 roku decyzją władz austriackich w Tarnowie założono gimnazjum, na czele którego stał prefekt. Nadzór nad tą najważniejszą placówką szkolną w mieście sprawował starosta cyrkularny. Równoległe inwestowano w szkolnictwo ludowe. Utworzono tzw. szkoły normalne o czteroletnim programie nauczania (w tym z jednoroczną klasą elementarną). W 1817

³¹³ ANK (jak przyp. 12), Teki Antoniego Schneidra, sygn. 29/684/1849, Materiały do encyklopedii krajoznawczej Galicji Antoniego Schneidra, hasła: Tarnów cyrkul. Wykazy ludności i bydła z lat 1777–1824, k. 4–5.

³¹⁴ Obliczenia J. Karpińca z 1931 r. (DALO (jak przyp. 303), fond 26, opis 4, sprawa 283, Dysertacja doktorska Jana Karpińca (jak przyp. 303), s. 152) nieznacznie różnią się od informacji zamieszczonych w austriackiej dokumentacji wojskowej. Według danych austriackich z 1824 r. w Tarnowie (mieście) mieszkało w 119 domach (497 mieszkańach) 2127 chrześcijan oraz 1628 Żydów (w sumie 3755 osób), a na przedmieściach Tarnowa (określanych wówczas jako Dorfstädte) w 185 domach (608 izbach) mieszkało 2462 chrześcijan i 921 Żydów. ANK (jak przyp. 12), Teki Antoniego Schneidra, sygn. 29/684/1849, k. 192.

roku rozszerzono edukację podstawową o klasę czwartą, w której edukacja trwała dwa lata. Klasę tę ukierunkowano na naukę przedmiotów ścisłych³¹⁵.

Ostatnim akordem rozwoju Tarnowa była urbanizacja przetrzenna. Przed 1830 rokiem miasto Tarnów składało się z części centralnej, którą tworzył Rynek wraz z okalającymi go ulicami i kilkoma przecznicami oraz przedmieściami. Według Stanisława Potępy w roku 1787 Tarnów – wraz z uzyskaniem statusu miasta rządowego – stracił na rzecz Sanguszków tzw. Przedmieście Większe, na które składały się wsie Grabówka oraz Strusina³¹⁶. Po tej decyzji miasto tworzyły następujące rejony: Śródmieście, Zamięście i Burek, Zawale oraz Zabłocie³¹⁷. Co istotne, w tamtym okresie nieco inaczej przebiegała granica administracji parafialnej. Do tarnowskiej parafii rzymskokatolickiej poza Tarnowem i wymienionymi przedmieściami należały wtedy wsie: Gumniska, Zawada, Tarnowiec, Terlikówka, Klikowa, Hyszów (obecnie Chyszów), Krzyż oraz Rzędzin (wówczas Rzendzin). W sumie w 1829 roku obszar parafii zamieszkiwało 13 201 osób, w tym 9530 rzymskich katolików, 3635 Żydów i 36 protestantów³¹⁸.

Jak już wspomniano, centralną część miasta stanowił Rynek o kształcie regularnego czworoboku, z ratuszem pośrodku. W pierwszych dekadach XIX stulecia przy ratuszu od strony północnej znajdował się odwach piechoty oraz siedziba austriackiej policji. Po przeciwnej stronie, od południa, usytuowano areszty, wagę miejską oraz skład na sikawki, który można uznać za pierwotny lokal straży pożarnej. Powierzchnie na górnych kondygnacjach ratusza zajmowały wówczas kasa miejska, biura magistrackie oraz pomieszczenia magazynowe. Po ustanowieniu w kwietniu 1826 roku bullą papieża Leona XII Tarnowa siedzibą diecezji, na potrzeby diecezjalnego konsystorza przeznaczono kamienicę przy Rynku, zakupioną uprzednio od rodziny Sanguszków z Gumnisk. Przy pierzei północnej Rynku znajdowała się apteka. Całą pierzeję nazywano wówczas „podcieniami” ze względu na ciąg połączonych ze sobą kamienic i ich murowanych arkad. Przy pierzei tej działało kilka sklepów, wśród nich dominowały piekarnie³¹⁹. Położony na zachód od Rynku plac przy katedrze był otoczony przez szereg domów, które na przelomie wieków XVIII i XIX służyły jako budynki szkolne – mieściły się w nich sale miejscowego gimnazjum i szkół normalnych, a także mieszkania gimnazjalnego prefekta i gimnazjalnego dyrektora. W sąsiedztwie placu katedralnego, w kierunku wschodnim usytuowano jatki miejskie.

Za kościołem leżało Przedmieście Krakowskie – na mapach austriackich określane jako Krakauer Vorstadt – uważane w pierwszej połowie XIX stulecia za najpiękniejszą część miasta. W tym rejonie znajdowała się wówczas sala rautowa, zbudowana w 1799 roku. Nieopodal działał odnowiony w 1828 roku zajazd, położony przy nowej drodze, której budowę ukończono w 1817 roku. Do najznamienszych gmachów na tym Przedmieściu, okalających plac Pocztowy, należały budynek poczty (zwany wówczas domem pocztowym) oraz stojący *vis à vis* po stronie

południowej Fürst Haus – pałac rodziny Sanguszków pełniący jeszcze w XVIII wieku funkcje rezydencjonalne. W pierwszych latach panowania austriackiego w Tarnowie pałac ten został zakupiony przez rząd i następnie przeznaczony na urząd cyrkularny oraz mieszkanie Kreishauptmanna. Plac Pocztowy w 1883 roku, w dwusetną rocznicę wiktorii wiedeńskiej przemianowano na plac Jana III Sobieskiego. Według Wincentego Balickiego część południowa Przedmieścia Krakowskiego już przed 1830 rokiem nosiła nazwę Strusina lub Struszyna³²⁰. W rzeczywistości Strusina nie należała już do Przedmieścia Krakowskiego i stanowiła odrębne przedmieście, czego świadectwem jest m.in. mapa katastralna z 1848 roku zatytułowana „Vorstadt Struszyna in Galizien Tarnover Kreis”³²¹. Do roku 1846 Strusina formalnie znajdowała się poza granicami sądowymi Tarnowa³²². Od wschodu graniczyła z Przedmieściem Krakowskim oraz Zabłociem, od zachodu jej limes wytyczała rzeka Biała i dalej wieś Dąbrówka Infulacka, od północnego zachodu Chyszów (wówczas Hyszów), a na południe od niej leżały Koszyce Wielkie oraz Tarnowiec³²³. W pierwszej połowie XIX wieku Strusina zabudowana była bogatymi domami z przyległymi do nich obszernymi ogrodami. Część domów pozostawała w rękach tarnowskich mieszczan³²⁴. Były tam również grunty i domostwa należące do włościan, którzy w 1848 roku zostali uwłaszczeni i przez kolejne dekady uiszczali powinności indemnizacyjne³²⁵. Przez Strusinę przebiegał trakt drogowy wiodący z Krakowskiego Przedmieścia w kierunku wsi Terlikówka i Wólka (wówczas Wulka), widocznej w oddali Góry św. Marcina i dalej do Tuchowa³²⁶.

Na południe od Rynku rozciągało się Przedmieście Burek – swoją nazwę zaczerpnęło najprawdopodobniej od używanego jeszcze w epoce przedrozbiorowej określenia „droga burkowa” oznaczającego drogę brukowaną poprowadzoną przez ten rejon miasta, chociaż upowszechniła się ona dopiero w połowie XIX wieku. W pierwszych latach panowania austriackiego zlikwidowano znajdujący się tam szpital św. Ducha³²⁷. Niemal natychmiast po tej decyzji, rozporządzeniem gubernialnym z 3 października 1793 roku folwarki Wulka i Stawisko należące do zakładu szpitalnego sprzedano miastu. Podobnie postąpiono z folwarkiem Radzieckie i kościołem św. Ducha, 7 września 1819 roku sprzedając je miastu. Tereny w ten sposób pozyskane włączono do Przedmieścia Burek i Zabłocia, powiększając ich powierzchnię³²⁸. W tym miejscu warto zasygnalizować, że w 1788

³¹⁵ Ibidem, s. 108.

³²¹ Urząd Miasta Tarnowa, Wydział Geodezji, mapa katastralna „Vorstadt Struszyna in Galizien Tarnover Kreis”, 1848, ark. 1.

³²² J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa* (jak przyp. 3), s. 193–194.

³²³ Urząd Miasta Tarnowa, Wydział Geodezji, mapa „Vorstadt Struszyna” (jak przyp. 321), ark. 1–7.

³²⁴ W. Balicki, *Miasto Tarnów* (jak przyp. 3), s. 108.

³²⁵ ANK (jak przyp. 12), C.K. Komisja Ministerialna dla zniesienia ciężarów gruntowych w Krakowie, sygn. 29/279/1374 (sygn. dawna KZCG 1374), Miasto Tarnów. Gmina (przedmieście) Strusina, przedmieście Zawale, s. 5, 24–33.

³²⁶ ANK (jak przyp. 12), Teki Antoniego Schneidra, sygn. 29/684/1601, s. 3.

³²⁷ M. K. Trusz, *Burek*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa* (jak przyp. 312), s. 74–75.

³²⁸ ANK (jak przyp. 12), Teki Antoniego Schneidra, sygn. 29/684/1604, s. 74.

³¹⁵ W. Balicki, *Miasto Tarnów* (jak przyp. 3), s. 90–92.

³¹⁶ S. Potępa, *Fiakrem po Tarnowie*, Kraków 2014, s. 25.

³¹⁷ *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 14: *Grabówka*, Tarnów 2006, s. 19–20.

³¹⁸ W. Balicki, *Miasto Tarnów* (jak przyp. 3), s. 75.

³¹⁹ Ibidem, s. 106.

roku na Zabłociu założono nowy tarnowski cmentarz³²⁹. Kilka dekad później, w 1836 roku za cmentarzem katolickim na Zabłociu powstał cmentarz ewangelicki, gdzie chowano zmarłych do 1872 roku³³⁰.

W XIX wieku Zabłocie zamieszkiwała głównie ludność żydowska. Przestrzeń tego przedmieścia zdominowała zabudowa parterowa, później zaczęto stawiać też domy jednopiętrowe³³¹. W 1836 roku władze Tarnowa podjęły decyzję, aby rodzinie Sanguszków odsprzedać grunty pofolwarczne należące uprzednio do szpitala Ducha św. W konsekwencji Zabłocie przeszło spod jurysdykcji miejskiej pod dominialną i wraz z Terlikówką i Gumniskami stanowiło obszar dworski³³². Stan ten trwał zaledwie dziesięć lat, do 1846 roku, gdy nastąpiła kolejna zmiana właścicieli tego rejonu.

Po północnej stronie Rynku leżała część miasta zwana Podwalem i przylegający do niej dawny kościelny folwark Dyksonówka (w dokumentacji z 1807 roku określane jako folwark Dykanówka lub Dykanowka)³³³. Centralną część Podwala stanowiła ulica Wałowa, wytyczona w miejscu rozebranych murów miejskich i oddzielająca śródmieście od przedmieścia Zawale³³⁴. Jak wynika z zachowanej dokumentacji gubernialnej, ostatecznie proces włączania Dyksonówki do miasta ukończono w latach 1805–1807³³⁵. W roku 1838 władze austriackie podjęły działania w celu zintegrowania obszaru Zawala z dawnymi gruntami folwarcznymi. Zarysował się wówczas podział na dwie przestrzenie: Podwale-Dyksonówka (między ulicami Nowy Świat i Seminarijną – obecnie J. Piłsudskiego) oraz Infulackie (między ulicami Ustronną i Nowodąbrowską, a obecnie K. Brodzińskiego i Matki Boskiej Fatimskiej)³³⁶.

Nieco więcej uwagi warto poświęcić estetyce Tarnowa w pierwszych dekadach rządów austriackich. Ciekawe opinie na ten temat pozostawili przebywający w tamtym okresie w mieście austriaccy podróżnicy, mający zresztą skrajnie różne spostrzeżenia w tej materii. Karol Boromeusz Feyerabend, który przebywał w Tarnowie krótko w 1798 roku, widział go „niezbyt wielkiem, ale schludnem”. Szczególne wrażenie na tym niemieckim pisarzu zrobił tarnowski Rynek, w tamtym momencie poddany gruntownej renowacji³³⁷. Równie korzystna była opinia pochodzącego z Wiednia lekarza Józefa Augusta Schultesa, który dotarł do Tarnowa w 1806 roku. Jego uwaga skupiła się przede wszystkim na będącym wizytówką ówczesnego miasta Krakowskim Przedmieściu. W listach, które wyszły spod jego pióra, pisał:

³²⁹ S. Potępa, *Tarnów pod zaborem austriackim* (jak przyp. 299), s. 6; M. K. Trusz, *Cmentarze*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa* (jak przyp. 312), s. 93.

³³⁰ S. Potępa, *Tarnów pod zaborem austriackim* (jak przyp. 299), s. 10; M. K. Trusz, *Cmentarze* (jak przyp. 329), s. 10.

³³¹ M. K. Trusz, *Burek* (jak przyp. 327), s. 75.

³³² *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 14 (jak przyp. 317), s. 20; J. Koziol, A. Niedojadło, M. K. Trusz, *Zabłocie, Terlikówka*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa* (jak przyp. 312), s. 506.

³³³ ANK (jak przyp. 12), Teki Antoniego Schneidra, sygn. 29/684/1602, s. 437.

³³⁴ Urząd Miasta Tarnowa, Wydział Geodezji, mapa katastralna „Gemeinde Tarnow sammt Enclave Pogwizdów”, 1848, ark. 2.

³³⁵ ANK (jak przyp. 12), Teki Antoniego Schneidra, sygn. 29/684/1602, s. 437–442.

³³⁶ K. Moskal, *Targowica* (jak przyp. 312), s. 89.

³³⁷ S. Schnür-Peplowski, *Cudzoziemcy w Galicji (1787–1841)*, Kraków 1902, s. 78.

Wjeżdżając do Tarnowa od strony Krakowa, odnosimy wrażenie, jak gdybyśmy się znajdowali w niemieckim mieście. Wszystko w koło przedstawia się porządnie, domy są piękne i czyste. Wszędzie panują dobry gust i porządek, lecz jakież przeciwieństwo przedstawia widok śródmieścia. A jednak Tarnów jest stolicą obwodu! Droga wiodąca z Tarnowa do Pilzna, a zwłaszcza do Dębicy, jest najbardziej zajmującą na całej przestrzeni pomiędzy Krakowem a Lwowem. Zdawać się nawet mogło, iż jest się przeniesionym do innego kraju, widząc pola dobrze uprawne i lasy zaszanowane³³⁸.

Odmienny obraz Tarnowa z początku XIX wieku rysował w swoich relacjach z pobytu w Galicji Emanuel Kratochwil de Kronbach. Jego zdaniem miasto to „czystością nie odznacza się”³³⁹. Tymczasem, jak wynika z badań archeologicznych przeprowadzonych w rejonie ul. Kapitulnej w latach osiemdziesiątych XX wieku, Tarnów w okresie rządów cesarza Franciszka II Habsburga zyskał murowaną kanalizację, która stopniowo obejmowała kolejne rewiry³⁴⁰. Równolegle trwała rozbiórka fortyfikacji miejskich, zasadniczą część tych prac wykonano w latach 1799–1836. Następnie zasypano fosę oraz rozplantowano teren po zlikwidowanych obwałowaniach. Po 1836 roku wytyczono bieg ulicy Wałowej, przy zachowaniu resztek fortyfikacji w charakterze murów oporowych bądź ścian zewnętrznych nowych budynków mieszkalnych³⁴¹. Decyzja o zniesieniu obwarowań ułatwiła – po 1846 roku – scalenie śródmieścia z przedmieściem Zawale i Pogwizdowem.

Kluczowe dla rozwoju przestrzennego Tarnowa w czasach habsburskich były decyzje podjęte 8 stycznia 1845 roku. Tego dnia władze Tarnowa zawarły kontrakt z Władysławem księciem Sanguszką, który zrzekł się na rzecz miasta władzy dominialnej nad mieszkańcami kilku sąsiednich wsi: Grabówki, Strusiny oraz Zabłocia z Terlikówką. Do tego czasu Zabłocie z Terlikówką na zachodzie tworzyły z Gumniskami, a więc z głównym gniazdem Sanguszków, jedną całość; od północnego zachodu w jej skład wchodziła też Grabówka. Warto dodać, że na odnalezionym w zasobach Austriackiego Archiwum Państwowego w Wiedniu planie Tarnowa, sporządzonym w sierpniu 1856 roku i wydanym w wiedeńskiej drukarni Ernesta Bechera, wieś Terlikówkę oznaczono nieużywaną nazwą „Terlinkowa”³⁴².

Zawarcie kontraktu spowodowało znaczące zmiany przestrzenne i administracyjne: po 1845 roku wymienione w nim wsie zostały przyłączone do Tarnowa i jako przedmieścia razem z miastem utworzyły jedną gminę polityczną³⁴³. W ramach tej samej umowy Sanguszko sprzedał prawa do propinacji wódki w mieście oraz na przedmieściu Zawale, a także prawa propina-

³³⁸ *Ibidem*, s. 116.

³³⁹ *Ibidem*, s. 161.

³⁴⁰ AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 2512, A. Cetera, E. Dworaczyński, J. Okoński, A. Szpunar, Tarnów – ul. Kapitulna. Wyniki nadzoru archeologicznego prac ziemnych na terenie posesji 1–5, Tarnów 1986, mps, s. 18.

³⁴¹ AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 1998, Z. Beiersdorf, A. Leo, Tarnów – Stare Miasto. Studium urbanistyczno-historyczne, Tarnów, czerwiec 1981, mps, s. 124.

³⁴² OeStA/KA (jak przyp. 306), sygn. AT-OeStA/KA KPS KS G I h, 665, Umgebung von Tarnow, 05.08.1856–16.08.1856, b.p.

³⁴³ J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa* (jak przyp. 3), s. 193–194.

cji piwa i miodu w jego dotychczas dziedzicznych wsiach wcielonych do Tarnowa, za co tarnowskie władze zobowiązały się do ratalnej zapłaty 30 tysięcy złotych reńskich, a także uiszczenia połowy dochodów z poboru opłat propinacyjnych³⁴⁴. Ponadto Władysław Sanguszko zażądał, aby na wieży ratuszowej w miejsce herbu miasta z Leliwą umieszczono herb miasta z Pogonią litewską, czyli herbem książąt Lubartowiczów-Sanguszków. Ustalenia zawarte w kontrakcie weszły w życie 7 kwietnia 1846 roku, po jego uprzedniej weryfikacji przez kancelarię nadworną w Wiedniu i zatwierdzeniu cesarskim. Decyzja ta zakończyła proces wydzielania z hrabstwa Tarnów wsi Grabówki, Strusiny, Zabłocia i Terlikówki. Od tego momentu, jak wynika z projektu statutu sporządzonego w 1863 roku, a przedłożonego Sejmowi Krajowemu we Lwowie, w granicach katastralnych i politycznych miasta Tarnowa znajdowało się śródmieście oraz przedmieścia: Zawale, Strusina, Zabłocie, Pogwizdów, Grabówka i Terlikówka³⁴⁵. W 1870 roku powiększony obszar Tarnowa podzielono na cztery gminy katastralne, a mianowicie: Tarnów, Grabówkę, Strusinę i Zabłocie³⁴⁶. Sanguszkowie w obrębie tzw. hrabstwa tarnowskiego posiadali nadal Tarnowiec, Wólkę Tarnowicką, Walki oraz Wierzchosławice.

Ciekawy status miał Pogwizdów – sąsiadujący od zachodu z Zawalem, od północy z Krzyżem, od południowego wschodu z Grabówką i od zachodu z tarnowskim śródmieściem. Pierwotnie Pogwizdów był folwarkiem miejskim, w 1787 roku liczył 316 osób zamieszkałych w 50 wiejskich domach³⁴⁷. W 1846 roku w ramach powiększania obszaru Tarnowa został włączony w granice administracyjne miasta³⁴⁸. Jednak już wcześniej na części terenu Pogwizdowa – oraz sąsiedniego Zawala – powstała dzielnica szpitalna, w której działały trzy lecznice: szpital miejski (powszechny) założony w 1833 roku, szpital żydowski utworzony w 1842 roku i szpital wojskowy³⁴⁹.

Lata 1846–1914

W 1846 roku pierwszy etap rozwoju przestrzennego dziejnostowiecznego Tarnowa dobiegł końca. Tarnów zwiększył wtedy swój obszar siedmiokrotnie – do 17 km², stając się terytorialnie jednym z większych miast Galicji³⁵⁰. Nie będzie

³⁴⁴ Zapisy kontraktowe dotyczące podziału dochodów z propinacji były zaczynem późniejszych sporów pomiędzy Władysławem ks. Sanguszką i jego spadkobiercami a gminą miasta Tarnowa i jego mieszkańcami, m.in. w 1870 r., gdy Sanguszcze wstrzymano wypłatę czynszu propinacyjnego w związku z odmienną interpretacją wysokości wypłacanego ekwiwalentu. ANK (jak przyp. 12), Teki Antoniego Schneidra, sygn. 29/684/1604, s. 81.

³⁴⁵ Ibidem, s. 31; zob. też *Statut dla obwodowego miasta Tarnowa*, Kraków 1863, s. 1.

³⁴⁶ ANK (jak przyp. 12), *Kataster galicyjski*, sygn. 29/280/Kat gal II op. 1095, s. 4, 18, 34.

³⁴⁷ J. Koziół, A. Niedojadło, *Pogwizdów*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa* (jak przyp. 312), s. 320.

³⁴⁸ Ibidem; por. *Urząd Miasta Tarnowa, Wydział Geodezji*, mapa „Gemeinde Tarnow”, ark. 1–2.

³⁴⁹ *Urząd Miasta Tarnowa, Wydział Geodezji*, mapa „Gemeinde Tarnow” (jak przyp. 348), ark. 2; por. ANK (jak przyp. 12), Teki Antoniego Schneidra, sygn. 29/684/1601, s. 59; ANK (jak przyp. 12), Teki Antoniego Schneidra, sygn. 29/684/1604, s. 74.

³⁵⁰ J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa* (jak przyp. 3), s. 194.

przesadą stwierdzenie, że w latach 1845–1846 władze miejskie zainicjowały budowę „wielkiego Tarnowa”. W połowie XIX wieku, już po zmianach granic miasta, największą powierzchnię miała Strusina, po niej Grabówka. Trzecie pod tym względem Śródmieście wraz z Zawalem i Pogwizdowem obejmowało niespełna 399 morgów dolnoaustriackich, a więc 229,6 hektara (około 2,3 km²)³⁵¹. Niewiele mniejsze były Zabłocie z Terlikówką – zajmowały około 326 morgów, co w przeliczeniu na współczesne miary daje 187,6 ha (czyli około 1,88 km²) (zob. tabela 3).

Jak wynika z informacji podanych w tabeli 3, grunty rolne, łąki oraz pastwiska – czyli szerzej rzecz ujmując: tereny pozbawione jakiegokolwiek infrastruktury budowlanej dominowały w rejonie Strusiny, która, jak wspomniano, zajmowała największą powierzchnię w granicach Tarnowa. Najwyższym stopniem zabudowy mieszkalnej charakteryzowało się z natury rzeczy śródmieście z Krakowskim Przedmieściem, z Zabłociem i Pogwizdowem. Reasumując, według dostępnych danych z 1846 roku obszar Tarnowa ze wszystkimi jego – starymi i nowymi – przyległościami składał się w niemal trzech czwartych z gruntów ornych. Jeśli w statystyce zbiorczej ujmijemy łąki oraz pastwiska, to ponad 85% powierzchni miasta było związane z gospodarką agrarną. Z kolei tereny zajęte pod budownictwo oraz infrastrukturę drogową stanowiły 8,4% całości powierzchni. Przybliżone statystyki dowodzą, że w połowie XIX stulecia relatywnie wysoki był stopień zurbanizowania addytywnego Tarnowa, odpowiadający znacznemu przyrostowi obszaru miejskiego. Jednocześnie odnotowujemy relatywnie niski poziom urbanizacji transformatywnej, określającej stan zagospodarowania terenów miejskich. Warto zaznaczyć, że tereny wcielone do Tarnowa w 1846 roku zamieszkiwali także chłopci, których objęto uwłaszczeniem w 1848 roku. Dla przykładu: w rejonie przedmieścia Zawale, według stanu z lat 1852 i 1855, znajdowało się kilkadziesiąt gruntów włościańskich należących do kilkudziesięciu właścicieli. Większość tych pól miała niewielki areal, rzadko przekraczający 1 morgę³⁵². Część ziemi, choć położona już w granicach miasta, nadal stanowiła własność rodziny Sanguszków³⁵³.

Wraz z przyrostem powierzchni Tarnowa nastąpił gwałtowny wzrost jego populacji. O ile w roku 1835 ludność miasta liczyła szacunkowo, jak już wspomniano, około 4900 osób, o tyle w roku 1843, a więc już po zmianach granic administracyjnych i politycznych, miasto zamieszkiwały 6572 osoby. Liczba miesz-

³⁵¹ Morg (morga) dolnoaustriacki był jednostką miary powierzchni obowiązującą na obszarze całego cesarstwa austriackiego, a później też Austro-Węgier (do 1872 r.). Jedna morga składała się z 1600 sążni. W przeliczeniu na wartości metryczne morga austriacka = 0,5755 ha; 1 sążeń = 1,8965 m.

³⁵² ANK (jak przyp. 12), C.K. Komisja Ministerialna dla zniesienia ciężarów gruntowych w Krakowie, sygn. 29/279/1374 (sygn. dawna KZCG 1374), s. 39–60; ANK (jak przyp. 12), C.K. Komisja Ministerialna dla zniesienia ciężarów gruntowych w Krakowie, sygn. 29/279/1415 (sygn. dawna KZCG 1415), Miasto Tarnów. Przedmieście Zawale (1852–1858), s. 25–45, 59–66, 68–85.

³⁵³ ANK (jak przyp. 12), C.K. Komisja Ministerialna dla zniesienia ciężarów gruntowych w Krakowie, sygn. 29/279/1415 (sygn. dawna KZCG 1415), s. 17–19, 68–73.

Tabela 3. Powierzchnia Tarnowa z przedmieściami z podziałem na kategorie gruntów według stanu z 1846 roku (po rozszerzeniu granic administracyjnych miasta)

Rodzaj gruntów	Tarnów, Zawale, Pogwizdów		Grabówka		Strusina		Zabłocie oraz Terlikówka	
	morgi	sążnie	morgi	sążnie	morgi	sążnie	morgi	sążnie
Role	244	1146	429	787	1341	213	224	1123
Łąki	30	930	22	565	83	1515	25	892
Ogrody	43	29	12	404	45	1520	35	35
Pastwiska	11	250	21	772	112	1289	10	398
Lasy	–	–	–	–	2	1232	–	1170
Bagna	–	–	–	253	–	882	–	–
Stawy	–	1125	–	1349	2	205	–	–
Grunty szutrowe	–	–	–	–	5	287	–	–
Nieużytki	2	757	–	61	2	86	3	446
Rzeki, potoki	–	751	3	779	25	782	2	331
Drogi, trakty	31	509	35	757	84	457	165	951
Grunty budowlane	34	317	9	1253	33	1347	9	877
Razem	389	1010	535	580	1740	215	325	1300

Źródło: J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa* (jak przyp. 3), s. 194.

Tabela 4. Powierzchnia Tarnowa z przedmieściami z podziałem na kategorie gruntów według stanu z 1880 roku

Rodzaj gruntów	Gminy katastralne							
	Tarnów ³⁵⁴		Grabówka		Strusina		Zabłocie	
	morgi	sążnie	morgi	sążnie	morgi	sążnie	morgi	sążnie
Role	235	1181	459	803	1369	406	234	1043
Łąki	43	93	19	332	116	1098	22	399
Ogrody	40	462	13	423	56	318	26	801
Pastwiska	2	1294	13	853	131	1574	7	262
Lasy	–	490	–	236	10	920	–	486
Pozostałe grunty ³⁵⁵	76	620	29	1133	55	90	35	13
Razem	398	940	535	580	1739	1206	325	1404

Źródło: obliczenia własne na podstawie: ANK (jak przyp. 12), Kataster galicyjski, sygn. 29/280/Kat gal II op. 1095, s. 4–43.

kańców systematycznie rosła, w 1851 roku było ich 7423³⁵⁶. W świetle pierwszego powszechnego austriackiego spisu ludności przeprowadzonego w 1857 roku Tarnów wraz z wyszczególnionym Pogwizdowem oraz Zawalem liczył 8347 mieszkańców, przyrost demograficzny w odniesieniu do roku 1851 wyniósł więc 12,4%³⁵⁷.

Struktura gruntów położonych w obrębie granic Tarnowa w okresie pomiędzy 1846 a 1880 rokiem zmieniła się w niewielkim stopniu. Największe zmiany należy odnotować w Strusinie, gdzie powiększył się areal pól uprawnych oraz łąk, ogrodów i pastwisk kosztem innych kategorii gruntów. Zauważalne, choć niewielkie zmiany nastąpiły w obrębie gminy katastralnej Tar-

nów, gdzie zmniejszył się areal gruntów ornych, ogrodów oraz pastwisk, natomiast zwiększyła się powierzchnia łąk oraz terenów wykorzystanych pod inwestycje budowlane i drogowe (por. tabele 3–4).

Druga połowa XIX stulecia upłynęła władzom miejskim na „wypełnianiu” pozyskanej przestrzeni miejskiej nową zabudową, w tym także budynkami użyteczności publicznej. W 1862 roku, odpowiadając na zapotrzebowanie społeczne, na przedmieściu Strusina wystawiono nowy budynek szkolny³⁵⁸. Dekadę później rozpoczęto budowę Szkoły Wydziałowej Męskiej, oddano ją do użytku w 1874 roku. Z kolei w 1876 roku położono kamień węgielny pod budowę gmachu gimnazjalnego przy ówczesnej ul. Seminaryjnej³⁵⁹. Nieco wcześniej, bo w 1861 roku rozpoczęto prace przy wznoszeniu nowej siedziby tarnowskiego szpitala na przedmieściu Pogwizdów (kamień węgielny pod jego budowę położono 15 czerwca). Koszt tej kluczowej dla miasta

³⁵⁴ Gmina katastralna Tarnów obejmuje Pogwizdów i Zawale.

³⁵⁵ Przez to pojęcie rozumiem grunty stanowiące nieużytki, potoki, rzeki i stawy oraz te wykorzystane pod drogi, trakty i budynki, a także zajęte przez potoki, rzeki i stawy.

³⁵⁶ DALO (jak przyp. 303), fond 26, opis 4, sprawa 283, s. 152.

³⁵⁷ *Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w Królestwie Galicji i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim*, Lwów 1868, s. 220–221.

³⁵⁸ J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa* (jak przyp. 3), s. 203.

³⁵⁹ S. Potępa, *Tarnów pod zaborem austriackim* (jak przyp. 299), s. 14.

inwestycji wyliczono na 22,5 tysiąca złotych reńskich³⁶⁰. W kolejnych latach szpital powszechny doczekał się dalszych modernizacji. W 1909 roku zbudowano nowy pawilon chirurgiczny, a jeszcze przed pierwszą wojną światową placówkę włączono do miejskiej sieci wodno-kanalizacyjnej³⁶¹. Miasto zadbało o rozwój terenów rekreacyjnych – w 1866 roku założono w rejonie Zawala park miejski zwany później strzeleckim³⁶². Podejmowano również inwestycje związane z infrastrukturą „starego Tarnowa”. Zintensyfikowano prace przy budowie trotuarów przy Rynku, ulicy Katedralnej, placu Katedralnym, a także przy ulicach Krakowskiej oraz Lwowskiej. Według zapisek Antoniego Schneidra, w latach sześćdziesiątych XIX wieku miasto Tarnów (bez wymienionych wcześniej przedmieść) obejmowało Rynek, kilka mniejszych placów i szesnaście ulic, z których niemal wszystkie miały odpowiednią długość i szerokość, i były w większości „usutrowane lub kamieniem wyłożone”³⁶³.

W okresie 1850–1900 władze miejskie zaczęły kłaść większy nacisk na ochronę przeciwpożarową, asygnując fundusze publiczne na zapobieganie pożarom i ich skutkom. Ogień bowiem trawił zabudowę Tarnowa w XVIII i w XIX wieku wielokrotnie – większe pożary niszczyły ją w 1735, 1755, 1772, 1792, 1809 oraz w 1814 roku. W 1792 roku pastwą płomieni padła część zabudowy przyrynkowej; w trakcie odbudowy nie odtworzono zniszczonych podcieni, w zamian niektóre kamienice zyskały fasady barokowo-klasycystyczne, czasami zwieńczone attykami balustradowymi³⁶⁴. W 1809 i 1814 roku spłonął m.in. klasztor bernardyński³⁶⁵; po kilku latach na jego fundamentach wystawiono gmach sądu szlacheckiego. Tarnowianie zapamiętali zwłaszcza pożar z roku 1809, wywołany próbami balonowymi³⁶⁶ przeprowadzanymi przez żołnierzy stacjonującego w mieście rosyjskiego korpusu posiłkowego, formalnie wspierającego Francuzów w wojnie przeciwko Austrii³⁶⁷. Pożoga z czerwca 1814 roku poza klasztorem bernardyńskim strawiła część ulicy Żydowskiej ze stojącą tam synagogą oraz wiele domostw w Zablociu. Po pożarze na uporządkowanym terenie utworzono plac Chlebowy, od 1877 roku zwany Rybnym³⁶⁸. Po 1814 roku w rejonie placu Pod Dębem (obecnie pl. Bohaterów Getta) wyznaczono miejsce dla postoju chłopskich wozów konnych w dni targowe³⁶⁹. Podczas dużego pożaru w 1865 roku walkę z ogniem utrudniały niewystarczające ilości wody, czego przyczyną była niedostateczna liczba miejskich studni³⁷⁰. Głównym źródłem wody gaśniczej pozostawał w tamtym okresie ciek wodny no-

³⁶⁰ ANK (jak przyp. 12), Teki Antoniego Schneidra, sygn. 29/684/1604, s. 73–74.

³⁶¹ A. Gontaszewski, *Szpital powszechny*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa* (jak przyp. 312), s. 435–436.

³⁶² S. Potępa, *Tarnów pod zaborem austriackim* (jak przyp. 299), s. 13.

³⁶³ ANK (jak przyp. 12), Teki Antoniego Schneidra, sygn. 29/684/1604, s. 1.

³⁶⁴ AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 1998, Z. Beiersdorf, A. Leo, Tarnów – Stare Miasto (jak przyp. 341), s. 21.

³⁶⁵ Ibidem, s. 20; S. Schnür-Peplowski, *Cudzoziemcy* (jak przyp. 337), s. 160.

³⁶⁶ S. Schnür-Peplowski, *Cudzoziemcy* (jak przyp. 337), s. 160–161.

³⁶⁷ K. Moskał, *Panie na Tarnowie*, Tarnów 2020, s. 26.

³⁶⁸ Idem, *Kronika Tarnowa*, Tarnów 2015, s. 83.

³⁶⁹ Ibidem, s. 84.

³⁷⁰ ANK (jak przyp. 12), Teki Antoniego Schneidra, sygn. 29/684/1601, s. 4.

szący nazwę Młynówka³⁷¹, który w XIX wieku uregulowano, a jego koryto wydłużono³⁷². Systematycznie rosnące dochody gminy Tarnów – w 1868 roku wyniosły blisko 99 tysięcy złotych reńskich – pozwalały na prowadzenie inwestycji mających na celu modernizację infrastruktury miejskiej³⁷³. U progu autonomii galicyjskiej w przestrzeni miejskiej Tarnowa pojawiły się przede wszystkim nowe studnie miejskie, m.in. na placu Pod Dębem. W gmachach użyteczności publicznej drewniane schody zastępowano murowanymi. Powołano struktury etatowej oraz ochotniczej straży pożarnej, wykorzystując do tego zliberalizowane przez austriackiego zaborcę przepisy dotyczące tworzenia i funkcjonowania tzw. stowarzyszeń niepolitycznych. Zadbane również o poprawę estetyki miasta przez zakładanie plantacji i nasadzenia drzew wzdłuż ruchliwych ulic. W 1865 roku w ten sposób ozdobiono ulicę Seminarijną, którą po zmianach uważano za „najpiękniejszą w mieście”³⁷⁴.

W końcu XIX wieku zintensyfikowano prace związane z rozbudową miasta, ze szczególnym naciskiem na obiekty służące społeczności miejskiej. Wśród kluczowych dla Tarnowa i regionu zrealizowanych wówczas inwestycji można wymienić m.in. gmach Tarnowskiej Kasy Oszczędności przy ulicy Walowej (1882), budynek Szkoły Wydziałowej Żeńskiej (1888), siedzibę Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” przy ulicy Mickiewicza (1893–1895), kościół i klasztor OO. Misjonarzy według projektu Jana Sas-Zubrzyckiego (1908), Wielką Synagogę przy ulicy Nowej (1908), nowy dworzec kolejowy (1910), a także szereg szkół ludowych w rejonie Starego Miasta oraz na Zablociu i Grabówce³⁷⁵.

Dla wzrostu znaczenia Tarnowa na mapie administracyjnej Galicji, ale też dla szeroko rozumianej urbanizacji miasta fundamentalna okazała się budowa linii kolejowej łączącej Kraków z Dębicą (ukończona w 1856 roku), którą w kolejnych latach poprowadzono do Lwowa. Rozwój kolejnictwa i włączenie Tarnowa do sieci kolejowej Galicji i szerzej Austrii, a później Austro-Węgier stanowiło istotny bodziec do rozwoju ekonomicznego, demograficznego i przestrzennego miasta. Tarnów doczekał się z czasem połączeń z Leluchowem (1876), a tym samym z węgierską częścią dualistycznej monarchii, a na początku XX wieku (1905) także z Rosją dzięki linii normalnotorowej biegnącej w kierunku Szczucina³⁷⁶. Natomiast sieć dróg bitych połączyła mniejsze ośrodki miejskie z zaliczonym w poczet „znaczących miast Galicji” Tarnowem. Dla przykładu: w latach 1893–1909 w kilku etapach gruntownie przebudowano i rozbudowano liczącą 35 kilometrów drogę Tarnów–Żabno–

³⁷¹ Ibidem.

³⁷² M. K. Trusz, *Młynówka*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa* (jak przyp. 312), s. 265.

³⁷³ ANK (jak przyp. 12), Teki Antoniego Schneidra, sygn. 29/684/1604, s. 3.

³⁷⁴ ANK (jak przyp. 12), Teki Antoniego Schneidra, sygn. 29/684/1601, s. 4.

³⁷⁵ S. Potępa, *Tarnów pod zaborem austriackim* (jak przyp. 299), s. 14, 17, 21, 27.

³⁷⁶ K. Galas, *Tarnowska kolej w początkach odrodzonej Polski*, „Zeszyty Naukowo-Techniczne Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Komunikacji Rzeczypospolitej Polskiej Oddział w Krakowie” 3 (117) (2018), s. 22–23, 31–33.

Uście Jezuickie³⁷⁷. Ulepszono również drogę państwową nr 57a wiodącą z Tarnowa na wschód, w kierunku Pilzna³⁷⁸. Modernizacja ta była częścią większej inwestycji (zaczętej w 1890 roku), a mającej na celu przebudowę również trasy nr 65 łączącej Dębicę i Jasło (*via* Pilzno, Kolaczyce i Brzostek)³⁷⁹. Przywołane przykłady kierunków dróg bitych i żelaznych podkreślają korzystne położenie komunikacyjne Tarnowa, stanowiące jeden z kluczowych determinantów systematycznego rozwoju miasta, głównie pod względem ekonomicznym i ludnościowym. Tę okoliczność brano zapewne pod uwagę zakładając w 1917 roku w Tarnowie Warsztaty Naprawy Taboru Kolejowego, na bazie których w połowie ubiegłego stulecia powstały Zakłady Mechaniczne „Tarnów”, później przekształcone w Zakłady Mechaniczne „Ponar-Tarnów”. Przedsiębiorstwo to, obok Państwowej Fabryki Związków Azotowych, było przez kolejne dekady XX wieku czołowym zakładem produkcyjnym w mieście, pracującym na potrzeby nie tylko cywilne, ale też wojskowe.

Wzrost demograficzny miasta, który przybrał na sile na przełomie XIX i XX wieku, skutkował zwiększoną urbanizacją transformatywną, czego efektem była stale powiększająca się liczba domów mieszkalnych oraz kamienic. W świetle spisu ludności sporządzonego w 1900 roku w granicach administracyjnych Tarnowa stało ogółem 1479 domów. Tradycyjnie najwięcej budynków, ze względu na wielkość dzielnicy/przedmieścia, było w Strusinie, gdzie odnotowano 554 domy³⁸⁰, następnie w Zawalu oraz Grabówce. Ustalona w spisie liczebność populacji miasta wyniosła 29 265 osób (bez żołnierzy miejscowego garnizonu), zatem średnio jeden dom zamieszkiwało wówczas 20 osób. Najgęściej zaludnioną dzielnicą było śródmieście, gdzie jeden dom zajmowało średnio 30 osób. Na drugim biegunie znalazły się Pogwidzów oraz Terlikówka, dzielnice najslabiej zurbanizowane – zarejestrowano tam zaledwie (odpowiednio) 95 i 32 domy (zob. tabela 5).

W okresie poprzedzającym wybuch Wielkiej Wojny populacja Tarnowa liczyła 36 731 osób (1910 rok)³⁸¹, co potwierdziło skalę wzrostu demograficznego miasta w „długim wieku XIX”. Przyrost przestrzenny oraz demograficzny Tarnowa obserwowany w przededniu wybuchu pierwszej wojny światowej przyczynił się do dalszego rozwoju miasta. Emblematyczne pod tym względem okazały się lata 1910–1911. Przede wszystkim w 1910 roku, po czterech latach prac, oddano do użytku przestronny i nowoczesny dworzec kolejowy. W roku następnym na ulice Tarnowa wyjechała miejska kolej elektryczna, czyli tramwaj, który w tamtym czasie pokonywał łączną trasę o długości 2580 metrów: od nowo wybudowanego dworca kolejowego wzdłuż

ulic Bandrowskiego, Katedralnej, Seminaryjnej, Goldhammera, Szpitalnej i Warzywnej. Tym sposobem dworzec został skomunikowany ze śródmieściem oraz wschodnimi dzielnicami Tarnowa, gdzie wówczas znajdowały się place targowe zwane przez miejscowych Targowica i Kapłonówka³⁸².

Okres Wielkiej Wojny (1914–1918)

Pierwsza wojna światowa dla tarnowian była czasem wyjątkowo niespokojnym. Rosyjska ofensywa przeprowadzona późnym latem i jesienią 1914 roku zakończyła się częściowym sukcesem carskiej armii. Duży obszar Galicji został zajęty przez Rosjan. Tarnów dostał się pod okupację trwającą od 10 listopada 1914 do 5 maja 1915 roku. Budynki użyteczności publicznej zostały przeznaczone na cele wojskowe (np. w gmachu III Gimnazjum urządzono wojskowy magazyn aprowizacyjny), a poczynania żołnierzy doprowadziły do znacznych szkód w ich stanie. Największe jednak zniszczenia w tkance budowlanej i infrastrukturze miejskiej były skutkiem działań wojennych prowadzonych w okolicy Tarnowa. Podczas „odwojowania Galicji” przez wojska państw centralnych pomiędzy styczniem a kwietniem 1915 roku miasto było bombardowane. Pociski artyleryjskie trafiły m.in. w siedziby Szkoły Podstawowej im. Juliusza Słowackiego oraz Szkoły Realnej. Z niemieckiego wielkokalibrowego działa nazywanego „grubą Bertą” ostrzelano również kamienice mieszkalne, które uległy całkowitemu lub częściowemu zawałeniu. W wyniku ostrzału została zniszczona m.in. kamienica Foerстера przy ówczesnej ulicy Chyszowskiej, kamienica Adera przy ulicy Pocztovej, a także dom Ausenbergów położony w sąsiedztwie szpitala powszechnego, gdzie śmierć poniosła pięcioosobowa rodzina³⁸³. Poza Tarnowem artyleryjski ogień dosięgnął Zbylitowską Górę, Tarnowiec oraz Gumniska³⁸⁴. Wojska państw centralnych wkroczyły do Tarnowa 6 maja 1915 roku. Rosjan w mieście już nie było, gdyż opuścili je dzień wcześniej bez walki. Opis Tarnowa po ich odejściu zostawił Franciszek Stefczyk: „Samo miasto przedstawiało okropny widok. Dużo domów zburzonych, ulice pełne śmiecia i rumowiska, szyby w oknach porozbijane i rozebrane lub obalone parkany – wszystko to stwarzało obrazek wielkiego pobojojowiska”³⁸⁵. Koszty odbudowy budynków zniszczonych w trakcie bombardowań oszacowano na 275 tysięcy koron. Władze miejskie i cywilni mieszkańcy w pierwszym momencie otrzymali od władz austriackich rekompensatę w wysokości jedynie 15 tysięcy koron³⁸⁶. Dopiero w 1916 roku w mieście utworzono Ekspozyturę Budowlaną Centrali Odbudowy Galicji³⁸⁷, na jej czele stanął znakomity inżynier, specjalista od spraw budownictwa i działacz społeczny Franciszek Vetulani³⁸⁸. Zadaniem Ekspozytury była likwidacja szkód w infrastrukturze mieszkaniowej powstałych

³⁷⁷ OeStA/KA (jak przyp. 306), Karten- und Plansammlung, sygn. AT-OeStA/KA KPS LB K VII h, 78–62, Rekognoszierungsbericht Route Nr. 52, Tarnow, Uście jezuickie, b.p.

³⁷⁸ Ibidem, 78–73, Rekognoszierungsbericht. Route Nr. 57a, Tarnow–Pilzno 1914, b.p.

³⁷⁹ Ibidem.

³⁸⁰ *Gemeindelexikon der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder*, Bd. 12: *Galiczen*, Wien 1906, s. 694.

³⁸¹ *Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden und Ortschaften Österreichs nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910*, Wien 1915, s. 386; zob. też A. Jelonek, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach polskich od 1810 do 1960 r.*, „Dokumentacja Geograficzna” 3/4 (Warszawa 1967), s. 52.

³⁸² K. Galas, *Tarnowska kolej* (jak przyp. 376), s. 24.

³⁸³ F. Szewczyk, *Tarnów podczas inwazji rosyjskiej* (jak przyp. 298), s. 53–54, 70–77.

³⁸⁴ Ibidem, s. 74, 76.

³⁸⁵ Ibidem, s. 80.

³⁸⁶ Ibidem, s. 76.

³⁸⁷ T. Kargol, *Odbudowa Galicji ze zniszczeń wojennych w latach 1914–1918*, Kraków 2012, s. 106–107.

³⁸⁸ J. Z. Pająk, *Wojna a społeczeństwo. Galicja w latach 1914–1918*, Kielce 2020, s. 100.

Tabela 5. Stan populacji oraz liczba domów w Tarnowie według spisu ludności z 31 grudnia 1900 roku³⁸⁹

Rejon miasta	Liczba domów	Stan populacji [liczby bezwzględne]	Procentowy udział w ogóle mieszkańców	Średnia liczba osób przypadających na jeden dom
Grabówka	254	5 000	17,1	20
Pogwizdów	95	1 629	5,6	17
Śródmieście	105	3 110	10,6	30
Strusina	554	8 021	27,4	14
Terlikówka	32	327	1,1	10
Zabłocie	141	2 534	8,6	18
Zawale	298	8 644	29,6	29
Razem	1479	29 265	100	20

Źródło: obliczenia własne na podstawie: *Gemeindelexikon der im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder*, Bd. 12: *Galizien*, Wien 1906, s. 694; J. Lenick, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa* (jak przyp. 3), s. 250.

w czasie działań wojennych. W pierwszych miesiącach jej funkcjonowania Namiestnictwo Galicyjskie przyznało na poczet odbudowy (głównie gospodarstw wiejskich) 3 miliony 300 tysięcy koron. Powiat tarnowski z tej kwoty otrzymał 400 tysięcy koron³⁹⁰. Ile z tej sumy trafiło do miasta? Nie wiadomo. Wiemy tylko, że do 1917 roku w powiecie tarnowskim udało się z funduszy Centrali w większości odbudować zniszczone szkoły. Natomiast znaczną część kosztów odbudowy innych obiektów pokrywali tarnowianie ze środków zgromadzonych m.in. w ramach zbiórek prowadzonych przez organizacje społeczne, takie jak np. Książęco-Biskupi Komitet Pomocy dla Dotkniętych Klęską Wojny³⁹¹. W wyniku działań wojennych prowadzonych

³⁸⁹ Statystyka nie obejmuje tarnowskiego garnizonu, który w grudniu 1900 r. liczył 2426 żołnierzy.

³⁹⁰ J. Z. Pająk, *Wojna a społeczeństwo* (jak przyp. 388), s. 101 (patrz również przyp. 265).

³⁹¹ Potwierdza to obserwacja Włodzimierza Tetmajera, który w lipcu 1917 r. na kartach czasopisma „Piast” relacjonował: „Widziałem ja koło Tarnowa wsie nowe, po inwazji odbudowane, ale nie przez centralę [Centralę Odbudowy Galicji – K.M.]. Pobudowali je zapobiegliwi mieszkańcy bez pomocy wiedeńskich przedsiębiorstw, we własnym zarządzie i własnymi siłami. Te wsie mogą być wzorem odbudowy, choć jednej rzeczy im brak, co tak silnie uwzględniano w Prusach, tj. miejscowego, polskiego wyglądu domów na zewnątrz”. Cyt. za: T. Kargol, *Odbudowa Galicji* (jak przyp. 387), s. 158.

w Tarnowie i okolicy powstała również potrzeba zorganizowania pochówku dla zabitych i zmarłych od ran i chorób żołnierzy obu walczących stron. W przestrzeni miejskiej wyznaczono miejsca na pięć cmentarzy wojennych: numer 199 (Zbylitowska Góra), 200 (przy ul. Chyszowskiej), 201 (cmentarz żołnierzy żydowskich przy ul. Słonecznej), 202 (przyległy do cmentarza garnizonowego, a wcześniej cholerycznego) oraz 203 (w rejonie Krzyża)³⁹². Do ich zaprojektowania zostali zatrudnieni znakomici architekci, m.in. Henryk Scholz, Jan Szczepkowski, Gustaw Rossmann, Robert Moltke, Zygfryd Haller, Johann Jäger³⁹³. Do największych należał cmentarz nr 202 położony między ulicami Szpitalną, Matki Bożej Fatimskiej oraz Krzyską. Pochowano na nim 680 żołnierzy armii austro-węgierskiej oraz 796 żołnierzy niemieckich³⁹⁴.

³⁹² A. Szpunar, *Cmentarze wojenne z I wojny światowej*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa* (jak przyp. 312), s. 93–94.

³⁹³ Ibidem, s. 94.

³⁹⁴ K. Ruszała, *Zachodniogalicyskie cmentarze z okresu I wojny światowej – niejednoznaczne dziedzictwo w nowych przestrzeniach politycznych / Western Galicia's Cemeteries from the First World War: An Ambiguous Heritage in New Political Spaces*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 70 (2022), s. 139–140 (doi: 10.48234/WK70GALICIA).

PROCES URBANIZACJI W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM ORAZ W CZASIE NIEMIECKIEJ OKUPACJI

W nocy z 30 na 31 października 1918 roku w Tarnowie rozbrojono austriackie posterunki. Władzę wojskową w mieście przejęły oddziały pułkownika Kajetana Amirowicza, który tego samego dnia otrzymał nominację Komitetu Obrony Narodowej na komendanta miasta. Tym sposobem realnego wymiaru nabrała decyzja władz miejskich podjęta poprzedniego dnia (30 października) o „oddaniu się Tarnowa poleceniom rządu warszawskiego”³⁹⁵. Tarnów formalnie przeszedł pod polskie panowanie.

Pierwsze tygodnie i miesiące niepodległości były dla tarnowian wyjątkowo trudne – oprócz wszechobecnej pospolitej przestępczości oraz problemów aprowizacyjnych, przede wszystkim braku węgla kamiennego jako surowca opałowego³⁹⁶, miasto stało się obiektem masowych bandyckich napadów na ludność cywilną³⁹⁷. W takich okolicznościach władze miejskie próbowały podejmować działania na rzecz przywrócenia poziomu zurbanizowania Tarnowa sprzed wojny. Pierwsze ich decyzje miały na celu wręcz powstrzymanie dezurbanizacji demograficznej miasta. Dość wspomnieć, że jeszcze w 1910 roku Tarnów zamieszkiwało 36 731 osób, a po zakończeniu pierwszej wojny światowej 35 347 osób (dane według spisu ludności przeprowadzonego w 1921 roku)³⁹⁸ – czyli w ciągu jednej dekady miasto utraciło około 3,7% populacji. Na taki stan wpłynęły różne czynniki, od strat poniesionych w związku z bezpośrednimi działaniami wojennymi w latach 1914–1918 i później 1918–1920, przez zgony wywołane chorobami epidemicznymi (zwłaszcza przez grype „hiszpankę”), po emigrację. Dotychczasowi mieszkańcy wyjeżdżali w poszukiwaniu lepszego życia, m.in. do Palestyny, gdzie udawali się tarnowscy Żydzi sympatyzujący z ideami sy-

jonistycznymi, zazwyczaj mniej lub bardziej powiązani z Narodowym Funduszem Żydowskim (Keren Kajemet le-Israel) oraz innymi organizacjami wspierającymi osadnictwo Żydów na Bliskim Wschodzie³⁹⁹.

Powojenne problemy, z którymi zmagali się tarnowianie i tarnowskie władze miejskie, nekaly mieszkańców całego odradzającego się państwa polskiego; może nieco bliższe były Tarnowowi trudności innych miast wchodzących wcześniej w skład monarchii habsburskiej. Pomimo to tarnowscy radni starali się przywrócić normalny bieg życia w mieście. Już 15 maja 1919 roku Rada Miejska z ówczesnym burmistrzem Tadeuszem Tertilem na czele przyjęła uchwałę o przystąpieniu do budowy kanalizacji miejskiej według planów opracowanych jeszcze przed pierwszą wojną światową przez inżyniera Zygmunta Ursiniego. Niedługo później, w lipcu na wniosek dyrektora gazowni miejskiej Romualda Wowkowicza tarnowskie władze podjęły decyzję o rozbudowie tego przedsięwzięcia⁴⁰⁰. Jednocześnie zajęto się przygotowaniami do rozwoju w Tarnowie „budownictwa tanich domów”, przeznaczając na ten cel tereny w Grabówce, gdzie miasto odstąpiło spółdzielni mieszkaniowej część swoich gruntów. Wtedy też rozpoczęto budowę nowego osiedla mieszkaniowego przy ulicy Warzywnej⁴⁰¹. Podejmowane inwestycje budowlane, a przede wszystkim kolejne, dopiero planowane, wymagały rozwoju zakładów specjalizujących się w produkcji materiałów wykorzystywanych w budownictwie. Tą potrzebą należy tłumaczyć decyzję Rady Miejskiej z 15 grudnia 1921 roku o zaciągnięciu w Ministerstwie Robót Publicznych pożyczki w wysokości 4 milionów marek polskich na uruchomienie miejskiej betoniarni. Nie była to jedyna pożyczka uzyskana w Warszawie. Na początku 1922

³⁹⁵ S. Potępa, *Tarnów międzywojenny. (Kronika) 1918–1939*, Tarnów 1988, s. 7.

³⁹⁶ Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie / Центральний Державний Історичний Архів України у Львові / Centralnyj Derżawnyj Istorycznyj Archiw Ukrainy u Lwovi (dalej: CDIAL), fond 211, Polska Komisja Likwidacyjna, opis 1, Wydział Administracyjny, sprawa 143, Raporty Inspektoratu Straży na Zachodnią Galicję w Krakowie, k. 5; ibidem, sprawa 233, Raporty komisarzy powiatowych, powiatowych sądów itd. odnośnie do strat poniesionych w wyniku rozruchów antyżydowskich, k. 54–56.

³⁹⁷ Dość wskazać, że jeszcze w czasie wojny, w styczniu 1918 r. w Tarnowie wykazano zapotrzebowanie na 2250 ton węgla. W kolejnym miesiącu brakowało już 2460 ton. CDIAL (jak przyp. 396), fond 717, Koło Polskie w Wiedniu, opis 1, sprawa 44, k. 31, 42.

³⁹⁸ A. Jelonek, *Ludność miast* (jak przyp. 381), s. 52.

³⁹⁹ Na przełomie XIX i XX w. kluczową postacią ruchu syjonistycznego w Tarnowie był Abraham Salz – założyciel miejscowej organizacji „Achawas Zion”. Przed i w trakcie I wojny światowej pełnomocnikiem Narodowego Funduszu Żydowskiego w Tarnowie był Edward Schwager. O sile prowadzonej przez niego organizacji świadczy zorganizowanie w mieście i kahale 320 zbiórek do tzw. niebieskich puszek na wsparcie osadnictwa w Palestynie. CDIAL (jak przyp. 396), fond 146, Namiestnictwo Galicyjskie, opis 58, sprawa 3076, Raporty starostów odnośnie do działalności żydowskich organizacji do kolonizacji terytorium Palestyny Zion, k. 83–84; Centralne Archiwum Syjonizmu w Jerozolimie / הארכיון הציוני המרכזי בירושלים, Narodowy Fundusz Żydowski (Keren Kajemet le-Israel), sygn. KKL 645, s. 104.

⁴⁰⁰ S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (jak przyp. 395), s. 12, 14.

⁴⁰¹ Ibidem, s. 17–18.

roku miasto otrzymało kredyt w wysokości 8 milionów marek polskich na renowację dróg i trotuarów uszkodzonych lub całkowicie zniszczonych w czasie wojny i „odwojowania” Tarnowa z rąk armii carskiej. W sierpniu kolejnego roku podobną kwotę pożyczono w Zakładzie Kredytowym Miast Małopolskich, przeznaczając ją na częściowe uregulowanie potoku Wątok. Jednak te i inne przedsięwzięcia realizowane w powojennym czasie miały wyłącznie doraźny charakter, odpowiadały na pilne potrzeby. Podjęcie większych, istotnych dla rozwoju miasta inwestycji budowlanych uniemożliwiła postępująca depresja ekonomiczna i związana z tym niewydolność finansów publicznych, w tym również miejskich. W pierwszej połowie lat dwudziestych XX stulecia władze Tarnowa pochłonięte były znajdowaniem funduszy na bieżące funkcjonowanie miasta. W marcu 1923 roku Rada Miejska musiała zaciągnąć kilka krótkoterminowych pożyczek w bankach w celu utrzymania płynności finansowej i pokrycia kosztów działań administracyjnych⁴⁰².

Spośród budowli powstałych przed 1925 rokiem w Tarnowie wyróżniał się kinoteatr (określany wówczas mianem teatru świetlnego) „Marzenie” należący do tarnowskiego koła Towarzystwa Szkoły Ludowej (TSL). Nowoczesna jak na tamte czasy sala, pełniąc funkcje teatralną, kinową oraz wykładową, liczyła siedemset miejsc siedzących. Kinoteatr wybudowano w latach 1922–1924, korzystając ze środków pochodzących z kredytu uzyskanego w Powszechnej Kasie Oszczędności⁴⁰³. Gmach TSL nie był jedynym obiektem użyteczności publicznej, który w latach dwudziestych zasilil substancję miejską. W 1926 roku wystawiono nowy Dom Koła Związku Zawodowego Kolejarzy; obok przestrzeni handlowej znalazły się w nim placówka jednego z banków, biblioteka związkowa, siedziba chóru kolejarskiego, a także sala plenarna. W planach inwestycyjnych władz Tarnowa ważny okazał się rok 1927. W marcu na posiedzeniu Rady Miejskiej postanowiono, przy wsparciu kredytowym Ministerstwa Robót Publicznych, wybudować przytułek dla coraz liczniejszej rzeszy osób dotkniętych bezdomnością. Niemal równocześnie zajęto się poszukiwaniem pożyczkodawcy, który udzieliłby kredytu na sfinansowanie niezbędnych w mieście inwestycji: zamierzano rozbudować miejską rzeźnię, wybudować szkołę żeńską w dzielnicy Strusina, wznieść pawilon dla oddziału zakaźnego przy tarnowskim szpitalu, zmodernizować hale targowe i targowicę⁴⁰⁴. Większość tych przedsięwzięć została zrealizowana w kolejnych miesiącach i latach. Dla przykładu: pawilon oddziału zakaźnego przeznaczony dla stu pacjentów ukończono w 1935 roku⁴⁰⁵.

Pomimo problemów natury ekonomicznej przelom lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku upłynął w Tarnowie pod znakiem budowy nowych szkół. W pierwszej kolejności, ze względu na przeludnienie, ale też zagrzybienie starego budynku, nowej siedziby pilnie wymagała Szkoła Żeńska im. Klementyny

Hoffmanowej. Decyzję o budowie podjęto w 1927 roku, lecz ze względu na czynniki obiektywne (m.in. kryzys gospodarczy) tę ważną inwestycję oświatową ukończono dopiero w styczniu 1935 roku⁴⁰⁶. Wcześniej, we wrześniu 1931 roku przy ulicy Tertila oddano do użytku nowy gmach żeńskiego Prywatnego Gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej⁴⁰⁷. W 1937 roku Towarzystwo Szkoły Ludowej otworzyło w Tarnowie Prywatną Męską Szkołę Mechaniczną, na potrzeby której wybudowano gmach przy zbiegu ulic Staszica oraz Batorego⁴⁰⁸. Prace modernizujące przestrzeń miejską w Tarnowie w latach międzywojnia objęły również tereny zielone. Założono wówczas Planty Kolejowe, z czasem przemianowane na Planty im. Józefa Jakubowskiego na pamiątkę międzywojennego zastępcy burmistrza Tarnowa – inicjatora tego parku. Modernizacją objęto również Park Strzelecki, który otoczono parkanem⁴⁰⁹. Zadbano ponadto o uporządkowanie przestrzeni cmentarnych. W prace na rzecz rozbudowy i renowacji tarnowskich oraz okolicznych nekropoli zaangażowała się działająca w Tarnowie Komisja Cmentarna. Do jej sukcesów należy zaliczyć m.in. założenie w 1928 roku nowego cmentarza w podtarnowskiej wsi Krzyż⁴¹⁰. Niedługo później powstały cmentarze w Klikowej (1931) oraz w Rzędzinie (1933)⁴¹¹.

Porządkowanie i ochrona przestrzeni publicznej

Jedną z bolączek Tarnowa w latach dwudziestych było zamieszanie związane z nazewnictwem ulic oraz ich oznakowaniem. Nadanie nazw dotychczas bezimiennym ulicom, które licznie wytyczono w pierwszych dekadach XX wieku, należało do zadań władz miejskich. Po konsultacjach społecznych ustalono nazwy szeregu tarnowskich ulic; ich dobór nie był przypadkowy, nawiązywały bowiem do topografii terenowej, dalszej lub bliższej historii oraz aktualnego przeznaczenia. Tarnów wzbogacił się wtedy m.in. o ulice: Droga do Huty, Fabryczną, Do Prochowni, Garbarską, Spadzistą. Wiele ulic otrzymało jako patronów postacie związane z polską historią i kulturą – np. ulice Aleksandra Fredry, Joachima Lelewela⁴¹². W celu ułatwienia komunikacji oraz orientacji w rozbudowującym się systematycznie mieście, w kwietniu 1929 roku radni miejscy przyjęli uchwałę wprowadzającą na terenie Tarnowa obowiązek umieszczenia na budynkach jednolitych emaliowanych tabliczek informacyjnych z nazwami ulic i numeracją domów⁴¹³.

O upiększanie przestrzeni publicznej dbano w Tarnowie, pomimo obiektywnych trudności związanych z sytuacją eko-

⁴⁰⁶ S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (jak przyp. 395), s. 65; <https://sp1tarnow.pl/historia-wazne-daty/> (dostęp: 2.11.2023).

⁴⁰⁷ S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (jak przyp. 395), s. 100.

⁴⁰⁸ Ibidem, s. 150–151.

⁴⁰⁹ A. Majcherek-Węgrzynek, *Jakubowski Józef Kazimierz*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa* (jak przyp. 312), s. 172.

⁴¹⁰ Ibidem; AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, t. 1, cz. 1 (jak przyp. 9), s. 142. Wieś Krzyż włączono w granice Tarnowa dopiero u schyłku lat 50. XX w.

⁴¹¹ S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (jak przyp. 395), s. 101, 112.

⁴¹² A. Majcherek-Węgrzynek, *Jakubowski Józef* (jak przyp. 409), s. 172.

⁴¹³ S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (jak przyp. 395), s. 77.

⁴⁰² Ibidem, s. 21, 25, 30–31.

⁴⁰³ Ibidem, s. 41, 43; *Sprawozdanie Zarządu Głównego T. S. L. z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1925*, Kraków 1926, s. 112.

⁴⁰⁴ S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (jak przyp. 395), s. 58, 61, 65, 67–68.

⁴⁰⁵ „Wiadomości Tarnowskie. Ilustrowany tygodnik polityczny, gospodarczy, społeczny i informacyjny” (dalej: „Wiadomości Tarnowskie”), nr 7, 11 XII 1934, s. 4.

nomiczną, również w latach trzydziestych ubiegłego stulecia. W 1930 roku zasypano potok Młynówki w rejonie ulicy Ogrodowej⁴¹⁴. W kolejnych latach przebudowano i odrestaurowano kilka budynków należących do miasta, położonych m.in. przy ulicy Wałowej oraz Bernardyńskiej⁴¹⁵. Magistrat oraz władze powiatowe nie były jednak w stanie wykonać wszystkich niezbędnych inwestycji, co rodziło pretensje wśród mieszkańców miasta. Potrzeby w tym zakresie omawiano także na łamach tarnowskiej prasy. Redaktor czasopisma „Hasło” w numerze z 21 marca 1930 roku zajął się fatalnym stanem ulicy Lwowskiej stawiając retoryczne pytanie: czy należy ona jeszcze do Tarnowa? Jak opisywał: „Kilka dni temu musiałem się udać na ul. Ochronek obok ul. Lwowskiej. Nagle stanąłem w pośrodku ul. Lwowskiej bezradny nie mogąc wśród błotnych bagien się wydostać. Zamyśliłem się głęboko, czy też ta dzielnica należy do miasta, czy też jest to już jakaś zapadła wieś”⁴¹⁶. Podobna konstatacja towarzyszyła w październiku 1934 roku dziennikarzowi tygodnika „Wiadomości Tarnowskie”. Na kartach periodyku pisał on: „Gdyby Powiatowy Zarząd Drogowy wziął przykład z Zarządu miejskiego i pomyślał nareszcie o odbudowie ulicy Lwowskiej, która tak szpeci Tarnów, byłoby to prawdziwą ulgą dla mieszkańców wschodniej części miasta”⁴¹⁷. Wiele do życzenia pozostawiały również inne ciągi komunikacyjne, wystarczy stwierdzić, że w 1937 roku zaledwie 12% dróg użyteczności publicznej w Tarnowie miało nawierzchnię brukowaną⁴¹⁸. Część ulic wymagała gruntownych napraw oraz doświetlenia lampami ulicznymi. Mieszkańcy składali w tej sprawie liczne petycje do Zarządu miasta; jedna z nich dotyczyła naprawy ulicy Krakowskiej na odcinku prowadzącym w kierunku warsztatów kolejowych⁴¹⁹. Ulice i publiczne place ulegały coraz większej dewastacji. Zmianę tej sytuacji uniemożliwiał katastrofalny stan finansów miejskich. Na domiar złego w lipcu 1934 roku Tarnów i okolice dotknęła największa od 1887 roku powódź. Na potoku Wątok przetoczyła się okolołtrzymetrowa fala powodziowa zalewając tereny położone za torem kolejowym w kierunku Zgłobic. Pod wodą znalazło się przedmieście Huta, gdzie stały drewniane baraki biedoty miejskiej⁴²⁰. Uszkodzona została sieć wodociągowa Tarnowa oraz niżej położone obiekty należące do Państwowych Zakładów Azotowych w Mościcach⁴²¹. Po ustąpieniu „wielkiej wody” wielu mieszkańców z biedniejszych dzielnic Tarnowa oraz z sąsiednich wsi zostało bez dachu nad głową. Przed zimą

⁴¹⁴ AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, t. 1, cz. 1 (jak przyp. 9), s. 143.

⁴¹⁵ „Wiadomości Tarnowskie” (jak przyp. 405), nr 1, 23 X 1934, s. 4. Przy ul. Bernardyńskiej w byłym klasztorze Bernardynów, zakupionym w 1931 r. za 15 tys. dolarów amerykańskich, umieszczono zarząd miejski przeniesiony z ratusza. S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (jak przyp. 395), s. 95.

⁴¹⁶ Cyt. za: S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (jak przyp. 395), s. 89.

⁴¹⁷ „Wiadomości Tarnowskie” (jak przyp. 405), nr 1, 23 X 1934, s. 4.

⁴¹⁸ AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, t. 1, cz. 1 (jak przyp. 9), s. 146.

⁴¹⁹ „Wiadomości Tarnowskie” (jak przyp. 405), nr 7, 11 XII 1934, s. 4.

⁴²⁰ AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, t. 1, cz. 1 (jak przyp. 9), s. 263.

⁴²¹ „Czas”, nr 197, 20 VII 1934, s. 1; S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (jak przyp. 395), s. 121–122.

dla części powodzian oddano do użytku barak dla bezdomnych zbudowany na terenie Pogwizdowa⁴²². Projekt remontu owianej złą reputacją, utwardzonej wówczas kamieniem polnym ulicy Lwowskiej powstał jesienią 1938 roku⁴²³. Najpewniej inwestycja ta miała związek z budowanym od 1935 roku przy tej ulicy kościołem Najświętszego Serca Pana Jezusa⁴²⁴.

W kontekście omawianych miejskich przedsięwzięć warto przypomnieć postać Witolda Giźbert-Studnickiego. Ten urodzony w Kormanicach koło Przemyśla architekt, konserwator zabytków oraz artysta malarz w okresie międzywojennym związał się z Tarnowem. Po ukończeniu studiów architektonicznych na Politechnice Lwowskiej i trwającej kilka lat uczelnianej asystenturze, w 1927 roku otrzymał posadę dyrektora Budownictwa Miejskiego w Tarnowie i pełnił obowiązki do roku 1943. Spod jego ręki wyszło kilka kluczowych projektów budowlanych zrealizowanych w Tarnowie w dwudziestoleciu międzywojennym: budynek rzeźni miejskiej postawiony w 1929 roku, nowy dworzec autobusowy, hala targowa oraz osiedla mieszkaniowe m.in. przy ulicy Dwernickiego na Pogwizdowie⁴²⁵. Niemalże zasługi wniósł on również na płaszczyźnie konserwatorskiej. Do najważniejszych jego prac w Tarnowie w tym zakresie należy zaliczyć konserwację ratusza i pozostałości murów miejskich, kościoła OO. Bernardynów oraz renesansowych kamienic usytuowanych wokół Rynku, a także przebudowę (w 1936 roku) jednego z najważniejszych historycznie ciągów komunikacyjnych Tarnowa – ulicy Wielkie Schody⁴²⁶. Podczas remontu Wielkich Schodów zbudowano kamienny maszkaron autorstwa znakomitego rzeźbiarza Henryka Hochmana, stanowiący obecnie wizytówkę tej ulicy⁴²⁷. W odrestaurowanym kościele bernardyńskim Witold Giźbert-Studnicki dokonał fragmentarycznej regotyżacji, zachowując odkryte w trakcie prac gotyckie freski na ścianach byłego prezbiterium. Zatraskany o historyczne dziedzictwo miasta, architekt-konserwator współtworzył Społeczny Komitet Odbudowy Zabytków, a następnie Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Miasta Tarnowa⁴²⁸.

Dzięki staraniom podejmowanym przez tarnowian i Witolda Giźbert-Studnickiego w celu prawnego zabezpieczenia zabytkowej przestrzeni śródmieścia, w 1934 roku konserwator zabytków okręgu krakowskiego zdecydował o nadaniu temu obsza-

⁴²² „Wiadomości Tarnowskie” (jak przyp. 405), nr 2, 30 X 1934, s. 3.

⁴²³ AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, t. 1, cz. 1 (jak przyp. 9), s. 146; S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (jak przyp. 395), s. 156.

⁴²⁴ L. Błaszkiwicz, *Lwowska ulica*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa* (jak przyp. 312), s. 246.

⁴²⁵ AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, t. 1, cz. 1 (jak przyp. 9), s. 263; A. Majcher-Węgrzynek, M. Żychowska, *Studnicki-Giźbert Witold*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa* (jak przyp. 312), s. 416–417.

⁴²⁶ A. Majcher-Węgrzynek, M. Żychowska, *Studnicki-Giźbert* (jak przyp. 425), s. 417.

⁴²⁷ M. K. Trusz, *Wielkie Schody ulica*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa* (jak przyp. 312), s. 486.

⁴²⁸ Miejska Biblioteka Publiczna im. J. Słowackiego w Tarnowie, W. Gryl, *Niezapomniani ludzie Tarnowa – wspomnienie o mgr inż. arch. Witoldzie Giźbert-Studnickim. Kilka słów na temat działalności mgr inż. arch. Witolda Giźbert-Studnickiego w dziedzinie ochrony i popularyzacji piękna tarnowskich zabytków*, Tarnów, 20 X 1976, mps, s. 1–3 (wersja elektroniczna: oai:dlibra.biblioteka.tarnow.pl:438).

rowi statusu zabytkowego zespołu miejskiego. Rejon chroniony prawnie obejmował zabudowę i przestrzeń ograniczoną ulicami Wałową, Szeroką i Bernardyńską, od placu Morawskiego do placu św. Ducha oraz ulicą Targową (do Wałowej)⁴²⁹.

Budownictwo mieszkaniowe

Poza budownictwem użyteczności publicznej, w latach 1919–1939 w Tarnowie rozwijało się również budownictwo mieszkaniowe. W świetle danych pochodzących z przeprowadzonego w 1921 roku powszechnego spisu ludności w granicach administracyjnych miasta było ogółem 2205 budynków, z czego 2180 uznano za budynki przeznaczone wyłącznie na potrzeby mieszkaniowe. Na jeden budynek mieszkalny przypadało 16 osób. W zdecydowanej większości domów (68,4%) mieściło się jedno lub dwa mieszkania, które przeważnie składały się z jednej lub dwóch izb. Na terenie miasta, a w szczególności w jego słabiej zurbanizowanych dzielnicach, przeważała zabudowa parterowa – 68,6% ogółu domów. Do rzadkości należały budynki trzykondygnacyjne (zob. tabela 7). Taki charakter zabudowy był efektem włączania w granice miasta obszarów wiejskich, z reguły pozbawionych nowoczesnego wielopiętrowego budownictwa. W tych rejonach nadal dużą popularnością cieszyła się zabudowa willowa.

Tabela 6. Struktura domów w Tarnowie według materiału zastosowanego przy budowie pokrycia dachowego

Rodzaj materiału	Rok 1910		Rok 1921	
	liczba domów	udział w ogóle [%]	liczba domów	udział w ogóle [%]
Ogniotrwały (dachówka)	1645	91,6	2151	98,7
Drewno (gonty)	66	3,7	7	0,3
Słoma (strzecha)	25	1,4	14	0,6
Niezidentyfikowane	59	3,3	8	0,4
Razem	1795	100,0	2180	100,0

Źródło: Z. Simche, *Tarnów i jego okolice: wydano ku uczczeniu sześćdziesiątej rocznicy założenia miasta Tarnowa*, Tarnów 1930, s. 127.

Tabela 7. Usytuowanie i struktura mieszkań w budynkach mieszkalnych w Tarnowie, stan w 1921 roku

Położenie mieszkania	Liczba mieszkań	Liczba izb					
		1	2	3	4–5	6–9	10 i więcej
Suterena/piwnica	265	163	82	18	1	1	–
Parter	4990	1899	1995	635	413	46	2
Pierwsze piętro	1340	145	393	397	329	75	1
Drugie piętro	506	56	128	163	140	18	1
Trzecie piętro i wyżej	38	10	7	10	11	–	–
Poddasze	109	48	45	16	–	–	–

Źródło: Z. Simche, *Tarnów i jego okolice* (jak tab. 6), s. 128.

⁴²⁹ AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, t. 1, cz. 1 (jak przyp. 9), s. 144.

W zakresie budownictwa mieszkaniowego istotną okazała się uchwała radnych z 18 maja 1927 roku dotycząca rozbudowy osiedla mieszkaniowego na gruntach „infulackich”. Nieco wcześniej zaczęto stawiać domy czynszowe w rejonie Pogwizdowa – i program ten kontynuowano do wybuchu drugiej wojny światowej⁴³⁰. Ponadto do końca roku 1927 wydano około stu koncesji na budowę prywatnych domów, głównie parterowych. I choć w porównaniu ze stanem w latach poprzedzających wybuch Wielkiej Wojny pozostawało wiele do zrobienia, to jednak był to wyraźny postęp na tym polu wobec panującej od 1918 roku stagnacji.

Państwowa Fabryka Związków Azotowych i jej znaczenie dla rozwoju przestrzennego miasta

W pierwszych latach po odzyskaniu przez Rzeczpospolitą niepodległości do najważniejszych zadań państwa należało zapewnienie warunków rozwoju kluczowych dla polskiej gospodarki gałęzi przemysłowych. Głównym inicjatorem organizacji zakładów przemysłu chemicznego był związany z Politechniką Lwowską Ignacy Mościcki – ówczesny dyrektor fabryk chemicznych w Chorzowie, późniejszy prezydent RP. W połowie lat dwudziestych powołano w Warszawie Chemiczny Instytut Badawczy, którego kierownictwo wybrało okolice małopolskiego Tarnowa na lokalizację fabryki specjalizującej się w produkcji związków azotowych, wykorzystywanych m.in. w rolnictwie⁴³¹. Realizując przyjęty plan, 12 marca 1927 roku podpisano kontrakt z rodziną Sanguszków, zakupując od niej za 207 tysięcy dolarów amerykańskich dobra folwarczne o powierzchni 670 hektarów, na których miało powstać nowe centrum przemysłu chemicznego w Polsce⁴³². Wybór miejsca nowej inwestycji nie był przypadkowy. Wsie Świerczków oraz Dąbrówka Infulacka były korzystnie położone w sąsiedztwie Tarnowa oraz znakomicie skomunikowane: bliskość rzek, w tym spławnej Wisły, a także ważnych linii kolejowych zapewniała dogodny transport surowców niezbędnych do funkcjonowania zakładu oraz wyprodukowanych w nim materiałów. Nie bez znaczenia okazał się relatywnie krótki dystans między Tarnowem i byłymi dobrami Sanguszków a Zagłębiem Dąbrowskim, Górnym Śląskiem, tzw. Zagłębiem Krakowskim i również niedużą odległość fabryki od zagłębia naftowego skoncentrowanego w ówczesnym województwie lwowskim⁴³³. Na korzyść tej lokalizacji działała także bliskość dużego miasta powiatowego, za jakie uważano Tarnów lat dwudziestych. W Warszawie uznano, że kluczowy dla funkcjonowania zakładu może okazać się potencjał demograficzny i społeczny regionu charakteryzującego się dużą liczbą szkół oraz przedstawicieli drobnego przemysłu i rzemiosła, którzy mogliby w przyszłości pracować dla potrzeb fabryki azotów. Ponadto za wyborem Świerczkowa oraz Dąbrówki Infulackiej

⁴³⁰ AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, t. 1, cz. 1 (jak przyp. 9), s. 145.

⁴³¹ Pierwsze koncepcje budowy fabryki azotów w okolicy Tarnowa pojawiły się w latach 1923–1924. E. Kwiatkowski, *Wstęp*, [w:] *Państwowa Fabryka Związków Azotowych w Mościcach*, Kraków 1930, s. 5.

⁴³² R. Lichwała, *Historia techniczno-technologiczna Zakładów Azotowych w Tarnowie*, „Chemik” 66 (2012) 10, s. 1039.

⁴³³ *Państwowa Fabryka Związków Azotowych* (jak przyp. 431), s. 17.

przemawiała dobra infrastruktura komunalna Tarnowa (m.in. działająca i systematycznie rozbudowywana elektrownia miejska, sieć wodociągowa), gdyż można byłoby wykorzystać ją do rozruchu fabryki⁴³⁴. Szale na korzyść tej lokalizacji przechyliła uchwała tarnowskiej Rady Miejskiej z 14 lutego 1927 roku i podjęte „zobowiązanie usunięcia własnym kosztem, samodzielnie na własną odpowiedzialność i ryzyko [...] wszelkich trudności, jakieby się wyłoniły na terenach Świerczkowa i Dąbrówki Infulackiej w związku z budową, a następnie prowadzeniem fabryki z powodu istniejących na tych terenach zakładów i przewodów wodociągowych, względnie innych interesów Gminy miasta Tarnowa”⁴³⁵.

Niespełna trzy miesiące później, 5 maja 1927 roku na placu budowy w Świerczkowie pojawili się pierwsi robotnicy. W kolejnych miesiącach przystąpiono do budowy osiedla awaryjnego (18 czerwca) oraz bocznicy kolejowej (2 sierpnia)⁴³⁶. Zasadnicza faza budowy przypadła na rok 1928, gdy rozpoczęto stawianie warsztatu mechanicznego (16 stycznia), hal produkcyjnych (28 lutego), przyzakładowej elektrowni (14 maja), magazynów soli (17 września). W końcu 1929 roku większość budynków oraz oddziałów produkcyjnych była już oddana do użytku. Elektrownię uruchomiono 5 października. Ostatnią halę produkcyjną otwarto 15 grudnia⁴³⁷. Poza obiektami *stricte* fabrycznymi ważną inwestycją było osiedle mieszkaniowe przeznaczone dla pracowników Państwowej Fabryki Związków Azotowych. Według projektu osiedle miało mieć charakter willowy, dla każdej mieszkającej w nim rodziny przeznaczono niewielki ogródek. W końcu lat dwudziestych zbudowano dwanaście domów, oddano je do dyspozycji rodzinom urzędniczym; cztery kolejne, jednopiętrowe i murowane, otrzymali robotnicy. Pomimo starań, w ciągu dwóch lat nie udało się zapewnić właściwych lokali mieszkaniowych dla wszystkich zainteresowanych robotników. Dlatego w 1929 roku do ich użytku oddano, tymczasowo, czternaście drewnianych baraków mieszkalnych, które w przyszłości miały zostać zastąpione domkami jednorodzinnymi z własnymi ogrodami⁴³⁸.

Wraz z rozpoczęciem budowy Państwowej Fabryki Związków Azotowych na obszarze Świerczkowa i Dąbrówki Infulackiej, w Tarnowie rozgorzała debata nad potrzebą włączenia obu wsi, a także Chyszowa, Gumnisk, Rzędzina i Klikowej w granice tego miasta. W 1927 roku przeprowadzono negocjacje dotyczące warunków przystąpienia tych gmin do miejskiego organizmu administracyjnego. Tarnowskie władze liczyły, że akt ten zwińczy trwający od XIX wieku proces urbanizacji adytywnej Tarnowa. Mając ów cel na względzie, 16 maja 1928 roku radni miejscy podjęli dwie kluczowe decyzje. W pierwszej uchwale odrzucili warunki, których spełnienia władze wymienionych gmin wiejskich oczekiwały w związku z przyłączeniem do miasta. Konsekwencją tej uchwały było przegłosowanie kolejnej, nakazującej burmistrzowi Tarnowa zwrócić się do władz

państwowych z prośbą o przymusowe wcielenie okolicznych wsi w granice administracyjne miasta. Radni tarnowscy uznali za oczywiste, że decyzja ta zyska akceptację w Warszawie. Asesor miejski i drugi zastępca burmistrza Tarnowa Józef Jakubowski na fali panującego na sali plenarnej entuzjazmu, przy aprobacie zgromadzonych radnych i członków Magistratu, po przyjęciu uchwały miał zawołać: „Niech żyje Wielki Tarnów”. Wbrew pełnej optymizmu opinii tarnowian do wcielenia Chyszowa, Gumnisk, Świerczkowa, Rzędzin oraz Klikowej wówczas nie doszło⁴³⁹. Na urzeczywistnienie planów z 1928 roku przyszło im czekać do lat pięćdziesiątych XX wieku.

O ile plan rozbudowy „Wielkiego Tarnowa” ogłoszony na wyrost przez Józefa Jakubowskiego został odłożony na inny czas, o tyle połączenie się gromad Dąbrówka Infulacka oraz Świerczków w jedną gminę Mościce stało się faktem. Stosowne decyzje w tej sprawie podjęto w lipcu 1929 roku⁴⁴⁰. Wtedy też na obszarze Dąbrówki Infulackiej rozpoczęto budowę stacji kolejowej Mościce⁴⁴¹. W tym samym czasie władze Tarnowa – w pełni świadome roli oraz ekspansywnego charakteru nowo powstałej fabryki azotowej – podjęły decyzję, że w przyszłości zabudowa przemysłowa w mieście może zajmować wyłącznie tereny pomiędzy torami linii kolejowych Kraków–Tarnów oraz Tarnów–Nowy Sącz⁴⁴².

Podział przestrzenny Tarnowa według koncepcji Zdzisława Simchego

Obszar Tarnowa w okresie międzywojennym, w ówczesnych granicach administracyjnych, Zdzisław Simche – miejscowy geograf i społecznik – podzielił na trzy główne kręgi. Pierwszy stanowiło właściwe, zwarte fizjonomicznie miasto. Drugi tworzyły najstarsze przedmieścia „zrosnięte z miastem” lub bezpośrednio z nim sąsiadujące; jego zewnętrzne granice określały funkcje gospodarcze przedmieścia i związane z nimi osadnictwo. Trzeci wyznaczały „wyspy osadnictwa miejskiego” usytuowane z dala od śródmieścia, pośród obszaru o typowo wiejskiej zabudowie⁴⁴³. Za rdzeń miasta uznawano starówkę zdominowaną przez budownictwo murowane. Podobnie silnie zurbanizowane przestrzennie były rejony położone na południe i wschód od starówki. Przedmieście Zabłocie w tamtym czasie było złączone ze starówką, chociaż nadal dominowała na jego terenie zabudowa drewniana, z punktowymi miejscami, gdzie pojawiły się domy murowane. Usytuowaną na wschodzie miasta Grabówkę uważano w międzywojniu za dzielnicę autonomiczną, z silnie położonym akcentem na handel i życie gospodarcze. Trzy dzielnice położone na południe od starówki i Rynku – Terlikówka, Zamoście i Strusina – cechowały się nowoczesnością za sprawą działających na ich terenie zakładów przemysłowych, powiązanych z linią kolejową biegnącą w tej części miasta. Terlikówka

⁴³⁴ Ibidem.

⁴³⁵ Cyt. za: T. Białas, Z. Szymanowski, *Mościce: kolebka polskiej chemii, ostoją patriotyzmu*, t. 1: *Lata 1926–1945*, wyd. 2, Tarnów 2002, s. 24.

⁴³⁶ AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, t. 1, cz. 1 (jak przyp. 9), s. 140.

⁴³⁷ Ibidem, s. 140–141.

⁴³⁸ Ibidem, s. 141.

⁴³⁹ S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (jak przyp. 395), s. 72; A. Majcherek-Węgrzynek, *Jakubowski Józef* (jak przyp. 409), s. 171–172.

⁴⁴⁰ Z. Simche, *Tarnów i jego okolica: wydano ku uczczeniu sześćsetnej rocznicy założenia miasta Tarnowa*, Tarnów 1930, s. 123.

⁴⁴¹ S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (jak przyp. 395), s. 79.

⁴⁴² AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, t. 1, cz. 1 (jak przyp. 9), s. 143.

⁴⁴³ Z. Simche, *Tarnów i jego okolica* (jak przyp. 440), s. 124.

dzieliła się na dwie części: rolniczą i miejską; rolnicza przylegała do stacji kolejowej, natomiast industrialna – miejska okalała tamtejsze cztery cegielnie, baraki wojskowe oraz filię stacji kolejowej. Zamoście uważano już za w pełni zurbanizowane dzięki budownictwu miejskiemu rozciągającemu się wokół warsztatów kolejowych i tzw. Kolonii Kolejowej. Strusińską określano przed drugą wojną światową jako „obszar przejściowy” – „efemeryczny”⁴⁴⁴: jej zachodnią część zajmowała jeszcze silnie wiejska zabudowa, mieszkańcy tego obszaru nadal trudnili się rolnictwem; z kolei we wschodniej części większość ludności parowała się już zawodami typu miejskiego. Niezależnie od tych różnic Strusińska w międzywojniu stopniowo, systematycznie się urbanizowała pod wpływem postępującego rozwoju przemysłowego miasta, przy czym przewidywano, że ulica Klikowa dłużej utrzyma rolniczy charakter ze względu na omijanie tej części Tarnowa przez tzw. wielki przemysł. W latach II RP nowoczesnie prezentowały się rejon wciśnięte pomiędzy Grabówką a Zabłocie, gdzie powstawało nowe budownictwo mieszkalne. Ciekawy *casus* stanowiła samodzielna jeszcze wtedy wieś Rzędzin, która przylegająca do Grabówki stopniowo się urbanizowała w wymiarze ekonomicznym⁴⁴⁵, lecz na jej urbanizację przestrzenną przyszło czekać do lat powojennych.

Zmiany w przestrzeni miejskiej w okresie okupacji niemieckiej

W piątek 1 września 1939 roku Trzecia Rzesza Niemiecka dokonała agresji na Polskę. Od pierwszych godzin wojny w Tarnowie panowały niepokój i strach wywołane m.in. nalotami niemieckich bombowców, które pojawiły się nad miastem. Ich celem były Państwowe Zakłady Azotowe w Mościcach. Od 3 września niemieckie bomby zaczęły dosięgać dworca kolejowego i infrastruktury kolejowej. Zniszczeniu uległo kilka domów położonych w sąsiedztwie dworca przy ulicy Narutowicza. Poważnie uszkodzono budynek szpitala powszechnego. Miasto ogarniał chaos, lecz 7 września opustoszało: mieszkańcy sąsiednich wsi w pośpiechu je opuścili. Ludność, która się nie ewakuowała, schroniła się w domach. Około południa do Tarnowa weszli Niemcy⁴⁴⁶. Dla tarnowian rozpoczęła się długa, bo trwająca do stycznia 1945 roku niemiecka okupacja. Lata te cechowała eksterminacja ludności cywilnej, prześladowanie polskiej kultury oraz grabieżcza eksploatacja dóbr materialnych i zasobów

⁴⁴⁴ Ibidem, s. 125–126.

⁴⁴⁵ Ibidem, s. 126.

⁴⁴⁶ A. Pietrzyk, *Ziemia tarnowska w latach 1939–1945*, [w:] *Tarnów. Dzieje miasta*, t. 3 (jak przyp. 2), s. 13–14, 18, 128; S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (jak przyp. 395), s. 165–167.

gospodarczych. Eksterminacja biologiczna dotknęła przede wszystkim żydowskich mieszkańców Tarnowa i sąsiednich gmin. Namacalnym wyrazem represji skierowanych przeciwko Żydom było zniszczenie 9 listopada 1939 roku żydowskich bożnic i domów modlitwy, a następnie zamknięcie Żydów w tarnowskim getcie utworzonym decyzją niemieckiego komisarza miasta Gustawa Hackbartha 19 czerwca 1942 roku⁴⁴⁷. Obszar tego największego w dystrykcie krakowskim getta zajął niewielką część dawnej żydowskiej dzielnicy usytuowanej w obrębie Grabówki. Tarnowskich Żydów oraz przywiezionych z okolicznych miejscowości stłoczono w kwartale ograniczonym ulicami: Jasną (od wschodu), Lwowską (od południa), Wałową i E. Goldhammera (od zachodu) oraz Adama Mickiewicza i Polną (od północy). Skupiono ich, a od 22 czerwca 1942 roku zamknięto na ulicy Folwarcznej, Kupieckiej, placu Pod Dębem, placu Dożywocie, placu Magdeburskim, ulicach Polnej, Gołębiej, Wschodniej, częściowo Szpitalnej i Nowodąbrowskiej, Starodąbrowskiej, Wiodok, Krupniczej, Ochronek, Spadzistej, Krawieckiej, Stolarskiej, Jasnej oraz Lwowskiej z parzystymi numerami domów⁴⁴⁸. Getto likwidowano etapami. Dużą akcją likwidacyjną przeprowadzono 2–4 września 1943 roku. Tarnowskich Żydów wywieziono do Auschwitz, do obozu pracy w Szebniach koło Jasła oraz do obozu w Płaszowie. Ostatni transport do Płaszowa wyruszył w lutym 1944 roku⁴⁴⁹. Łącznie z tarnowskiego getta wywieziono i zamordowano około dwudziestu tysięcy osób. Zagładę przeżyli tylko nieliczni. Holocaust wywarł piętno na powojennym potencjale demograficznym miasta, którego populacja spadła do 33 tysięcy osób⁴⁵⁰. Hekatomba ludności cywilnej w trakcie drugiej wojny światowej spowodowała – biorąc pod uwagę dane z powszechnego spisu ludności sporządzonego w 1931 roku – spadek liczby mieszkańców Tarnowa o 12 127 osób. Dopiero w latach pięćdziesiątych XX wieku, i to w wyniku przyłączeń do miasta Mościc i innych okolicznych wsi, udało się przywrócić potencjał ludnościowy Tarnowa do stanu sprzed wojny⁴⁵¹.

⁴⁴⁷ AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, t. 1, cz. 1 (jak przyp. 9), s. 147; K. Bańdurski, *Getto tarnowskie*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa* (jak przyp. 312), s. 132.

⁴⁴⁸ K. Bańdurski, *Getto tarnowskie* (jak przyp. 447), s. 132.

⁴⁴⁹ R. Kotarba, *Zamordowanie rodziny gen. bryg. Bernarda Monda przez Niemców w 1943 r.*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 4 (2011), s. 376.

⁴⁵⁰ J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego miasta Tarnowa i rozwój budownictwa mieszkaniowego na ich tle w latach 1945–1975*, [w:] *Tarnów. Dzieje miasta*, t. 3 (jak przyp. 2), s. 315; *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 15: *Grabówka*, Tarnów 2007, s. 207.

⁴⁵¹ A. Jelonek, *Ludność miast* (jak przyp. 381), s. 52.

URBANIZACJA W OKRESIE TZW. POLSKI LUDOWEJ I W LATACH III RP

W nocy z 17 na 18 stycznia 1945 roku ostatnie oddziały niemieckiej 17 Armii Polowej dowodzonej przez generała Friedricha von Schutza w obawie przed okrażeniem przez czerwonoarmistów opuściły Tarnów. Niemcy chcąc utrudnić pościg wysadzili mosty drogowe i kolejowe na potoku Wątok. W wyniku tych eksplozji zostały uszkodzone także kościoły w dzielnicy Burek i w Terlikówce⁴⁵². W tamtych dniach uległy zniszczeniu m.in. dworzec kolejowy, stacja towarowa oraz centrala telefoniczna zainstalowana w budynku pocztowym. Szacuje się, że po wyjściu Niemców z Tarnowa niemal 50% budynków było w mniejszym lub większym stopniu zdewastowanych. Rankiem 18 stycznia do miasta wkroczyły pierwsze jednostki 60. Armii I Frontu Białoruskiego. Jeszcze tego samego dnia za oddziałami frontowymi dotarło z Rzeszowa ośmioosobowe przedstawicielstwo Rządu Tymczasowego RP, którego zadaniem było przejęcie władzy w Tarnowie i ustanowienie nowych porządków w imieniu komunistycznego rządu. Grupą tą kierował wyszkolony w Kujbyszewie przez owiane złą sławą NKWD (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych ZSRR) Stanisław Kroch – organizator i pierwszy szef tarnowskiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego⁴⁵³. Inny z członków rzeszowskiej Grupy Inicjatywnej – Józef Lib stanął na czele Starostwa Powiatowego⁴⁵⁴. Władzę nad miastem powierzono Ludwikowi Mysiakowi (*vel* Mysakowi), do którego zadań należało m.in. utworzenie struktur Milicji Obywatelskiej, ale też reaktywacja miejscowego szkolnictwa i opieki społecznej⁴⁵⁵. Dla mieszkańców Tarnowa rozpoczęła się nowa karta dziejów, która trwała bez mała czterdzieści cztery lata.

W okresie powojennym (1945–1952)

Zbrodnie dokonane na mieszkańcach Tarnowa i regionu przez niemieckiego okupanta spowodowały, że w 1945 roku populacja miasta zmniejszyła się do 30 tysięcy osób⁴⁵⁶. Tarnowianie musieli odnaleźć się w nowej, powojennej rzeczywistości, z przemodelowaną sceną polityczną zarówno na szczeblu ogólnopolskim, jak i lokalnym.

Jedną z pierwszych decyzji nowych władz miejskich dotyczyła potrzeby uporządkowania przestrzeni Tarnowa, zajmującego w tym czasie powierzchnię wielkości 1761 hektarów. Miał temu służyć ogólny plan zagospodarowania miasta. Prace nad jego sporządzeniem powierzono absolwentowi Politechniki Warszawskiej (rocznik 1929), odnoszącemu sukcesy jeszcze w przedwojennej Polsce – wybitnemu architektowi i urbanście Władysławowi Antoniemu Wieczorkiewiczowi⁴⁵⁷. Głównym założeniem przygotowanego przez niego w latach 1945–1946 planu Tarnowa był koncentryczny układ zabudowy wokół starówki. Duży nacisk Wieczorkiewicz położył na rozwój systemu komunikacyjnego, wyprowadzając nowe ciągi drogowe równoległe do już istniejącej linii kolejowej. W celu połączenia północnych dzielnic Tarnowa z południowymi wytyczył nową arterię biegnącą między rzeką Białą a zachodnimi rubieżami miasta. Wzdłuż jego wschodnich granic, pomiędzy ulicami Nowodąbrowską a Tuchowską miała powstać miejska łączka, a przestrzenie oddzielające tereny podmiejskie od centrum miasta miały zająć parki i ogrody, co odpowiadało koncepcji „miasta ogrodu” znanej już w XIX wieku dzięki projektom brytyjskiego urbanisty Ebenezera Howarda. Wieczorkiewicz przyjął, że Tarnów będzie ponadregionalnym ośrodkiem przemysłowym – co było naturalną konsekwencją pozycji tego miasta w ramach przedwojennego Centralnego Okręgu Przemysłowego.

⁴⁵² K. Moskal, *Kronika Tarnowa*, Tarnów 2015, s. 200.

⁴⁵³ Ibidem.

⁴⁵⁴ W. Paryła, *Przemiany polityczne i społeczne w latach 1945–1975*, [w:] *Tarnów. Dzieje miasta*, t. 3 (jak przyp. 2), s. 141.

⁴⁵⁵ I. Faltyń-Pokrywka, *Mysak (Mysiak) Ludwik*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa* (jak przyp. 312), s. 278.

⁴⁵⁶ J. Szerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (jak przyp. 450), s. 315; *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 15 (jak przyp. 450), s. 207.

⁴⁵⁷ Władysław Antoni Wieczorkiewicz (23 XII 1896–12 III 1948) – architekt, urbanista, absolwent Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, członek Stowarzyszenia Architektów Polskich. W latach 30. XX w. był kierownikiem Biura Pomiarów i Zabudowy Miast przy Urzędzie Wojewódzkim w Warszawie, zasłynął z opracowania planów przebudowy Wyszkowa, Grodziska Mazowieckiego, Płocka, Zamościa i Włocławka. Brał udział jako współprojektant w konkursach, m.in. na projekt regulacji i zabudowy Poznania (1931). W 1937 r. otrzymał pierwszą nagrodę w konkursie na rozplanowanie miasta Równego na Wołyniu. Po wojnie kierował Oddziałem Planowania Miast w Regionalnej Dyrekcji Planowania Przestrzennego w Krakowie, wykładał też w Katedrze Urbanistyki Politechniki Krakowskiej. Spośród projektów jego autorstwa zrealizowanych po 1945 r. należy wymienić – poza planem przebudowy Tarnowa – m.in. plany urbanistyczne Limanowej oraz Chrzanowa i Trzebinia. Pochowano go na cmentarzu Rakowickim w Krakowie. https://www.archimemory.pl/pokaz/wladyslaw_antoni_wieczorkiewicz,17145 (dostęp: 30.10.2023); W. Przegon, *Draft of the Zamość development Plan of 1939*, „Geomatics, Landmanagement and Landscape” 1 (2023), s. 75–86 (DOI: <http://dx.doi.org/10.15576/GLL/2023.1.75>).

słowego – i zakładał, że będzie liczył do 50 tysięcy mieszkańców⁴⁵⁸. Z tego względu nie przewidział terenów pod domy wielorodzinne, stawiając na rozwój budownictwa jednorodzinne, parterowego, dotychczas dominującego w krajobrazie miasta (zob. tabela 8)⁴⁵⁹. Szacunki te okazały się błędne, gdyż w kolejnych dekadach Tarnów był jednym z najlepiej rozwiniętych demograficznie małopolskich miast. Plan z lat 1945–1947 nie wszedł w życie, natomiast stanowił punkt wyjścia prac projektowych następców Władysława A. Wieczorkiewicza, tworzących kolejne koncepcje urbanistycznego rozwoju Tarnowa⁴⁶⁰.

Tabela 8. Charakterystyka budynków mieszkaniowych w Tarnowie według stanu z 1950 roku

Typ budynku	Liczba bezwzględna	Udział procentowy
Parterowy	3276	77,8
Jednopiętrowy	583	13,8
Dwupiętrowy	296	7,0
Trzypiętrowy lub wyższy	49	1,2
Nierozpoznany	9	0,2
Razem	4213	100
Typ budynku	Liczba bezwzględna	Udział procentowy
Murowany	2203	52,3
Drewniany	2005	47,6
Nierozpoznany	5	0,1
Razem	4213	100
Wiek budynków	Liczba bezwzględna	Udział procentowy
Zbudowane przed 1850 rokiem	136	3,2
Zbudowane w latach 1851–1917	1485	35,3
Zbudowane w latach 1918–1939	2196	52,2
Zbudowane w latach 1940–1944	63	1,5
Zbudowane po 1944 roku	90	2,1
Nieokreślony rok budowy	243	5,8
Razem	4213	100

Źródło: *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 15 (jak przyp. 450), s. 209–210.

Dzieje powojennej urbanizacji przestrzennej Tarnowa nieodłącznie wiążą się z historią sąsiednich gmin. Już projekt urbanistyczny Władysława A. Wieczorkiewicza obejmował nie tylko ówczesne granice administracyjne miasta, ale też wieś Świerczków – przed wojną noszącą nazwę Mościce – będącą wtedy samodzielną jednostką administracyjną. Plany włączenia Mościc do Tarnowa pojawiły się zaraz po zakończeniu wojny, krok ten uważano za naturalnie prowadzący w kierunku rozwoju miasta. Jak wynika z zachowanej dokumentacji Urzędu Wojewódzkiego Krakowskiego, pierwsze działania administracyjne dotyczące

Mościc zostały podjęte jesienią 1946 roku. Prezydium Gminnej Rady Narodowej w Mościcach zwróciło się wtedy do kierownictwa tamtejszej Państwowej Fabryki Związków Azotowych o wyrażenie opinii w sprawie projektu włączenia do gminy jednostkowej Mościce kilku sąsiednich gromad i utworzenia większej gminy zbiorowej. Zarząd zakładu udzielił odpowiedzi w piśmie z 23 listopada 1946 roku, przekazanym za pośrednictwem Zjednoczenia Przemysłu Nawozów Sztucznych także do Ministerstwa Administracji Publicznej⁴⁶¹. Podpisani pod dokumentem Bronisław Twardzicki, Stanisław Żuczkiewicz, Czesław Łachecki i Kazimierz Zawistowski, uznając słuszność argumentów przemawiających za rozszerzeniem gminy Mościce, uważali, że powinno ono być ograniczone wyłącznie do przysiółka Kępa Bogumiłowicka oraz gromady Zbilitowska Góra. Stanowisko to uzasadnili następująco:

Miejscowość Mościce to typowa osada fabryczna, w której przewaga elementu robotniczego jest przygniatająca. Istniejące na terenie gminy zakłady przemysłowe, jak nasza Fabryka [Państwowa Fabryka Związków Azotowych – K.M.], Okręgowy Zakład Elektryczny, Gazoliniarnia oraz Zakład Wodociagowy Miasta Tarnowa z uwagi na ich stały rozrost i rozwój skupiają coraz większe ilości pracowników, których warunki życiowe, dążności i wymagania kulturalne i społeczne są inne jak ludności rolniczej sąsiednich osiedli wiejskich. Każdy pracownik fabryczny dąży do posiadania własnego domu z ogródkiem, odpowiadającego jego wymaganiom kulturalnym, jako pracownika wielkiego przemysłu. Do tych też wymagań kulturalnych została dostosowana cała dotychczasowa gospodarka gminna dążąca konsekwentnie do zaspokajania tych potrzeb i stworzenia z Mościc wzorowej osady fabrycznej o charakterze miejskim [...]. Ponieważ czynnikiem twórczym w gospodarczym życiu Mościc jest i będzie pracownik fabryczny, jest słusznym, aby on tylko miał wyłączne prawo decyzji w ustalaniu planu gospodarczego i jego realizacji na tym terenie, na którym mieszka i pracuje. Stworzenie gminy zbiorowej, w której Mościce byłyby siedzibą gminy, ale same byłyby gromadą oznacza całkowite przekreślenie obecnego kierunku gospodarczego Mościc i przesunięcie dystrybucji dochodów Mościc z kompetencji obecnej Rady gminnej Mościc [...] do kompetencji czynników postronnych⁴⁶².

Jak wynika z cytowanej opinii, w przekonaniu osób związanych z zakładami azotowymi głównym czynnikiem blokującym powiększenie gminy Mościce były finanse. Determinacja kierownictwa Państwowej Fabryki Związków Azotowych w dążeniu do zachowania *status quo* była na tyle silna, że interweniowało w sprawie granic administracyjnych gminy nawet w Ministerstwie Administracji Publicznej⁴⁶³. Przeciwnego zdania byli mieszkańcy okolicznych wsi, którym zależało na połączeniu z gminą Mościce, czemu dawali wyraz w lokalnych głosowaniach referendalnych. Po trwających wiele tygodni konsultacjach i wymianie korespondencji, 28 sierpnia 1947 roku Powiatowa Rada Narodowa w Tarnowie zdecydowaną przewagą głosów (45:2) podjęła decyzję o utworzeniu zbiorowej gminy Mościce, w której składzie znalazły się następujące gromady: Koszyce Wielkie, Zgłobice, Zbilitowska Góra, a także Kępa Bogumiło-

⁴⁵⁸ AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, t. 1, cz. 1 (jak przyp. 9).

⁴⁵⁹ J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (jak przyp. 450), s. 315–318; *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 15 (jak przyp. 450), s. 207.

⁴⁶⁰ J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (jak przyp. 450), s. 318.

⁴⁶¹ ANK (jak przyp. 12), zespół: Urząd Wojewódzki Krakowski, sygn. UW II 1268, Sprawy zmian granic miast, gmin wiejskich, gromad oraz tworzenia nowych gmin wiejskich i gromad w powiecie tarnowskim (1945–1947), s. 247–251, 253–257.

⁴⁶² Ibidem, s. 253, 255.

⁴⁶³ Ibidem, s. 259.

wicka. Trzy pierwsze gromady wydzielono z gminy Gumniska, a ostatnią z gminy Wojnicz położonej wówczas w powiecie brzeskim⁴⁶⁴. Ostatecznie zmiana granic Mościc została przypieczętowana wraz z ukazaniem się w styczniu 1949 roku w „Dzienniku Ustaw” rozporządzenia ministra administracji publicznej Władysława Wolskiego z 15 grudnia 1948 roku⁴⁶⁵, natomiast 31 stycznia 1949 roku „przeprowadzono czynności zdawczo-odbiorcze związane z przekazaniem powyższych gromad” do zbiorowej gminy Mościce⁴⁶⁶.

Rozwój Mościc w okresie powojennym dla właściwego ukierunkowania potrzebował wsparcia w postaci planu miejscowego zagospodarowania przestrzennego. Pierwszy taki plan opracowała w 1948 roku na zlecenie przedsiębiorstwa „Miastoprojekt” w Krakowie lwowianka Wanda Pencakowska – ówczesna wykładowczyni Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej⁴⁶⁷. Propozycja Pencakowskiej, podobnie jak tarnowski projekt Wieczorkiewicza, nie znalazła zastosowania, ale na kolejne plany zagospodarowania tego obszaru nie trzeba było długo czekać. Zanim to nastąpiło, przelomowy dla Mościc i Tarnowa okazał się rok 1951, w którym podjęto decyzję o przyłączeniu do Tarnowa kilku sąsiednich gmin. W granicach miasta znalazły się wtedy Mościce, Chyszów, Klikowa, Gumniska, Rzędziny oraz część Koszyc Wielkich, a jego powierzchnia rozrosła się do 5490 hektarów⁴⁶⁸. Tak dopełnił się proces zapoczątkowany w latach 1845–1846 – proces określany jako budowa „wielkiego Tarnowa”.

W latach 1952–1989

Urbaniści skupieni wokół krakowskiego przedsiębiorstwa „Miastoprojekt” w latach 1951–1954 podjęli się zadania opracowania planów rozwoju urbanistycznego Tarnowa. Miały one dotyczyć miasta zamieszkanego docelowo przez sto tysięcy osób, w tym 9500 osób mieszkałoby w Świerczkowie-Mościcach⁴⁶⁹. Planiści wybrali koncepcję nawiązującą do topografii miasta, gdzie centralnym punktem było „wzgórze opadające tarasowo na wszystkie strony”⁴⁷⁰. Główny obszar budowy osiedli mieszkaniowych został wyznaczony na wschód od starówki, co po latach uznano za decyzję niefortunną. Drugie centrum nowego budownictwa mieszkaniowego, w obrębie „starego Tarno-

wa”, zaplanowano w rejonie położonym na północny wschód od Starego Miasta i Grabówki (tereny przy ulicy Starodąbrowskiej)⁴⁷¹. Plany były bardzo ambitne, lecz rzeczywistość przedstawiała się mniej optymistycznie. Przede wszystkim tereny świeżo włączone do Tarnowa były zapóźnione cywilizacyjnie – np. jeszcze w 1954 roku dzielnica Rzędzin (przyłączona w 1951 roku) była pozbawiona oświetlenia i skomunikowania z pozostałymi częściami Tarnowa, miała też drogi w fatalnym stanie⁴⁷². W innych rejonach miasta wiele budynków i obiektów miejskiej infrastruktury, nawet powstałych w okresie międzywojennym, wymagało napraw; np. w Świerczkowie w 1955 roku 49 domów zakwalifikowano do pilnego remontu⁴⁷³.

Po rozszerzeniu granic Tarnowa w 1951 roku władze miejskie musiały zadbać o nowe rejony miasta, przede wszystkim podejmując niezbędne inwestycje. Bez wątpienia głównym ich beneficjentem stały się Mościce – a właściwie Świerczków-Mościce, gdzie już od 1949 roku trwały prace związane z budownictwem mieszkaniowym. Oddane do użytku na tamtejszym osiedlu robotniczym pierwsze bloki zasiedlili dotychczasowi mieszkańcy prowizorycznych drewnianych baraków postawionych przy al. Lipowej⁴⁷⁴. Generalnie do roku 1955 w ramach tzw. planu sześcioletniego w Tarnowie (w nowych granicach administracyjnych) oddano do użytku 33 bloki mieszkalne z 820 mieszkaniami, w kolejnym pięcioleciu (1956–1960) zbudowano kolejne 60 bloków z 1478 mieszkaniami. Inwestycje te zostały sfinansowane ze środków Rady Narodowej, lokalnych zakładów pracy, a także – choć w mniejszym stopniu – spółdzielni mieszkaniowych⁴⁷⁵. W dzielnicy Świerczków bloki mieszkalne stawiano na terenach przewidzianych uprzednio pod budowę „osiedla awaryjnego”, gdzie według planu z 1954 roku docelowo miało mieszkać 9500 osób związanych zawodowo z tarnowskimi Zakładami Azotowymi im. Feliksa Dzierżyńskiego⁴⁷⁶.

Rozbudowa zakładów w Świerczkowie-Mościcach przyczyniła się do znacznego wzrostu zatrudnienia, co w konsekwencji wywołało wyraźne braki mieszkaniowe. Poszukując rozwiązania tego problemu, władze Tarnowa zwróciły się do Wojewódzkiej Pracowni Urbanistycznej w Krakowie, która w drugiej połowie lat pięćdziesiątych zaproponowała koncepcję rozbudowy miasta w kierunku północno-zachodnim wraz z utworzeniem w pobliżu dzielnicy przemysłowej nowego ogólnomiejskiego centrum⁴⁷⁷. Realizacja tego projektu wymagała kolejnego powiększenia obszaru administracyjnego Tarnowa. Stosowne decyzje zostały podjęte i w 1958 roku do miasta włączono wieś Krzyż⁴⁷⁸; w rezultacie na progu lat sześćdziesiątych XX stulecia Tarnów

⁴⁶⁴ Ibidem, s. 283, 285, 291.

⁴⁶⁵ Rozporządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 15 grudnia 1948 r. o zniesieniu gminy wiejskiej Chotyń w powiecie wieluńskim województwie łódzkim i o zmianę granic gmin wiejskich Gumniska i Mościce w powiecie tarnowskim województwie krakowskim, „Dziennik Ustaw” 3 (1949), poz. 15, s. 17.

⁴⁶⁶ ANK (jak przyp. 12), zespół: Urząd Wojewódzki Krakowski, sygn. UW II 1268, s. 301.

⁴⁶⁷ J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (jak przyp. 450), s. 318; *Dziedzictwo akademickiego Lwowa na Politechnice Krakowskiej*, „Zeszyty Historyczne Muzeum PK” 1 (2017) 1, s. 6; E. Węclawowicz-Bielska, *Wanda Pencakowska*, „Nasza Politechnika” 6 (78) (listopad/grudzień 2009), s. 11–12.

⁴⁶⁸ AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, t. 1, cz. 1 (jak przyp. 9), s. 150; J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (jak przyp. 450), s. 319; *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 15 (jak przyp. 450), s. 210.

⁴⁶⁹ AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, t. 1, cz. 1 (jak przyp. 9), s. 150–151.

⁴⁷⁰ *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 15 (jak przyp. 450), s. 210.

⁴⁷¹ Ibidem, s. 211–212.

⁴⁷² *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 12: *Zawale*, Tarnów 2004, s. 268, 270.

⁴⁷³ Ibidem, s. 269.

⁴⁷⁴ T. Białas, Z. Szymanowski, *Mościce – kolebka polskiej chemii, ostoja patriotyzmu – dalsze dzieje*, t. 2: *Lata 1945–1980*, Tarnów 2002, s. 99.

⁴⁷⁵ J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (jak przyp. 450), s. 321–322.

⁴⁷⁶ T. Białas, Z. Szymanowski, *Mościce*, t. 2 (jak przyp. 474), s. 101.

⁴⁷⁷ J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (jak przyp. 450), s. 324.

⁴⁷⁸ AWUOZ (jak przyp. 9), nr inwentarzowy 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, t. 1, cz. 1 (jak przyp. 9), s. 153.

zajmował obszar o powierzchni 6851 hektarów⁴⁷⁹. Wkrótce potrzeby przestrzenne Tarnowa, a przede wszystkim Zakładów Azotowych, okazały się jednak większe i w 1960 roku w granice miasta włączono część Koszyc oraz Zbylitowskiej Góry, a jego powierzchnia wzrosła do 7234 hektarów. Według zamierzeń władz, w niedalekiej przyszłości (do 1980 roku) na przyłączonych terenach miała być wprowadzona w życie inicjatywa określana jako „Tarnowski Okręg Przemysłowy”. W projektowanym okręgu miały się znaleźć nie tylko wielkie zakłady przemysłowe, ale również przedsiębiorstwa usługowe oraz instytucje oświatowo-kulturalne⁴⁸⁰.

Zgodnie z powstającymi kolejnymi planami urbanistycznymi i wraz z towarzyszącą im urbanizacją addytywną w Tarnowie rozwijało się systematycznie budownictwo mieszkaniowe. Do lat siedemdziesiątych XX wieku zakładano nowe osiedla – w tym na obszarach przyfabrycznych (przy ulicy Marchlewskiego, obecnie 11 Listopada) i rozbudowywano stare, sięgające jeszcze okresu międzywojennego⁴⁸¹. Nowe oblicze zyskało osiedle Za Torem, gdzie przy wsparciu Zakładów Azotowych zabudowywano kolejne puste pola domami jednorodzinnymi. W planach urbanistycznych zostało uwzględnione utworzenie osiedla Koszyce I. Wobec ogromnych potrzeb lokalowych władze miasta zdecydowały się na przyjęcie pewnych rozwiązań prowizorycznych, a mianowicie na budowę osiedla Kapro z muraowanymi, a nawet drewnianymi barakami mieszkalnymi. Z czasem infrastruktura mieszkaniowa w Tarnowie zdecydowanie się poprawiła. W 1970 roku oddano do użytku nowoczesne bloki na osiedlu Strusina, przeznaczone dla pracowników Zakładów Azotowych⁴⁸². W latach 1961–1965 oddano do użytku 74 bloki, w których zamieszkało 2811 rodzin⁴⁸³. Kluczowa dla urbanizacji budowlanej miasta okazała się decyzja Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów podjęta 14 czerwca 1966 roku⁴⁸⁴, w której nakreślono główne kierunki rozwoju, ale też ochrony środowiskowej Tarnowa w związku z zanieczyszczeniami generowanymi przez Zakłady Azotowe. Realizując postanowienia strony rządowej oddano do użytku 9200 izb mieszkalnych, rozbudowano sieć wodociągowo-kanalizacyjną oraz gazową, rozpoczęto prace związane z instalacją nowoczesnej oczyszczalni ścieków, a także zlecono budowę nowego dworca autobusowego. W celu poprawienia oferty handlowo-usługowej zbudowano Dom Towarowy „Świt”. W ramach działań podjętych przez Radę Ministrów w latach 1969–1974 zagospodarowano obszary położone na północny wschód od Starego Miasta (w kierunku Rzędzina), projektując i następnie wznosząc dwa osiedla mieszkaniowe: 25-lecia PRL (obecnie osiedle Niepodległości) oraz Słoneczne. Modernizacja tej części miasta skutkowałą uporządkowaniem dotychczas zaniedbanej przestrzeni miejskiej⁴⁸⁵. Nieco wcześniej (w 1968 roku) zakończono budowę 11 bloków mieszkalnych na

osiedlu Strusina, z których jeden nawiązywał do nowohuckiego tzw. bloku szwedzkiego z ciągiem lokali usługowo-handlowych na parterze. W tym samym czasie zabudowano osiedla Fredry (1966–1968) oraz Pułaskiego (1968–1970)⁴⁸⁶. Ważną dla urbanizacji przestrzennej Tarnowa w okresie PRL-u decyzję podjęto w roku 1974, wprowadzając korekty do ogólnego planu zabudowy miasta i przeznaczając tereny określane jako Blonie i Czarna Droga na osiedla mieszkaniowe. Osiedla te wybudowała działająca w Tarnowie od końca lat pięćdziesiątych Spółdzielnia Mieszkaniowa. Niemal w tym samym czasie powstawały dwa kolejne osiedla: Parkowa oraz Gumniska⁴⁸⁷. Z kolei w latach 1977–1980 kilka bloków oraz przedszkole postawiono na Osiedlu Północ⁴⁸⁸. Warto dopowiedzieć, że większość planów urbanistycznych, które realizowano w Tarnowie na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku została opracowana w Miejskim Zespole Urbanistycznym. Spod ręki zatrudnionych tam urbanistów i architektów wyszły m.in. plany osiedla Koszyce I oraz Piaskówka i Zamkowa. Do sukcesu tego zespołu należy zaliczyć również budowę pierwszego tarnowskiego wieżowca: punktowiec liczący jedenaście pięter stanął przy placu Kościuszki⁴⁸⁹.

Wraz z ustanowieniem w 1971 roku tzw. pierwszej i drugiej strefy ochronnej oddzielającej Zakłady Azotowe od zabudowy mieszkaniowej (nie licząc już powstałego „osiedla awaryjnego”) wprowadzono bezwzględny zakaz wznoszenia budynków mieszkalnych w sąsiedztwie fabryki. W konsekwencji część obszaru Chyszowa zamiast pod zabudowę przeznaczono na „tereny zielone” (wniesiono zmiany w planie urbanistycznym miasta), na terenie Kolonii Kolejowej zaprojektowano pracownicze ogródki działkowe, ponadto zwiększono powierzchnię pasów zieleni w rejonie Świerczkowa⁴⁹⁰.

Rosnąca liczba mieszkańców Tarnowa oraz powiększająca się zabudowa mieszkaniowa stawały przed władzami centralnymi, miejskimi oraz kierownictwem tarnowskich Zakładów Azotowych coraz to nowe zadania związane z zapewnieniem tarnowianom odpowiedniego zaplecza oświatowego oraz kulturalnego. W przestrzeni miejskiej pojawiały się żłobki, przedszkola oraz szkoły. Dla przykładu: w 1955 roku rozpoczęto kilka takich inwestycji – budowano szkołę metalową z internatem i warsztatami, żłobki przy Zakładach Mechanicznych oraz w rejonie Grabówki, szkołę podstawową w Mościcach, a nieco wcześniej również technikum przy fabryce azotów⁴⁹¹. Jednocześnie zajęto się gruntownym porządkowaniem miasta, ze szczególnym uwzględnieniem starówki z przyległościami. Władze miejskie liczyły, że do 1980 roku uda się wyburzyć wszystkie rudery niekorzystnie wpływające na estetykę miasta, a w ich miejsce zaprojektować ciągi komunikacyjne ułatwiające przemieszczanie się pomiędzy poszczególnymi tarnowskimi osiedlami⁴⁹².

⁴⁷⁹ J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (jak przyp. 450), s. 328; *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 15 (jak przyp. 450), s. 214.

⁴⁸⁰ *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 15 (jak przyp. 450), s. 218–223.

⁴⁸¹ T. Białas, Z. Szymanowski, *Mościce*, t. 2 (jak przyp. 474), s. 102.

⁴⁸² J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (jak przyp. 450), s. 325.

⁴⁸³ Ibidem.

⁴⁸⁴ *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 15 (jak przyp. 219), s. 223.

⁴⁸⁵ Ibidem, s. 223–224; J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (jak przyp. 450), s. 330.

⁴⁸⁶ J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (jak przyp. 450), s. 330–331.

⁴⁸⁷ Ibidem, s. 333–334.

⁴⁸⁸ T. Białas, Z. Szymanowski, *Mościce*, t. 2 (jak przyp. 474), s. 104–109.

⁴⁸⁹ *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 15 (jak przyp. 450), s. 225.

⁴⁹⁰ Ibidem, s. 225–226; J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (jak przyp. 450), s. 337–338.

⁴⁹¹ *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 12 (jak przyp. 472), s. 291; T. Białas, Z. Szymanowski, *Mościce*, t. 2 (jak przyp. 474), s. 113–118.

⁴⁹² *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 15 (jak przyp. 450), s. 227–228.

W okresie Trzeciej Rzeczypospolitej (1989–2022)

Systematycznie rozwijający się Tarnów wymagał coraz więcej przestrzeni. W związku z tymi potrzebami w 1979 roku Wojewódzka Rada Narodowa w Tarnowie przyjęła ambitny plan opracowany przez zespół, na którego czele stała architektka i urbanistka Janina Szaląpkowa. Plan ten zakładał wcielenie do Tarnowa kolejnych obszarów, w tym m.in. zajmowanych przez wsie: Wolę Rzędzińską, Koszyce Wielkie, Zbylitowską Górę (w całości) oraz Białą. Według tej koncepcji powiększony Tarnów miał być w przyszłości zamieszkały przez 130 tysięcy ludzi, a jego powierzchnia sięgać 10 900 hektarów⁴⁹³. Jak wiele innych, plan ten pozostał w sferze projektów, a wymienione w nim wsie stanowią obecnie samodzielne sołectwa wchodzące w skład gminy wiejskiej Tarnów⁴⁹⁴. Przymusownie przyczyn zaniedbania go należy upatrywać w transformacjach ustrojowo-politycznych końca lat osiemdziesiątych i początku dziewięćdziesiątych, ale też w zachodzących na przełomie stuleci zmianach w strukturze demograficznej i społeczno-zawodowej Tarnowa. Jako ciekawostkę można dodać, że jeszcze w 1995 roku futurystyczne plany urbanistów dopuszczały rozwój Tarnowa jako ośrodka zamieszkanego przez 220 tysięcy ludzi⁴⁹⁵.

Jak wynika z dostępnej dokumentacji kartograficznej, na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku po zachodniej stronie tarnowskiej starówki leżały kolejno osiedla: Strusina, Chyszów, Romanówka oraz Świerczków (przed drugą wojną światową i obecnie Mościce)⁴⁹⁶, na południowy zachód od centrum (w kierunku Krakowa) znajdowały się Kolonia Kolejowa oraz Koszyce, osiedla Zabłocie i Gumniska okalały starówkę od południa, natomiast od wschodu położony był Rzędzin⁴⁹⁷. Po transformacji polityczno-ustrojowej liczba osiedli, ale też ich nazwy podlegały zmianom, na co miały wpływ m.in. rady osiedlowe, które po 1989 roku zyskały uprawnienia jednostek pomocniczych samorządu terytorialnego. W 2008 roku Tarnów podzielony był na szesnaście osiedli. Obecnie na północ od starówki leżą osiedla Piaskówka oraz Krzyż. Na północnym wschodzie oraz wschodzie położone są: Grabówka, Jasna, Westerplatte, najmniejsze obszarowo osiedle Legionów Dąbrowskiego oraz Rzędzin⁴⁹⁸. Na południe od starówki są Gumniska. Na zachód od nich znajduje się osiedle Krakowska (nawiązujące swoją nazwą do dawnego Przedmieścia Krakowskiego), do którego przylegają Koszyce. Po stronie zachodniej usytuowane są kolejno trzy osiedla: Strusina, Chyszów i Mościce. Na północ od nich osiedle Klikowa sąsiaduje ze wspo-

⁴⁹³ Ibidem, s. 228–229.

⁴⁹⁴ <http://www.gmina.tarnow.pl/nowastrona/index.php/213-miejscowosci> (dostęp: 2.11.2023).

⁴⁹⁵ *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 15 (jak przyp. 450), s. 229.

⁴⁹⁶ ANK (jak przyp. 12), zespół: Okręgowe Przedsiębiorstwo Geodezyjno-Kartograficzne w Krakowie, sygn. 29/1409/827, Tarnów (mapa w skali 1:10 000, opracowana w 1984 r. na podstawie mapy z 1977 r., wyd. 1985).

⁴⁹⁷ Ibidem.

⁴⁹⁸ Wymienione tu osiedla w większości zostały zbudowane w latach 1973–1983. AWUOZ (jak przyp. 12), nr inwentarzowy 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, t. 1, cz. 1 (jak przyp. 9), s. 167.

mnianym już Krzyżem⁴⁹⁹. Największym ludnościowo osiedlem w 2008 roku była Strusina, gdzie mieszkało wówczas 15 831 osób. Niewiele mniej ludzi zamieszkiwało Jasną oraz Grabówkę. Najmniejszy potencjał demograficzny miały osiedla Chyszów, Rzędzin, Klikowa oraz Koszyce – w omawianym okresie każde z nich zamieszkiwało około 2 tysięcy osób.

Tabela 9. Podział Tarnowa na osiedla wraz z liczbą ludności według stanu z 2008 roku

Numer osiedla	Nazwa osiedla	Liczba ludności
1	Starówka	10 763
2	Strusina	15 831
3	Piaskówka	12 192
4	Grabówka	13 646
5	Rzędzin	2 366
6	Gumniska	6 365
7	Krakowska	3 186
8	Mościce	10 029
9	Chyszów	1 834
10	Klikowa	2 410
11	Krzyż	5 392
12	Jasna	13 818
13	Westerplatte	5 923
14	Legionów	2 658
15	Koszyce	2 432
16	Zielone	4 895
Liczebność populacji Tarnowa ogółem		113 740

Źródło: A. Gądek, *Osiedla Tarnowa*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa* (jak przyp. 312), s. 291; dane opracowane na podstawie dokumentacji zachowanej w Urzędzie Miasta Tarnowa.

Jak wynika z zestawienia w tabeli 9, 31 grudnia 2008 roku Tarnów zamieszkiwało niespełna 114 tysięcy mieszkańców. W rzeczywistości liczba ta była wyższa – sięgała około 116 tysięcy, gdyż 2887 osób dysponowało prawem pobytu czasowego w Tarnowie. Niestety dane te informują, że populacja miasta w odniesieniu do roku 2007 zmniejszyła się o 931 osób. Bezpośrednią i najważniejszą przyczyną takiego stanu rzeczy było rosnące w mieście i regionie bezrobocie. W tamtym okresie w Powiatowym Urzędzie Pracy zarejestrowało się niemal 10 tysięcy osób w wieku produkcyjnym⁵⁰⁰. W świetle danych pochodzących z 2010 roku sytuacja ludnościowa Tarnowa przedstawiała się jeszcze mniej optymistycznie. Według statystyk populacja miasta liczyła 112 267 osób zameldowanych na stałe oraz 2832 z prawem tymczasowego pobytu, co w sumie dawało 115 099 ludzi. Stan ten oznaczał spadek liczebności tarnowian w ciągu dwóch lat (od grudnia 2008 roku) o niemal 1%. W liczbach bezwzględnych z Tarnowa w tym krótkim okresie ubyło 1138 osób⁵⁰¹. W ostatnich latach proces depopulacji miasta przyspieszył. W 2017 roku w Tarnowie mieszkało ogółem 109 650 osób.

⁴⁹⁹ A. Gądek, *Osiedla Tarnowa*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa* (jak przyp. 312), s. 291.

⁵⁰⁰ K. Moskal, *Kronika Tarnowa* (jak przyp. 452), s. 291.

⁵⁰¹ Ibidem, s. 291, 298.

W roku następnym były to już 109 062 osoby, a w 2019 roku doliczono się zaledwie 108 470 tarnowian. Na obserwowaną dezurbanizację demograficzną wpływają dwa czynniki: pierwszym jest emigracja wewnętrzna oraz zewnętrzna (saldo migracji było ujemne i wyliczono je na 646 osób), drugim, równie niepokojącym – ujemny przyrost naturalny (w 2019 roku w Tarnowie urodziło się 897 dzieci, a zmarły 1142 osoby)⁵⁰².

Pomimo widocznej depopulacji Tarnowa postępowała jego urbanizacja przestrzenno-budowlana. Władze miejskie i powiatowe podejmowały kolejne przedsięwzięcia, wielokrotnie o podstawowym dla mieszkańców znaczeniu. Wśród nich można wymienić m.in. budowę (wykonawcą było tarnowskie przedsiębiorstwo wodociągowe) nowoczesnej stacji uzdatniania wody w Zbylitowskiej Górze (2008 rok), modernizację budynku Mościckiego Centrum Kultury (2010), oddanie do użytku obiektów rekreacyjno-sportowych przy ul. Cypriana Kamila Norwida (2008) oraz Parku Wodnego przy ul. Piłsudskiego, będącego częścią krytej pływalni zarządzanej przez Tarnowski Ośrodek Sportu i Rekreacji (2010). W krajobrazie miasta pojawiły się nowe wielkopowierzchniowe obiekty handlowo-usługowe. Jako pierwsza została otwarta w listopadzie 2009 roku przy ul. Krakowskiej „Galeria Tarnovia” o powierzchni 36,5 tysiąca metrów kwadratowych. Rok później na osiedlu Jasna powstało liczące 80 tysięcy metrów kwadratowych centrum handlowe „Gemini Jasna Park”⁵⁰³. Z zadaniem wspierania budownictwa mieszkaniowego w listopadzie 1999 roku założono Tarnowskie Towarzystwo Budownictwa Społecznego, które swój pierwszy blok mieszkalny oddało do użytku dwa lata później⁵⁰⁴.

O determinacji władz miejskich dążących do powstrzymania dezurbanizacji Tarnowa świadczy „Strategia Rozwoju Miasta – Tarnów 2020” przyjęta przez Radę Miejską 30 czerwca 2011 roku (uchwała nr XI/111/2011)⁵⁰⁵. Wśród wymienionych w niej celów jest m.in. wprowadzenie pakietów wzmacniających przedsiębiorczość tarnowian. Do zadań w zakresie urbanizacji zaliczono: podnoszenie standardu miejskiej infrastruktury, rozbudowę tzw. infrastruktury wolnego czasu, poprawę estetyki przestrzeni miejskich i wreszcie wzmocnienie atrakcyjności oferty mieszkaniowej. Realizacji tych zamierzeń miałyby służyć m.in. wspieranie budowy mieszkań w ramach społecznego budownictwa czynszowego, w tym według programu działalności wspomnianego Tarnowskiego Towarzystwa Budownictwa Społecznego⁵⁰⁶.

Obserwowana od początku wieku depopulacja Tarnowa pozostaje bez wątpienia jednym z największych zagrożeń dla rozwoju miasta, również w wymiarze przestrzennym. Przed obecnymi i przyszłymi władzami miejskimi stoi szereg wyzwań i ambitnych zadań, których podjęcie mogłoby przyczynić się do odwrócenia niekorzystnych procesów. Mając ten zwłaszcza cel na względzie, 15 września 2022 roku tarnowska Rada Miejska

stosowną uchwałą przyjęła dokument zatytułowany „Strategia Rozwoju Miasta – Tarnów 2030”⁵⁰⁷. W dokumencie tym obok kwestii gospodarczych i społecznych położono akcenty na rozwój przestrzenny i budowlany miasta. Wśród zadań dotyczących tej materii wskazano m.in. na potrzebę modernizacji infrastruktury miejskiej oraz wypracowania systemowych działań mających powstrzymać negatywne trendy, takie jak wyludnianie się centralnych osiedli, niedostateczna konkurencyjność na rynku mieszkaniowym spowodowana starą substancją budowlaną, a także „malejącą «miastotwórczą» rolę centrum oraz jego oddziaływanie w skali miasta i otoczenia”⁵⁰⁸. W „Strategii” wydzielono siedem typów układów przestrzennych w granicach miasta Tarnowa: zabudowę staromiejską, zabudowę śródmiejską wykształconą w XVIII i XIX wieku, zabudowę wielorodzinną wysoką, zabudowę wielorodzinną niską, zabudowę jednorodziną w układzie współczesnym (uporządkowaną), zabudowę jednorodziną opartą na układzie dawnych wsi (nieuporządkowaną) i wreszcie zabudowę przemysłowo-usługową⁵⁰⁹.

Ważnym elementem przestrzeni miejskiej, będącym przy tym czynnikiem zrównoważonego rozwoju, pozostają tereny zielone. Obecnie „obszary zieleni urządzonej” tworzą zabytkowe parki: park Strzelecki, park Sanguszków, park Kwiatkowski oraz park Planty Kolejowe, a także parki niemające statusu zabytku: m.in. park Sośnina, park Legionów, park na Górze św. Marcina, park Zbylitowska Góra. Miejskie tereny zielone uzupełniają „obszary o naturalnym charakterze” – okolice Stawów Krzyskich, las Lipie oraz rezerwat Debrza. Charakter rekreacyjny ma również piętnaście ogródków działkowych usytuowanych w granicach miasta. Do tarnowskich obszarów zielonych należy zaliczyć także czternaście cmentarzy, z których sześć to nekropolie z czasów pierwszej wojny światowej⁵¹⁰.

Autorzy „Strategii Rozwoju Miasta – Tarnów 2030” zdefiniowali siedem podstawowych obszarów kształtujących wspólną strukturę przestrzenną miasta, a mianowicie:

1. Stare Miasto z wykształconym bardzo wartościowym historycznym układem urbanistycznym i zabytkową architekturą, pełniące kluczową rolę w obszarze centrum Tarnowa.
2. Obszar śródmieścia wraz z placem Kościuszki i dworcem kolejowym, o wykształconej zabudowie pierzejowej i usługach, pełniący rolę obszaru centralnego miasta.
3. Góra św. Marcina wraz z otwartymi terenami u jej podnóża – rejonem ul. Lotniczej, mające charakter ważnej przestrzeni przyrodniczej, kulturowej i rekreacyjnej w Tarnowie.
4. Rejon Zakładów Azotowych w Mościcach wraz z otoczeniem, jako jeden z najistotniejszych elementów w strukturze zatrudnienia mieszkańców, strukturze przestrzennej miasta, a także w historii miasta.
5. Załączki centrów lokalnych w poszczególnych rejonach miasta, które wymagają klarownej delimitacji i wyposażenia w ramach możliwości w pełen program usług podstawowych.
6. Tereny zieleni, w tym tereny zieleni leśnej i tereny rekreacyjne, mające układ plamowy i wymagające uzupełnienia, wzajemnego

⁵⁰² *Miasto Tarnów*, [w:] *Statystyczne vademecum samorządowca*, Kraków 2020, s. 1.

⁵⁰³ K. Moskał, *Kronika Tarnowa* (jak przyp. 452), s. 291, 294, 296–297.

⁵⁰⁴ *Ibidem*, s. 268.

⁵⁰⁵ *Strategia rozwoju miasta Tarnów 2020: aktywny komfortowy, silny*, Tarnów 2011, s. 2.

⁵⁰⁶ *Ibidem*, s. 7, 13, 16.

⁵⁰⁷ Uchwała nr LXX/679/2022 Rady Miejskiej w Tarnowie z dnia 15 września 2022 w sprawie przyjęcia „Strategii Rozwoju Miasta – Tarnów 2030”.

⁵⁰⁸ *Strategia Rozwoju Miasta – Tarnów 2030*, Tarnów, sierpień 2022, s. 10.

⁵⁰⁹ *Ibidem*, s. 43.

⁵¹⁰ *Ibidem*, s. 49.

powiązania i nadania im różnych form intensywnej zieleni miejskiej, głównie parków, parków leśnych o znaczeniu rekreacyjnym. 7. Szlaki komunikacyjne o zasięgu krajowym i międzynarodowym w postaci autostrady A4 wraz z węzłami, dróg krajowych 94 i 73⁵¹¹.

W strategii działania obejmującej lata 2022–2030 ważne miejsce zajmuje właściwa ochrona wymienionych obszarów, podniesienie ich standardu, a także ich synergiczne powiązanie ze sobą. Uwzględniając partykularne przedsięwzięcia, zaplanowano m.in. rozwój zabudowy mieszkaniowej, wzmocnienie systemu przyrodniczego miasta przy jednoczesnym uporządko-

---

⁵¹¹ Ibidem, s. 53.

waniu stref aktywności gospodarczej, takich jak np. Tarnowski Klaster Przemysłowy. Docelowo urbanizacją budowlaną (mieszkaniową) mają być objęte wschodnie i północne rejony Tarnowa, czyli osiedla Rzędziny, Gumniska, Strusina, Krzyż oraz Kłkowska. Władze miejskie, mając na względzie perspektywę rozwoju Tarnowa w najbliższych latach, nie wykluczyły możliwości powiększenia zajmowanej przez miasto powierzchni o obszary przyległe do jego granic administracyjnych, nie wskazując jednak konkretnych kierunków urbanizacji addytywnej⁵¹².

---

⁵¹² Ibidem, s. 53–54, 58, 60.

WAŻNIEJSZE BUDOWLE ZABYTEKOWE W CENTRUM MIASTA

Zabudowa Tarnowa zmieniała się w czasie, m.in. wskutek niszczących miasto pożarów oraz działań wojennych. Mimo to do współczesności zachowało się wiele obiektów, które zostały objęte prawnymi formami ochrony zabytków lub wpisane do lokalnej ewidencji zabytków. Obfitujące w zabytki miasto doczekało się już kilkunastu opracowań tak o charakterze ewidencyjnym, katalogowym, naukowym, słownikowym, jak i popularyzatorskim. Niniejsza część jest zaledwie syntezą oraz dopowiedzeniem do poprzedzającej je mapy, by zasygnalizować wieloetapowość w powstawaniu zabudowy miejskiej. Poniżej zostały omówione obiekty, które stanowią po chwilę obecną wyróżnik w krajobrazie miasta⁵¹³.

⁵¹³ Przy opracowaniu tematu korzystałem m.in. z archiwaliów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, zespołu Ewidencji Zabytków Nieruchomych w Narodowym Instytucie Dziedzictwa (karty zielone i białe), badań architektoniczno-konserwatorskich czy ekspertyz architektonicznych, zob. np. Narodowy Instytut Dziedzictwa, Ewidencja Zabytków Nieruchomych; AWUOZ (jak przyp. 9), Kraków/o. Tarnów, Dokumentacja projektowo-kosztorysowa zabezpieczenia drzewostanu w Ogrodzie Strzeleckim, oprac. E. Kawa, E. Samborowska, 1986; Tarnów. Ruiny fortyfikacji na Górze św. Marcina. Badania architektoniczne, oprac. M. Trusz, Kraków 1979; A. Żaki, M. Nowosad-Gryłowa, *Wyniki badań zamczyska w Tarnowie w 1965 r.*, „Acta Archeologica Carpathica” 8 (1965), s. 239–243; *Studium historyczno-architektoniczne*, oprac. A. Malkiewicz, Kraków 1962, s. 1–39; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 1, red. J. Szablowski, Warszawa 1953, s. 440–441; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, red. S. Brzezicki, J. Wolańska, Warszawa 2016, s. 1410–1426. Zob. też np.: *Kaplica w Krzyżu*, „Pogoń” 5(8 XI 1885) 23, s. 4–5; M. Szope, *Grodziska i zamczyska województwa tarnowskiego*, Tarnów 1981; K. Moskal, *In Castro nostro Tarnoviensi. Zamek tarnowski jako rezydencja, warownia i centrum administracyjno-gospodarcze dóbr tarnowskich*, Tarnów 2004; K. Moskal, *Kronika Tarnowa*, Tarnów 2015; M. K. Trusz, *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 1: *Stare Miasto*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010, s. 355–358; *Tarnów–Stare Miasto*, t. 1, red. S. Potępa, Tarnów 1994, s. 163–176, 195–197, 201–204, 213–227; F. Herzig, *Katedra, nigdyś kolegiata w Tarnowie*, Tarnów 1900; R. Brykowski, M. Kornecki, *Drewniane kościoły w Małopolsce południowej*, Wrocław 1984; L. Poniewozik, *Kościelne początki Tarnowa*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 102 (2014), s. 179–204; J. Leniek, *Kronika OO. Bernardynów w Tarnowie*, Tarnów 1894; J. Leniek, F. Herzig, T. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa*, Tarnów 1911, A. Rogozińska, *Szkoły siostr urszulanek w Tarnowie w latach 1877–1953*, Lublin 2002; A. Leo, *Tarnowskie kościoły*, Tarnów 2000; P. Glugła, *100-lecie konsekracji kościoła księży Misjonarzy w Tarnowie*, „Saeculum Christianum” 16 (2009) 2, s. 183–195; J. Wowczak, *Jan Sas-Zubrzycki. Architekt, historyk i teoretyk architektury*, Kraków 2017, s. 97–104; M. i K. Piechotka, *Bramy Nieba. Bóżnice murowane na ziemiach dawnej*

Ruiny zamku na Górze św. Marcina

Wybudowany w latach 1329–1342 zamek był gruntownie przebudowany i rozbudowany przez Jana Amora Tarnowskiego w XVI wieku, dzieląc się odtąd na gotycki zamek o dwóch okrągłych wieżach i renesansowe bastionowe fortyfikacje. Gotycka warownia posiadała kamienną cylindryczną wieżę, część mieszkalną z kaplicą i zabudowę przymurną. W XVI wieku część mieszkalną zamieniono w renesansowy pałac, zmodernizowano warownię, budując m.in. w obrębie murów dwukondygnacyjny arsenał z pomieszczeniami o sklepieniach kolebkowych i wzmacniając ciąg murów bastejami. W 1570 roku zamek popadł w ruinę wskutek najazdu. W 1603 roku Janusz Ostrogski dobudował krótkie skrzydło do Zamku Górnego, zaś w XVII wieku warownia dzieliła się na Zamek Górny, przygródek i pozostałą zabudowę. Zamek był wówczas nie tylko siedzibą właścicieli miasta, ale także urzędu starościńskiego. Kolejne prace remontowe przeprowadzono w zabudowie zamkowej w 1675 roku, mimo to zamek zamieniał się już wówczas w ruinę. W 1747 roku Janusz Aleksander Sanguszko zezwolił na rozbiórkę murów zamku, przeznaczając materiał na budowę kościoła przy tarnowskim klasztorze Bernardynek w Tarnowie. Następne części murów zamkowych zniknęły w 1848 roku, a kamienie oraz cegły posłużyły na prywatne cele Sanguszków.

Rzeczypospolitej, Warszawa 2017, s. 212–214; *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010, s. 103, 121–123; S. Potępa, *Złota era Tarnowa. Architektura i budownictwo w Tarnowie na przełomie XIX i XX w.*, Tarnów 1998, s. 66; J. E. Dutkiewicz, *Materiały źródłowe do budowy murów obronnych miasta Tarnowa z lat 1513–1545*, „Rocznik Historii Sztuki” 1 (1956), s. 237–301; S. Potępa, *Park miejski w Tarnowie zwany Ogrodem Strzeleckim*, Tarnów 1976; S. Potępa, *Inżynierowie tarnowscy przełomu XIX i XX wieku – Janusz Rybuszyński i Adolf Stapf*, „Rocznik Tarnowski” 2 (1991/1992), s. 243–247; T. Rzepecki, *Historia tarnowskich wodociągów i kanalizacji. Od drugiej połowy XV wieku do 2010 roku*, Tarnów 2010; A. Sypek, *Najstarsza i najbogatsza córka Tarnowa. Od Kasy Oszczędności miasta Tarnowa do Banku Przemysłowo-Handlowego S.A.: 1861–1998*, Tarnów 1998; M. Rymar, *Architektura dworców Kolei Karola Ludwika w Galicji w latach 1855–1910*, Warszawa 2009, s. 121–134; W. Szczepanik, *Wzajemne relacje między wojskiem a społeczeństwem w galicyjskim garnizonie przełomu XIX i XX wieku na przykładzie Tarnowa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 145 (2018) 4, s. 805–821; J. M. Marszałska, *Szkieł do zarządu dóbr i archiwum rodzinnego Sanguszków w Gumniskach*, „Rocznik Tarnowski” 4 (1994), s. 311–318.

Ratusz

Budynek ceglany datowany na połowę XIV wieku, silnie przebudowany w XVI (przebudowa wzmiankowana w 1526 roku, a następnie w latach 1558–1561), XIX wieku (m.in. 1850, 1861–1862, 1865, 1879, 1889–1892) i w latach 1925–1929 (rekonstrukcja niektórych elementów detalu architektonicznego), w 1947 roku i w latach 1964–1968. W trakcie tych ostatnich działań przeprowadzono generalny remont „pod kątem przywrócenia stanu z XVI wieku” na cele ekspozycji muzealnej (rekompozycja elewacji frontowej, zmiana ułożenia otworów okiennych, przeniesienie portalu głównego, wymiana sterczyn, strop gęstożebrowy nad Salą Pospółstwa). Ratusz zyskał manierystyczną szatę stylową w latach 1558–1561. W piwnicach ratusza była m.in. zbrojownia, na parterze występowały sklepione pomieszczenia (wietnica, mieszkania instygatora miejskiego i wietnika itp.), na piętrze m.in. Sala Pospółstwa (zmieniona w 1793 roku w mniejsze pomieszczenia) i Sala Rady. Budynek uległ dotkliwym pożarom m.in. w 1663 i 1792 roku. Po tej drugiej pożodze został odbudowany, jednak wewnątrz obniżono sufity i zmieniono organizację pomieszczeń. W latach 1861–1862 odkopano piwnice ratuszowe (nieużywane od XVIII wieku), wyburzono zachodni narożnik wagi miejskiej (rozebrana całkowicie w latach kolejnego remontu), a cały budynek poddano doraźnemu remontowi. Gruntownym remontem i zmianą dekoracji na neo-renesansową w latach 1889–1892 kierował Szczęsny Zaremba.

Kamienice Rynku Głównego

Obecna zabudowa wokół Rynku Głównego jest znacznie uboższa niż przed pożarem miasta w 1663 roku, jednak wiele stojących dzisiaj kamienic rynkowych posiada XIV-, XV- i XVI-wieczne piwnice, np. w kamienicy Ratajewiczowskiej są datowane na XIV wiek. Powolna odbudowa miasta pozostającego w kryzysie, łączenie działek i kolejne pożary sprawiły, że budynki zmieniały swój wygląd. Okazałe renesansowe kamienice z podcieniami zastąpiły skromne kamienice czynszowe, a pozostałe po pożogach i odbudowach podcienia z czasem całkowicie usunięto lub przebudowano – odtworzono w trakcie prac restauratorsko-konserwatorskich w XX wieku podcienia w kamienicy Rosowskich, Sakowiczowskiej, Rynek 14 oraz między kamienicami Rynek 19–21. Pod koniec XVIII i w pierwszych dekadach XIX wieku po pożarach w wielu kamienicach dobudowano drugie piętro. Wówczas też zyskały nową szatę stylową, jak np. kamienica Nikielsonowska, którą zamieniono w szerokofrontową kamienicę z dekoracją klasycystyczną. Na przełomie XIX i XX wieku nastąpiły kolejne przebudowy kamienic, spośród których wiele zyskało historyzujące elewacje.

Bazylika katedralna

Obiekt wznoszony od XIV wieku w miejscu poprzedniego jako jednonawowa świątynia parafialna z zamkniętym prostokątnie prezbiterium, powiększana po 1400 roku o (prawdopodobnie) wieżę, dwie kaplice (zakrystijną i św. Krzyża). Na początku XV wieku dobudowano kaplicę św. Anny i piętrową kaplicę gotycką (przebudowana, nakryta kopułą i ozdobiona

dekoracją barokową w 1712 roku), a w 1415 roku kaplicę Rozesłania Apostołów. Kolejne rozbudowy trwały w latach 1485–1514 z fundacji Jana Amora Tarnowskiego, kiedy to pojawiły się późnogotyckie portale i inne kamienne elementy wystroju architektonicznego, sklepienia (m.in. sieciowe w nawie z XVI wieku, uzupełniane w 1890 roku), a także nowa kaplica – Matki Boskiej Szkaplerznej (z ok. 1514 roku, ze sklepieniem krzyżowo-żebrowym) oraz skarbiec nad zakrystią. Kolegiata padała ofiarą pożarów m.in. w 1617, 1663 oraz 1735 roku, jednak ofiarność możnych i mieszczan umożliwiały naprawy i remonty zniszczonych części. W latach 1810–1816 i 1827–1832 świątynia została przekształcona z jednonawowej z kaplicami w trójnawową z arkadami między nawami, wydłużono prezbiterium i wybudowano neogotycką kaplicę św. Benedykta. W latach pięćdziesiątych XIX wieku zakupiono nowe ołtarze, wyłożono posadzkę i wystawiono zakrystię zw. kanoniczną. Z inicjatywy biskupa Ignacego Łobosa w latach 1889–1897 architekt Julian Zachariewicz przygotował plan purystycznej restauracji katedry. Wtedy dobudowano m.in. ostatnie przeszło prezbiterium z wielobocznym zamknięciem, dwie północne kruchty oraz zwieńczenie wieży. Wówczas też nałożono neogotycką szatę stylową w duchu purystycznym. Obiekt wielokrotnie odnawiano, m.in. w latach 1926–1927, 1957–1960 (konserwacja nagrobków, wymiana oświetlenia i posadzki, wyeksponowanie okien gotyckich w prezbiterium, fresków wokół pomników Ostrogskich oraz polichromii gotycko-renesansowej w kaplicy Matki Boskiej Szkaplerznej), 1960–1962 (odnowienie polichromii i posadzki), 1983 (konserwacja i zabezpieczenie polichromii), 2005–2007 (wymiana dachu).

Zabudowa placu Katedralnego

Wytyczony już przy lokacji miasta w 1330 roku plac stanowi po chwilę obecną przestrzeń, w której dominantą jest katedra. Do najważniejszych zabudowań placu (poza bazyliką katedralną) należy m.in. scholasteria, akademiola, dom Mikołajowski, Kanonia I i Kanonia II, pałacyk kanonicki, a pomiędzy tymi obiektami nie brakuje zabudowań z XIX i XX wieku. Dom Mikołajowski stanowił własność m.in. Koruszkowskich oraz Barbary i Jana Mikołajowskich herbu Gryf. Ci ostatni w 1524 roku dokonali jego znacznej przebudowy w duchu późnogotyckim. Po fundacji tzw. akademioli przez Wojciecha Kaszewicza w 1753 roku dom stał się mieszkaniem profesorów kolonii akademickiej, a po założeniu w 1792 roku w miejscu akademioli gimnazjum budynek został rezydencją prefekta gimnazjalnego. Przez kolejne dekady dom Mikołajowski pełnił funkcje szkolne i tymczasowo siedzibę ośrodka zdrowia, a po remoncie z lat 1946–1952 zamieniono go w przestrzeń wystawienniczą Muzeum Diecezjalnego. Sąsiadujący z nim Dom Mąsjonarzy ma formę, którą nadano mu w XVIII wieku. Był poddawany pracom budowlano-adaptacyjnym (m.in. na potrzeby muzealne w latach sześćdziesiątych–dziewięćdziesiątych XX wieku), które obejmowały chociażby wykonanie klatki schodowej, wymianę stolarki okiennej i drzwiowej oraz dostosowanie konstrukcji stropu do potrzeb wystawienniczych. Murowany pałacyk kanonicki wznosił jako piętrowy budynek przy murach obronnych ks. Mikołaj Zamoyski, a następnie gruntownie przebudował prepozyt Stanisław Świejkowski. Po rozbiorze

Rzeczypospolitej znajdowała się w nim siedziba władz cyrkularnych. W ostatnich dwóch dekadach XVIII wieku dobudowano do niego dwa skrzydła boczne i zorganizowano w jednym ze skrzydeł wozownię. W XIX wieku poddany gruntownemu remontowi, w trakcie którego elewacjom zewnętrznym nadano neorenesansowe formy.

Kościół filialny pw. NMP Wniebowziętej „na Burku” (ob. sanktuarium MB Szkaplerznej)

Obecna świątynia została wzniesiona na przedmieściach ok. 1458 roku, w miejscu poprzedniej. Konsekrowana w 1462 roku. Jednonawowa z węższym i zamkniętym trójbocznie prezbiterium z przylegającą doń od północy zakrystią z przedsionkiem. Od zachodu wieża. Kościół uległ znacznym zniszczeniom w trakcie pożaru na początku XVII wieku, odbudowano spalone partie przed 1640 rokiem. Światło do wnętrza doprowadzały początkowo trzy otwory okienne zdobione witrażami z 1596 roku z przedstawieniami świętych (m.in. św. Krzysztofa i Pawła), a w 1620 roku pojawiły się jeszcze dwa dodatkowe w prezbiterium (od południa i północy). Nawę i prezbiterium nakrywa wspólny dach, a na styku obu części znajduje się wieża na sygnaturkę z 1653 roku. Około 1910 roku wybudowano wieżę. Remontowany m.in. w 1854 roku i latach 1963–1965 według projektu architekta Lecha Stachowskiego. We wnętrzu zachowała się XVI-wieczna polichromia z przedstawieniem m.in. Drzewa Jessego, a także malowidła Tadeusza Terleckiego z 1930 roku.

Kościół filialny pw. św. Trójcy na Terlikówce

Świątynia wybudowana w latach 1595–1597, konsekrowana w 1597 roku, jednak gruntownie przebudowana od 1857 do 1858 roku. Budynek orientowany, nawa główna szersza i wyższa od prezbiterium, które zamknięte trójbocznie. Wewnątrz sporo zachowanych elementów pierwotnego wyposażenia, m.in. obraz *Święta Trójca* z ok. 1600 roku oraz *Ukrzyżowanie* z adorującymi krzyż fundatorami i podaną datą konsekracji budynku w ołtarzu bocznym z końca XVI wieku. Polichromia z początku XX wieku. Kościół remontowany w latach 1965–1966 i 1996–1998.

Zespół kościoła pw. Podwyższenia Krzyża i klasztor Bernardynów

Już w chwili sprowadzenia bernardynów do Tarnowa w 1459 roku stał przygotowany dla nich drewniany kościół i klasztor, jednak w 1468 roku ich miejsce zajęły późnogotyckie budynki murowane. Pośród zabudowy dominował jednonawowy z węższym wielobocznie zamkniętym prezbiterium kościół pw. MB Śnieżnej z przylegającym doń trójskrzydłowym klasztorem z wirydarzem pośrodku. Po chwilę obecną przetrwały z tego okresu m.in. fragmenty dawnego wystroju prezbiterium i portal z dawnej wieży kościelnej. Po przeniesieniu w latach osiemdziesiątych XVIII wieku bernardynów do budynków po bernardynkach, dotychczasowy zespół kościelno-klasztorny zakonników uległ znacznym zniszczeniom, m.in. w 1809 i 1814 roku w trakcie pożarów. W latach 1823–1825 zburzono wschodnie i zachodnie skrzydło klasztoru. Pozostałością po pierwotnych zabudowa-

niach bernardyńskich jest budynek przy ul. Bernardyńskiej 19, fragment południowego skrzydła klasztoru, przebudowany w stylu klasycystycznym w 1823 roku.

Zachowany do czasów współczesnych klasztor przy ul. Bernardyńskiej 13 powstał w 1680 roku i najpierw stanowił własność bernardynek, które przebywały w Tarnowie od 1555 roku. Klasztor początkowo przylegał do drewnianego kościoła z ok. 1630 roku, w którego miejscu stanął w latach 1752–1776 murowany kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego, a jego fundatorami byli Paweł i Barbara Sanguszkowie. Korpus jednonawowy z węższym prezbiterium (tak nawa, jak i prezbiterium dwuprzęsłowe) nie leżą dokładnie na jednej osi kościoła, z uwagi na przebieg ulicy. Kościół salowy, doświetlany przez okna od strony południowej, nakryty dachem siodłowym, zróżnicowanym pod względem wysokości. Przy północnej ścianie prezbiterium znajdował się skarbczyk (od 1954 roku kaplica Jezusa Miłosiernego), przy południowej – zakrystia, a do nawy od zachodu przylegało oratorium zakonne (obecnie chór muzyczny). W 1954 roku przeprowadzono remont, w 1960 roku odnowiono polichromię (Karol Pustelnik), w 1980 wykonano żelbetowe schody na chór, a w 1987 roku zamontowano marmurowe posadzki. Teren klasztorny wyznacza murowany i tynkowany parkan, w obręb którego można dostać się bramą (w uskoku parkanu) po zachodniej stronie.

Zespół klasztorny Urszulanek

Zespół budynków przebudowanych lub powstałych w latach 1877–1931, pomiędzy którymi znajdują się zarówno zabudowania klasztorne, jak i szkolne (ul. Bema 9 i 11), budynek internatu (ul. J. Bema 13; obiekt z 1. połowy XIX wieku, rozbudowany w 1878 i 1898 roku) oraz pozostałości XIX-wiecznego ogrodu, a pośród nich figura NMP Niepokalanie Poczętej z 1880 roku, figura św. Józefa z Dzieciątkiem z 1891 roku oraz fragmenty ogrodzenia i zabudowy gospodarczej z początku XX wieku. W 1877 roku do Tarnowa przybyło 17 zakonnic i zamieszkało w parterowym domu ofiarowanym im przez kanonika Karola Krausa i Marię Wittler (ob. ul. Bema 13). Karol Polityński wybudował w latach 1877–1878 kościół dla sióstr i zaadaptował zakupione nieruchomości na potrzeby zgromadzenia. W 1884 roku z inicjatywy urszulanek wzniesiono zaprojektowaną przez Antoniego Schmitzeka szkołę pw. św. Urszuli (ul. Bema 11). Między 1885 a 1889 rokiem wystawiono dwupiętrowy dom, tzw. klauzurę projektu Schmitzeka, w 1889 roku nadbudowano drugie piętro nieruchomości (obecnie przy ul. Bema 13) według projektu Franciszka Hackbeila i wówczas rozpoczęto rozbudowę zakładu szkolnego (przy ob. ul. Bema 11) według projektu Jana Lewińskiego ze Lwowa. W 1898 roku nadbudowano piętro nad pierwszym domem ofiarowanym urszulankom. W 1903 i 1906 roku powstały budynki gospodarcze i mury, a w 1907 przy budynku szkoły dobudowano dwupiętrowe skrzydło. Na początku lat dwudziestych XX wieku zespół klasztorny składał się z klauzury, kaplicy i dwóch piętrowych budynków szkolnych. W 1924 roku dokończono skrzydło budynku szkolnego (ul. Bema 11), a cały zespół obejmował kaplicę, cztery kamienice i ogród. W 1931 roku wybudowano nowy gmach szkolny według projektu Edwarda Okonia.

Kościół parafialny pw. św. Rodziny i plebania

Przedstawiciele Zgromadzenia Misjonarzy św. Wincentego à Paulo osiedlili się w Tarnowie w 1904 roku i tymczasowo ich kościołem była drewniana świątynia na Burku. Właściwe zabudowania zespołu kościelno-klasztornego misjonarzy zostały zaprojektowane przez Jana Sas-Zubrzyckiego i wykonane przez budowniczych pod kierunkiem Augusta Tarkowskiego na gruncie ofiarowanym zgromadzeniu przez księcia Eustachego Sanguszkę. Neogotycka świątynia pw. św. Rodziny została wzniesiona w latach 1904–1908 jako budynek murowany na cokole z lupanego piaskowca z Ciężkowic i w wyższych partiach ścian ceglany. Kościół został konsekrowany 4 X 1908 roku przez bp. Leona Wałęę. Około 1910 roku plac wokół kościoła wyłożono „taflami cementowymi”, wydzielając chodniki. Remontowany po drugiej wojnie światowej, m.in. w związku z uszkodzeniami wojennymi z 1944 roku. Teren przykościelny wyznacza mur z czasów budowy, jednak mocno przebudowany w latach sześćdziesiątych XX wieku, oraz kapliczka przykościelna z pierwszej połowy XIX wieku. Integralną częścią zespołu jest także obecna plebania, a niegdyś klasztor, mieszczący pokoje mieszkalne, refektarz i kuchnię, który przestał pełnić pierwotną funkcję po wybudowaniu w 1976 i 1985 roku nowych dwóch budynków parafialnych. Budynek klasztoru został poświęcony i oficjalnie oddany do użytku 23 V 1908 roku.

Kościół pw. Krzyża Świętego i Matki Boskiej Nieustającej Pomocy

Wezwanie nawiązuje do pierwotnego *patrocinium* oraz czczonego w świątyni wizerunku Matki Boskiej Nieustającej Pomocy, przywiezionego w 1914 roku z Rzymu. W miejscu obecnego kościoła stał pierwotnie drewniany krzyż, a następnie wznoszona w latach 1883–1884 niewielka kaplica, stanowiąca wotum za ustanie dotkliwej dla mieszkańców podtarnowskiej wsi Krzyż zarazy w 1873 roku. Projektantem kaplicy był Józef Szebesta. Dnia 21 IX 1884 roku odbyło się uroczyste jej poświęcenie, którego dokonał kanonik tarnowskiej kapituły katedralnej ks. Stanisław Walczyński. Kaplicę rozbudowano w latach 1909–1910 według projektu Augustyna Tarkowskiego, wykonawcą był majster murarski Jan Marek. Powiększony obiekt stał się małym kościołem, przy którym 10 V 1925 roku erygowano osobną parafię pw. św. Krzyża. Po 1945 roku uszkodzone ściany groziły zawaleniem, a wskutek włączenia Krzyża w granice miasta Tarnowa w 1958 roku nastąpił rozwój przestrzenny i demograficzny tej dzielnicy. Nowy kościół powstawał na fundamentach poprzedniego w latach 1968–1971 jako trójnawowa świątynia z wieżą od frontu. Obiekt konsekrowano w 1975 roku.

Skwer Starej Synagogi, bima Starej Synagogi

Skwer i bima jako trwała ruina stanowią relikwiny po istniejącej w tym miejscu do 1941 roku Synagogi zwanej Starą, która została spalona 8 XI 1939 roku, a dwa lata później wysadzona i rozebrana. Początkowo stała w jej miejscu drewniana bożnica z 1582 roku, spełniająca potrzeby niewielkiej populacji żydowskiej w Tarnowie. Najpewniej uległa pożarowi w pierwszych de-

kadach XVII wieku i zastąpiła ją murowana. Ulegała kolejnym pożarom, a na budowę kolejnych uzyskano zgody w 1661 i 1670 roku. Ta ostatnia została rozbudowana w 1796 roku, kiedy pojawił się zachodni przedsionek i północny aneks (spłonęły w 1814 roku). Stanowiła przykład synagogi centralnej. Kolejne rozbudowy przeprowadzono w latach 1815–1848 (wydłużono synagogę w kierunku zachodnim, a także zagospodarowano przestrzeń wokół niej w rodzaj zespołu synagogalnego). W latach siedemdziesiątych–osiemdziesiątych XIX wieku zyskała neomańską część frontową. Na początku XX stulecia teren wokół synagogi otoczono ogrodzeniem, a w 1929 roku dobudowano do niej drewniany przedsionek. Pozostała po niej bima została w 1987 roku zabezpieczona zadaszaniem i wkomponowana w rozplanowaną przestrzeń upamiętniającą synagogę.

Pałac Sanguszków (pl. Sobieskiego 5)

Wzniesiony w ostatnich dwóch dekadach XVIII wieku w miejscu drewnianej karczmy Sanguszków. Pierwotnie barokowy „Dom Książęcy” Hieronima Sanguszki był dwuskrzydłowy i trójkondygnacyjny, a jego otoczenie stanowiły m.in. stajnie. Obok kamienicy zwanej „Książęcą” przy rynku w Tarnowie pałac stanowił drugą w mieście budowlę związaną z siedzibą Sanguszków. Od 1825 roku zakupiony przez władze państwa budynek zamieniono w siedzibę władz cyrkularnych i następnie powiatu. Obiekt przebudowywano w latach trzydziestych i siedemdziesiątych XIX wieku, a także na przełomie XIX i XX stulecia, dostosowując układ i wygląd obiektu do potrzeb władz cyrkularnych/powiatowych. W czasie tego ostatniego remontu fasadzie nadano formy neobarokowe. Szczęsny Zaremba jako dyrektor budownictwa Tarnowa nadał obiektowi charakter ujednoliconego stylistycznie budynku, wpasowującego się w panujące w monarchii wzorce.

Zespół miejskich fortyfikacji

Pośród zachowanych po współczesność obiektów o charakterze obronnym, najstarsze są datowane na okres od XIV do XVI stulecia. Po chwilę obecną stanowią je: dwukondygnacyjny późnogotycki ceglano-kamienny półbastion z XVI wieku z zachowanymi strzelnicami półkolistymi rozglifionymi do wewnątrz, ceglana baszta z pierwotnym sklepieniem kopulastym i śladami strzelnic oraz ok. 400 metrów zachowanych fortyfikacji miejskich – murów i przedmurza (w 1959 roku było to zaledwie 15 odcinków), w których konstrukcji dominuje cegła zendrówka, układana w wątkach kowadelkowym lub/i polskim. Na ich podstawie wiadomo, że tarnowskie mury obronne tworzyły nieregularny owal, dostosowany do topografii terenu obecnej Starówki. W latach 1648–1651 obwarowania były poddane gruntownemu remontowi, a jedno z ostatnich prac wzmiankowano w latach osiemdziesiątych XVII wieku, kiedy to fortyfikacje były już przestarzałe i nie spełniały swojej podstawowej funkcji. Od ostatniej dekady XVIII do początku XIX wieku likwidowano tarnowskie umocnienia, a ich pozostałości opisywano w 1959 roku jako ruiny. Ich stan zaczął się poprawiać w latach 1961–1965, kiedy to zostały zabezpieczone i wyeksponowane w latach 1954–1969.

Park miejski (Ogród Strzelecki)

Park został założony w miejscu dawnego miejskiego folwarku Podwale Dyksonówka. Projekt ogrodnika z Krosna – Antoniego Schmidta realizowano od 1866 roku, dzieląc przestrzeń na część spacerową i gospodarczą (od zachodu podzieloną jeszcze na szkółkę drzew i ogród warzywny). Integralną przestrzenią jest także strzelnica Towarzystwa Strzeleckiego i jej otoczenie (południowo-zachodnia część parku, wykończenie wnętrz proj. Janusza Rypuszyńskiego z 1891 roku). Nieodzownym elementem parku były lub są nadal: neogotycka strzelnica (ok. 1866), oranżeria (ok. 1894, przebudowana w 1929, 1936 i 1955), ciepłarnia (1878), dwukomnatowy domek i drewniana budka dla stróża (ok. 1873, zastąpił ją budynek bramny dla stróża), dom dla ogrodnika w stylu secesji wiedeńskiej (1902–1907, proj. Szczęsnego Zaremby, w miejscu wcześniejszego z 1894 roku), wodotrysk (1912), mauzoleum (1928), kurant wodny z wiedeńskiej firmy J. A. Hilperta. W 1912 roku zmieniono lokalizację wejścia głównego, przekształcając układ przestrzenny, m.in. zaprowadzając grupowo-smugowy typ zadrzewienia. W latach 1927–1928 zmieniono układ i wygląd parku, dostosowując do funkcji mauzoleum gen. Józefa Bema (projektu Adolfa Szyszko-Bohusza). W 1927 roku otoczono całość betonowym ogrodzeniem z reprezentacyjną bramą wejściową (proj. secesyjnego okucia E. Okoń). Po drugiej wojnie światowej wyasfaltowano uliczki, w 1955 roku zamontowano oświetlenie elektryczne, remontowano budynki oranżerii i zaadaptowano budynki na cele socjalne.

Hotel Bristol

Początkowo budynek miał nosić nazwę Hotelu Polskiego, jednak stał się siedzibą Hotelu Bristol rodziny Rypuszyńskich. Obiekt był wznoszony w latach 1904–1906 według projektu Janusza Rypuszyńskiego. Zastosowano w nim rozwiązania typowe dla wczesnego stylu tego architekta, który odwoływał się do secesji i geometrycznych form. W wyniku kształtu działki obiekt ma charakterystyczny układ i plan. Rozbudowany w latach trzydziestych XX wieku, kiedy zmieniono m.in. elewację od ul. Krakowskiej według projektu Witolda Giźbert-Studnickiego, zyskując kosztem dekoracji secesyjnej eklektyczną. Kolejne przebudowy przeprowadzono w latach 1941–1942 (adaptacja na hotel dla Niemców) według projektu biura A. Seiferta i M. Elekmayera. W latach 1949–1962 prowadzono prace adaptacyjno-modernizacyjne.

Dawna Kasa Oszczędności (obecnie bank)

Budynek został wzniesiony według projektu Karola Polityńskiego w latach 1880–1882 jako siedziba tarnowskiej Kasy Oszczędności (na parterze) oraz Towarzystw – Kasynowe-

go i Muzycznego (piętro). W 1896 roku nastąpiła rozbudowa obiektu według projektu Adolfa Stapfa, kiedy m.in. wydłużono jedno ze skrzydeł i zmieniono układ przestrzenny obiektu. W 1929 roku zastąpiono drewnianą konstrukcję głównej klatki schodowej żelazobetonową, dopasowując ją do potrzeb budynku spełniającego zarówno funkcje kasowe, jak i kulturalne. W 1949 roku dokonano remontu lokalu na potrzeby PZPR, wprowadzając nowe ściany działowe i wymieniając terakotowe posadzki na parkiety. Wówczas też malowano ściany wewnątrz budynku. W 1964 roku dokonano renowacji Sali Lustrzanej, a w latach 2011–2013 przeprowadzono konserwację dekoracji wnętrz – sztukaterii, kamieniarki i stolarki okiennej.

Dworek, spichlerz, ogród, ul. Krakowska 10

Parterowy dwutraktowy drewniany dwór w całości podpiwniczony i nakryty czterospadowym wysokim dachem łamanym tzw. polskim był wzmiankowany już pod koniec XVIII wieku. Z czasem ściany zmieniono na murowane. Stanowi świadectwo dawnej zabudowy Przedmieścia Krakowskiego, którą tworzyły m.in. zajazd Sanguszków z 1799 roku (w miejscu dawnej karczmy Rhodów za Bramą Krakowską; po przebudowach Hotel Krakowski) i gmach poczty ze stacją dyliżansów. Od 1903 roku stanowi własność miasta, w 1927 roku zorganizowano w nim muzeum miejskie. Gruntownie odremontowany w latach siedemdziesiątych XX wieku. Jego otoczenie stanowi ogród i drewniany spichlerz z końca XVIII wieku.

Dworek, ul. Konarskiego 15

Klasykistyczny dworek wzniesiono na początku XIX wieku jako obiekt drewniany, dwutraktowy i jednopiętowy. Od strony fasady znajduje się czterokolumnowy portyk. Z czasem do elewacji północnej dostawiono murowaną przybudówkę z amfiladowym układem pomieszczeń. W latach trzydziestych XX wieku drewniane ściany zmieniono na murowane. W 1959 roku budynek uznano za silnie uszkodzony, jednak podjęto prace naprawcze i w 1966 roku sklasyfikowano go jako częściowo uszkodzony. Obiekt został sprzedany w 1975 roku na rzecz Skarbu Państwa. Pod koniec lat siedemdziesiątych XX wieku wykonano nowe ogrodzenie.

Dworek z ogrodem, ul. Batorego 19

Klasykistyczny budynek z pierwszej połowy XIX wieku w charakterze podmiejskiej rezydencji. Mieszkała w nim rodzina Kostasiów, m.in. majordomus Eustachego Sanguszki – Tadeusz Kostaś, który otrzymał od księcia Eustachego na własność tę nieruchomość. Generalny remont będącego ruiną dworu przeprowadzono w latach 2018–2020, zamieniając obiekt w przestrzeń restauracyjną.

PREHISTORY

The first people appeared in the area of the future town and its surroundings around 11,000 years ago. They were groups of reindeer hunters who lived from hunting these animals in the glacier foreland, in a climate similar to the tundra. Most of the finds from this period were made by the amateur archaeologist Bolesław Czapkiewicz¹, who found a number of flint tools belonging to the so-called Mazowiecki Cycle of the late Palaeolithic – arrowheads, knives, scrapers, and flint piercers – south of the Piaskówka district.

The warming of the following millennia caused the reindeer herds to move northwards, and groups of reindeer hunters followed. The area of today's Tarnów was covered with forests, and a hunter-gatherer population appeared, depending for their sustenance on the fruits and game found in the forests. Flint tools were microlithised, with small arrow microliths being the most common. In the area of Tarnów, there are six archaeological sites from the Mesolithic period, most of which, unfortunately, have not been precisely located, except for the statement 'south of Piaskówka, between Rzędzin and Tarnów.' These sites, located on sand dunes, have probably been destroyed or built over as a consequence of human activity.

Around the middle of the 5th millennium BC, groups of people from the south began to arrive in Poland, bringing with them the skills of cultivation and agriculture, and one of the greatest revolutions in human history, the so-called Neolithic Revolution, took place. The nomadic lifestyle of hunters and gatherers gave way to a sedentary way of life, and the first permanent settlements and burial grounds appeared.

The process of settling southern Poland by farmers unfolded over several centuries. The fertile loess areas around Kraków and Miechów were the first to be occupied, and it was from these regions that the initial farmers emerged near Tarnów. Between 4300 and 4200 BC, Neolithic groups began migrating eastward towards the vicinity of Rzeszów and Przeworsk.

¹ Bolesław Czapkiewicz (1873–1942), painter, teacher, archaeologist. He was the first to conduct archaeological explorations in Tarnów and excavations within the city and in the forks of the Wątok and Biała Dunajcowa rivers. In his search for prehistoric settlement, he traversed the southern part of Tarnów, Zawada, Krzyż, and Wola Rzędzińska. The results of his research covered a wide spectrum of prehistory from the Stone Age to the Roman influence period. The areas he explored are now completely built-up and archaeologically degraded.

Traces within the city limits suggest a brief presence of the Linear Pottery culture population, with only a few flint tools from this culture discovered in the inventories documented by Czapkiewicz. The examination of flint tools uncovered by Czapkiewicz also reveals evidence of another Neolithic culture in the city area – the Lengyel culture. The flint tools associated with the Lengyel culture originate from the areas of Rzędzin and Grabówka.

No traces of settlements from the initial farmers have been found. Only between St. Martin's Hill (Góra św. Marcina) and the town did B. Czapkiewicz identify traces of a Neolithic camp. It appears that, during this period, the lands north of the Carpathian foothills in our region were primarily explored by Neolithic cultures for economic purposes rather than serving as permanent settlements. Consequently, we can only document isolated finds from the Neolithic period, such as a blade discovered during the archaeological exploration of townhouse no. 5 in Rynek or an arrowhead found in the allotment gardens along the river Wątok.

At the end of the Neolithic period (3rd millennium BC), another wave of people associated with the so-called Corded Ware Culture (CWC) left traces in the city's area. The people of this culture were pastoralists, and their deceased were interred beneath burial mounds. Often, the only remaining evidence of these mounds is represented by discoveries of stone axes and hatchets placed in the graves of the dead. A total of four hatchets and seven stone axes associated with this culture have been unearthed within the city limits.

The date 1800 BC marks the conventional boundary between the Neolithic and the beginning of the Bronze Age in Poland. During this transitional period, the first copper objects emerged. Copper rings discovered in our region may be a trace of a trade route along the Dunajec river valley from south to north, from the area of present-day Romania, where copper was mined already in prehistoric times. Research in the 1980s unveiled two archaeological cultures from the Early Bronze Age in the vicinity of Tarnów. The first is the Mierzanowice culture, which existed in our area until about 1600 BC. Traces of a hut associated with this culture were unearthed at site no. 1 in Tarnowiec, in the immediate vicinity of the city limits, while site no. 5, situated on the opposite side of the river Biała in Koszyce Wielkie, yielded isolated finds. The Koszyce site also revealed a pair of richly decorated bronze bracelets.

The widespread use of bronze is connected to the extensive archaeological culture that thrived in our region for nearly 1,000 years – the Lusatian culture. Traces of several settlements of this culture have been discovered to the south of the compact development of the city. It is likely that already in the new era, the Iron Age, the inhabitants of these settlements buried their dead on the sandy hill on which the Old Town of Tarnów was later built. Fragments of a vase, indicating a burial, were discovered in the cellars of the Town Hall, while an urn grave found behind the townhouse at Rynek 5 confirmed this hypothesis.

As part of rescue excavations along the urban bypass, excavations were carried out at Site no. 7, revealing traces of a settlement from the Lusatian culture. Additional traces of a settlement from this culture were discovered on the opposite bank of a small stream in Tarnowiec, at Site no. 1, as well as at Site no. 88 in Tarnów. The hillfort in Zawada, under investigation since 1982, provided information that during the Lusatian culture, or more precisely its late phase, a defensive gord, similar to the previously known hillfort in Zawada Lanckorońska existed there. The existence of the hillfort as an administrative or tribal centre confirms earlier information about the dense settlement of the discussed culture in the southern part of the city, with the river Biała serving as the axis of this settlement cluster.

Changes in human settlement underway gave rise to the emergence of village-like settlements and an increase in population density, primarily along rivers. Spiritual culture was evolving, and the custom of cremating the deceased, associated with the sun cult, became widespread. New agricultural techniques, the development of crafts and bronze metallurgy stabilised the economic foundations of human communities. In 1873, a bronze sword with a hilt of the so-called antenna type was found on the dunes near Tarnów – an example of either local craftsmanship or far-reaching trade contacts. Another artefact indicating ancient metallurgy is the discovery of a decorated bronze ring – a fragment of a necklace. Excavations in the marketplace known as Burek uncovered a cremation grave of the Pomeranian culture. This culture succeeded the Lusatian culture.

The decline of the Lusatian culture and the new cultural trends associated with the significant expansion of the Celtic peoples over large areas of Europe led to the emergence of the Przeworsk culture in the 2nd and 1st centuries BC. This culture continued also into the period of Roman influence, from the 1st to the 4th century AD. A cremation grave from the so-called Tyniec group (2nd–1st century BC), discovered in 1996, is

evidence of the penetration of the Celtic-Przeworsk population into the Tarnów region. The duration of the Przeworsk culture is a well-recognised archaeological period.

Bolesław Czapkiewicz, who researched a settlement from the later phase of the Roman influence, is worth mentioning here once again. We know of several dozen archaeological sites from this period in the city. Excavations at several sites close to the city limits have provided extensive data on the chronology of settlements of this culture, the lifestyle of the inhabitants and burial rituals due to the investigated cemetery at Łętowice, near Tarnów, where over 30 cremation graves were discovered, richly equipped with various everyday objects, vessels, and weapons.

The number of finds is so extensive that it has been possible to delineate the Tarnów cluster on the map of settlements in the Dunajec valley during that period. This cluster comprises numerous settlements situated to the south of the city and in the areas of Koszyce Wielkie, Nowodworze, and Tarnowiec. In the latter, near the city limits, a settlement of the Przeworsk culture was excavated (research by J. Okoński and A. Szpunar), covering several hectares of land, with a distinct residential zone (about a dozen houses) and a production zone (several hundred hearths). In addition to traces of settlements, objects from the Roman Empire have also been discovered, such as coins found in brickworks near St. Martin's Hill (Góra Marcina), where a denarius of Vespasian and a gold solidus of Theodosius were unearthed.

The Przeworsk culture faded away, and following the migration of peoples, materials associated with the Slavs appeared in the town. There are no traces of early Slavic culture (5th–6th centuries); most of the finds date back to the 9th–11th centuries. From this period onwards, we can speak of ethnic-cultural continuity in the area of Tarnów and its surroundings. Among more than twenty archaeological sites related to this period, the most significant include the Gord in Zawada, partially located within the city limits (Tarnów Site no. 101), the excavated early medieval settlement in Klikowa, and isolated finds of early medieval pottery from the area of the Old Town. There are no clear traces of an early medieval settlement on the hill where Tarnów is situated. Extensive research along the A4 motorway has provided the answer to a question that has puzzled archaeologists for years: where did the people who built the massive settlement at Zawada live? In the axis of the Dunajec Valley, entire villages were discovered, with dozens of houses, hearths, and complete homesteads (Wierzchosławice, Sites nos. 11 and 12, 15, Gosławice, Site no. 5, Komorów, Site no. 8)

Tarnów – Rynek (Market Square)

Number on the map	Year of study	Location, description	Type of research, material, objects	Chronology	Study authors	Documentation
1	1960–1965	Town hall interiors	ceramics	16 th –19 th centuries	Jerzy Kruppe, Maria Gajewska, Institute for History of Material Culture, Polish Academy of Sciences	Archive WUOZ no. 1761; 10929
1	1968–1970	Town Hall	cellar research survey; Lusatian culture pottery	Hallstatt, 16 th century	Marta Nowosad, KEA	Archive MOT Archaeology Department
1	1980	Town Hall	research in the tower; clock scales, padlocks, vessel fragments, tiles	16 th –18 th centuries	Maciej Szope, MOT	Archive of the Archaeology Department of the MOT
1	1964 2002	Town Hall	modernisation concept	documentation	Marek Chrobak and team	Archive WUOZ no. 7972
1	1996 2009	Town Hall	well or dungeon, Jakubowski hall, canals under the town hall; ceramics, stove tiles, metal objects, roof tiles, ridge tiles	late Middle Ages, modern	Andrzej Szpunar, Barbara Szpunar, Agnieszka Kukulka, MOT	Archive WUOZ no. 6467; I–II
2	1962	Rynek 12, cellars	cellars under the market		Witold Gryl, J. van Marcke de Lumen	Archive WUOZ no 4862 – Gryl, p. 6
3	1980–1985	Rynek 5, 9, 10	Supervisions; late Middle Ages and modern stratification, pottery, tiles	late Middle Ages, modern	Eligiusz Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archive WUOZ no. 2512
4	1981–1982 1986, 1992	Rynek 5	Supervisions; late Middle Ages and modern stratification, pottery, tiles	Neolithic, Hallstatt, 15 th century	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archive WUOZ no. 2512
2	1989	Rynek 12, cellars, ul. Franciszkańska	inventory of walls	modern	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archive WUOZ 2616
7	1994	Rynek	supervision; construction of a water supply system		PAK PKZ Tarnów team	
5	1988 2006 2011–2012	Rynek 3, courtyard	renovation of the townhouse excavation; ceramics, stove tiles, glass	17 th –19 th centuries	Paulina Chrzanowska, A. Szpunar, MOT	Archive WUOZ 5325
6	1992 2006 2007 2013 2015	Rynek 21, courtyard	excavations; bread oven, relics of development walls, ceramics, stove tiles, glass	16 th –19 th centuries	A. Szpunar, B. Szpunar, A. Kukulka, MOT	Archive WUOZ no. 5509, 7383, 6842, 8351–2015
7	2019	Rynek	retrofitting of installations; supervision, excavations	16 th –19 th centuries	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archive WUOZ nos. 10176, 10184, 10164, 1043, 1100
7	2019	Rynek 1, 3	modernisation; cables, central heating, telecommunications	No data	A. Kukulka, B. Szpunar, MOT	Archive WUOZ no. 10161
7	2019	Rynek, ul. Stara, Żydowska	modernisation, cables	No data	A. Kukulka, B. Szpunar, MOT	Archive WUOZ no. 10157
3	2020	Rynek 5	excavation for wall insulation	16 th –19 th centuries	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archive WUOZ no. 10413
8	2020	Rynek 16, rear	excavation for water connection	16 th –19 th centuries	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archive WUOZ no 10876
7	2019–2020	Rynek, fountain infrastructure	wall relics	16 th –19 th centuries	Edith Anna Marek	Archive WUOZ no 10830

Tarnów – Old Town fortifications

Number on the map	Year of study	Location, description	Type of research, material, objects	Chronology	Study authors	Documentation
9	1959	Brama Pilźnieńska, excavations, research, supervision	walls, outline of gate and bridge	16 th century	Antoni Kunisz, W. Gryl	Archive WUOZ no. 2862 – Gryl, p. 4, 10151
9	1997–1998	Brama Pilźnieńska	walls, outline of a gate	16 th century	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archive WUOZ no. 10151
9	2016–2017	Brama Pilźnieńska, townhouse	research inside, stratification, defensive walls	16 th –19 th centuries	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archive WUOZ no. 9534 vol. I; 9537 vol. II A; 9536 vol. IIB, 9538 vol. III; 9539 vol. IV; 9540 vol. V
9	2021	Brama Pilźnieńska	brick bridge in the foregate	16 th century	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	WUOZ Archive no. 10933
10	1961	confluence of ul. Krakowska, Katedralna, Wałowa	Krakowska Gate stratification	16 th century	W. Gryl	Archive WUOZ no. 4862 – Gryl, p. 3
10	1962	ul. Katedralna	outlines of the Krakowska Gate walls	16 th century	W. Gryl	Archive WUOZ no. 4862 – Gryl, pp. 3–4
10	2018	plac Kazimierza, ul. Katedralna i Krótka	excavations, modernisation earthworks – supervision, Krakowska Gate	15 th century	Jaroslav Lepiejza	Archive WUOZ no. 9738; 10165
11	1960	ul. Wałowa opposite 'Bursa Plastyków'	two strips of masonry		W. Gryl, J. van Marcke de Lumen	Archive WUOZ no. 4862 – Gryl, p. 6
12	1960–1965	plac Rybny, town walls; ul. Wąska, Bernardyńska	ceramics	16 th –19 th centuries	J. Kruppe, M. Gajewska, Institute of Material Culture History PAS	Archive WUOZ no. 1761, 10929
13	1960, 1962	plac pod Dębem	basement, passage behind the walls?		W. Gryl	Archive WUOZ no. 4862 – Gryl, p. 6.
13	2007	plac Bohaterów Getta, car park renovation	ceramics, glass, metals, fragments of a pipe	17 th –19 th centuries	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archive WUOZ no. 5427
14	1962	ul. Wałowa	outlines of the Barbican walls? Krakowska Gate?		W. Gryl, J. van Marcke de Lumen	Archive WUOZ no. 4862 – Gryl, p. 5.
15	1976	Old Town southern part of Rynek, between the backs of the townhouses and the town walls	town walls, ceramics	late Middle Ages, modern	Halina Ginter, Ewa Kwaśniewska, Krystyna Kruczek, Jerzy Kozak, PAK PKZ Kraków	Archive WUOZ no. 1745 – Material 1746 research log 1744 – drawing documentation
16	1977 1978	Rynek 9	research and supervision, town walls at the back of the building	late Middle Ages, modern	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	
17	1987	ul. Franciszkańska, fortifications of the Bernardine monastery	inventory drawing documentation	16 th century	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archive WUOZ no. 10154
17	1989	ul. Franciszkańska	inventory of walls	modern	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archive WUOZ no. 2616
18	2000 2002 2015	plac Morawskiego and ul. Klasztorna	fortifications, roundels ceramics, tiles, metals	16 th –17 th centuries, after c.1525	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archive WUOZ no. 4566 8262 vol. II, 8258 vol. III, 8261 vol. IV
19	1992	ul. Forteczna	town walls		PAK PKZ Tarnów team	
19	1996	ul. Bernardyńska 6, Targowa 10	ramparts	15 th –16 th century	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archive WUOZ no. 2859
19	1992–1993	ul. Targowa and Wąska	fortification walls, ceramics, tiles from the former town moat	late Middle Ages, modern	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów team	Archive WUOZ no. 2859
20	2005	plac Rybny	the wall and the outline of the so-called 'wickel' and the buildings by the wall	15 th –16 th century	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	no data available
21	2010	Wałowa 9, Skwer Łokietka	profile of a medieval moat, pottery	Middle Ages, modern	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	no data available
22	2013	town walls by the small stairs	26 ceramic fragments, 1 tile fragment	15 th –19 th centuries	Tomasz Murzyński	Archive WUOZ no. 7574, 7496
23	2018	plac Sprawiedliwości	construction project, mill relics, walls	16 th –19 th centuries	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archive WUOZ no. 9885, 9886

Tarnów – streets and squares

Number on the map	Year of study	Location, description	Type of research, material, objects	Chronology	Study authors	Documentation
24	1962	ul. Wałowa, excavation along the street	Wicker pavement 1.8 m under roadway surface	15 th century	W. Gryl	WUOZ Archive no 4862 – Gryl, p. 7
25	1962	ul. Weklerska 5/3	cellars in front of the house face	late Middle Ages, modern	W. Gryl	WUOZ Archive no 4862 – Gryl, p. 6
26	1977	ul. Kapitulna, 6	construction pit	modern	Photos Maciej Szope	Archive of the Archaeology Department of the MOT
27	1983	ul. Franciszkańska 12	wooden structure of the mill shed?	modern	Andrzej Cetera	WUOZ archive no. 2890, 9821
28	1991	ul. Wałowa, surface renovation	ceramics, tiles from the former town moat	late Middle Ages, modern	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów team	Archive WUOZ no. 2859
29	1992	ul. Wałowa 39	ceramics, tiles from the former town moat, ceramics, tiles	late Middle Ages, modern	PAK PKZ Tarnów team	WUOZ Archive no. 9853
28	1991–1992	ul. Wałowa	ceramics, tiles from the former town moat, ceramics, tiles	late Middle Ages, modern	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów team	Archive WUOZ no. 9855, 9846
30	1999	ul. Wałowa 3 – wykop 1	ceramics, tiles	18 th –19 th centuries	E. Dworaczyński, A. Cetera, PAK PKZ Tarnów	WUOZ Archive no. 3859
31	2006	Wałowa 7			E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	
32	2012	Wałowa 25	archaeological and architectural research of the townhouse, town walls	no data available	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	no data available
33	2016	ul. Wałowa 10	lift shaft construction, supervision	no data available	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	no data available
34	1982	cathedral, crypts	no data available		IHKM PAN Warsaw	
35	1993	Wielkie Schody, telephone trench	ceramics	19 th century	Andrew Leo	Archive of the Archaeology Department of the MOT
36	2006	ul. św. Ducha	pottery layer from the pottery workshop	mid-15 th century	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	
19	2014	ul. Bernardyńska 6 i 8	archaeological research	no data available	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	no data available
37	2019–2020	ul. Bernardyńska 18, fountain construction	construction project, exposure of town walls	16 th –19 th centuries	E. Dworaczyński, Tarnów	
38	2020	ul. Bernardyńska	excavations, pavement repair	18 th –19 th centuries	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	WUOZ Archive 10616
39	2014	ul. Zakątna 19	Arsenal ?, archaeological research	16 th century	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	no data available
40	2019	Rynek	base of the town pillory	16 th –19 th centuries	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archive WUOZ no. 10176, 10184, 10164, 1043, 1100
41	2016–2017	ul. Franciszkańska	modernisation – supervision	16 th –19 th centuries	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	WUOZ Archive no. 9176, 9065
42	2018	Małe Schody	construction project	16 th –19 th centuries	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archive WUOZ no. 10829
43	2019–2020	ul. Krótka	ceramics, wall relics	16 th –19 th centuries	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	WUOZ Archive no. 10935
44	2021	ul. Zakątna	disused sewer	19 th century	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	WUOZ Archive no. 9917
45	1994	plac Kazimierza	exploratory excavations	16 th –19 th centuries	PAK PKZ team	
45	2018	plac Kazimierza	excavations, foundations of stalls, smithy	17 th –19 th centuries	J. Lepza	WUOZ Archive no. 9738
46	2009	Stara Synagoga	ceramics, glass, metals, 3 phases of synagogue development	17 th –19 th centuries	E. Dworaczyński, PAK PKZ Tarnów	Archive WUOZ no. 6053
46	2011	Stara Synagoga, plac Rybny	Synagogue foundations, ceramic and tile fragments	16 th –19 th centuries	Bożena Marczyk Chojnacka	Archive WUOZ no. 7854, 6688 7868 – drawings, projections

Tarnów – wooden pipelines, wells

Number on the map	Year of study	Location, description	Type of research, material, objects	Chronology	Study authors	Documentation
47	1962	plac Kazimierza, west of the Mickiewicz monument	wooden pipeline, well	wooden pipes	W. Gryl, J. Lepza	WUOZ Archive no 4862 – Gryl, p. 7
48	1962 ??	Wałowa 19	Hollow cut-stone block well, backfilled at a depth of m 3	17 th –18 th centuries	W. Gryl	WUOZ Archive no. 4862 – Gryl, pp. 7–8
49	1962	ul. Goldhammera	wooden pipeline along the townhouse at plac Rybny 2	water from Lipie to Tarnów	W. Gryl	WUOZ Archive no 4862 – Gryl, p. 7
50	1968	ul. Szeroka, opposite the townhouse at Kniewskiego 24	Bernardine well, discovered probably 1910, surveyed, made of gothic brick, 3 m deep		Marta Nowosad	WUOZ Archive no 4862 – Gryl, p. 8
51	2013	plac Burek, plac Targowy	well	16 th –19 th centuries	E. Dworaczynski, PAK PKZ Tarnów	WUOZ Archive no. 11006, 1–8

Tarnów – Stare Miasto, cmentarze

No on the map	Year of study	Location, description	Type of research, material, objects	Chronology	Study authors	Documentation
52	1959	ul. Szeroka, opposite house no. 9	human skeletons		note by W. Gryl	WUOZ Archive no 4862 – Gryl, p. 5.
52	2011	town walls, plac Rybny, ul. Taras, Szeroka, Forteczna	Cemetery at the Bernardine Church	16 th –19 th centuries	MOT Archaeology Department team	WUOZ Archive no. 7887
52	2020	ul. Bernardyńska	Church cemetery, ramparts, pottery	16 th –19 th centuries	E. Dworaczynski, PAK PKZ Tarnów	WUOZ Archive no. 10825
53	1987 1994 1996	ul. Targowa	8 skeletal graves, pottery pottery kiln, church foundations	modern 16 th –17 th centuries	A. Szpunar, E. Dworaczynski, PAK PKZ Tarnów	WUOZ Archive no. 2616
54	2019	ul. Katedralna, Kapitulna	modernisation, wall relics, skeletal burials on ul. Kapitulna		Piotr Olejarczyk	WUOZ Archive no. 10167
54	1985 maj 1986	ul. Kapitulna, lots 1–5	Church cemetery, graves; ceramics, tiles	late Middle Ages, modern	A. Cetera; Jerzy Okoński, A. Szpunar, E. Dworaczynski, PAK PKZ Tarnów	WUOZ Archive no. 2512
55	2006	pl. Burek	church cemetery	17 th –18 th centuries	E. Dworaczynski, PAK PKZ Tarnów	
55	2013	pl. Burek, plac Targowy,	church relics, cemetery, well, cremation grave – Pomera-nian culture	16 th –19 th centuries	E. Dworaczynski, PAK PKZ Tarnów	WUOZ Archive no. 11006-1 to 8
56	2007	plac Sprawiedliwości	cemetery and ravelin elements, ceramics, glass, me-tals	18 th –19 th centuries	E. Dworaczynski, PAK PKZ Tarnów	WUOZ Archive no. 8682

List of abbreviations

IHKM PAN Warszawa – Institute of History and Material Culture of the Polish Academy of Sciences in Warsaw
 KEA – Kapecki Archaeological Expedition
 MOT – District Museum in Tarnów
 PAK PKZ Tarnów – Archaeological and Conservation Workshop of the Tarnów Monuments Conservation Enterprise
 PAK PKZ Kraków – Archaeological and Conservation Workshop of the Krakow Monuments Conservation Enterprise
 PAN – Polish Academy of Sciences

DURING THE PERIOD OF THE FIRST POLISH REPUBLIC

Incorporation of the town, 1330

The town of Tarnów was located on a small elevation (226 m above sea level) in the valley of the river Biała, on the border between the Sandomierz Basin and the Carpathian Foothills, in a predominantly forested area, although partly affected by earlier settlement activity. The location of the town was influenced by the stream Wątok, which flowed south of Tarnów, and the now non-existent stream Strusina (Trosina), which flowed parallel to the Wątok from the fields of Rzędzin and Wola Rzędzińska to the river Biała. Trade routes connecting the Baltic Sea with Hungary ran through the valley of the river Biała and the nearby river Dunajec, intersecting near Tarnów with the route leading to Ruthenia.² The charter was issued in Krakow on 7 March 1330 by Władysław Łokietek at the request of Spycimir, the voivode of Kraków. The monarch transferred the villages of Tarnów Wielki and Tarnów Mały from the Środa law to Magdeburg law and also consented to the establishment of a town on their territory, with a system modelled on that of Kraków.³ Tarnów Mały comprised the area of the modern-day villages of Tarnowiec and Zawada to the south of the town, with the centre of the settlement in the area of today's. The church there is considered the oldest in the area.⁴ The town itself was founded on the territory of the village of Tarnów Wielki, whose name was transferred to the urban centre.⁵ It is not known whether Spycimir

² W. Dworzaczek, *Lelivici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego, wiek XIV–XVI*, Warszawa 1971, pp. 79–79, J. Lach, A. Michalik, Środowisko geograficzne, [in:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, F. Kiryk, Z. Ruta (eds.), Tarnów 1981, p. 9 et seq.

³ The charter document was kept in the Archives of the City of Tarnów. It was quoted from the original by M. Balicki, *Miasto Tarnów pod względem historycznym, statystycznym i naukowym*, Tarnów 1831, pp. 8–10. In Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie [Town and Land Registry Records From the Times of the Polish-Lithuanian Commonwealth from the so-called Bernardine Archive], vol. V, Lwów 1875, no. 1, pp. 1–2 (hereinafter: AGZ), it was already published on the basis of a Władysław Warneńczyk transumpt from 1435. J. Leniek, *Tarnów za Lelivitów*, [in:] J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje Tarnowa*, Tarnów 1911, pp. 17–18, stating the lack of the original in the city archive publishes an 18th century translation.

⁴ L. Poniewozik, *Kościelne początki Tarnowa*, ABiMK 102, 2014, p. 192, here also the summary of the discussion to-date.

⁵ The western limit was partly established in 1426 by demarcating the village of Chyszów and the Tarnów suburb, Archiwum Książąt

had already reached an agreement with the locator at the time of obtaining permission to found the town or whether he only intended to commission him.⁶ The date of the demarcation is unknown. We also do not know when and from where the first settlers arrived, but we can only assume that they were mostly of German nationality.⁷ In any case, by 1346, the community was sufficiently established to have its own parish church.⁸

Settlement lot in mediaeval Tarnów

The establishment of Tarnów as a town under German law entailed the demarcation of identical settlement lots, which formed a regular layout of building blocks and streets. Attempts have been made to reconstruct this layout on the basis of an analysis of the contemporary town plan. However, the attempts made so far do not seem to be satisfactory.⁹ Today's Old Town

Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, vol. 2, Lwów 1888 (hereinafter: AS) no. 119, pp. 141–142. The borders of the remaining villages were not established until the modern period. The mention of two villages in the document as the place of foundation may indicate that in 1330 the decision on where exactly the town was to be established had not yet been made.

⁶ F. Kiryk, *Miasta regionu tarnowskiego Tarnów, Tuchów, Ciężkowice do końca XVI w.*, [in:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, vol. 1 (as n. 2), p. 217, points out that we do not know the *wójt's* contract for the town of Tarnów. J. Leniek, *Tarnów* (as n. 3), pp. 30–31, gives the names of the four hereditary *wójtowie* of Tarnów, Mikołaj, Hanek, Sepek and Jakub, who in 1363 were forced to agree to the purchase of the *wójtostwo* by Rafał Tarnowski.

⁷ F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), p. 218, J. Leniek, *Tarnów* (as n. 3), p. 32, supposed that they were in part newcomers of German origin from Nowy Sącz and local people of Polish origin. The German origin of a significant part of Tarnów's population is evidenced by the names of Tarnów students at the University of Kraków in the 15th century. J. Krukowski, Z. Ruta, *Szkołnictwo i stosunki kulturalne w Tarnowie i regionie tarnowskim w okresie przedrozbiorowym*, [in:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu* (as n. 2), p. 505.

⁸ F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), pp. 217–218; L. Poniewozik, *Kościelne początki* (as n. 4), p. 191.

⁹ The first attempt to reconstruct the principles of Tarnów's charter demarcation was made by T. Zagrodzki, *Regularny plan miasta średniowiecznego a limitacja miernicza*, *Studia Wczesnośredniowieczne* 5 (1962), p. 38, fig. 14. The author did not present analyses leading to conclusions but only presented them in the form of a schematic (and cut on the south) plan of Tarnów with a drawn string grid, accompanied by a short commentary. T. Zagrodzki's ideas were developed by B. Krasnowolski and his team, see the Archive of the Provincial Office for the Protection

of Tarnów was shaped as a result of numerous reconstructions and extensions of the building substance destroyed by fires and wars, as well as changes that took place between the 18th and 20th centuries. It is worth mentioning that today's urban layout in the southeastern part of Tarnów is due to the demarcation of ul. Zakątna in the second half of the 18th century, while the western part of the city was built mainly between the second half of the 18th century and the middle of the 19th century.

Crucial to the reconstruction of the settlement programme of a medieval town is the determination of the size of the settlement lot. It is usually determined on the basis of statistical studies of the width measurements of preserved contemporary lots. However, the results of lot width measurements in Tarnów are inconclusive. They indicate a slight concentration around the value of 14–14.5 m, which, using the size of the Kraków foot (Tarnów was chartered on the model of Kraków), gives a size close to 47–50 ft.¹⁰ However, there is no mediaeval material available to verify this measurement. Besides a few isolated relics, no traces of burgher architecture from before the 16th century have survived in Tarnów. The first surviving inventories of income from burgher property date only from the 17th century, and therefore, research should be based on them.¹¹ We have three such inventories – one for the northern part from 1618 and two for the southern part: undated but probably from the early 1650s and 1675.¹² They all show the annual rent collected in the town and paid from the rooftop.¹³ A list of the houses in Tarnów, included in the deed of division of the Ostrogski estate in 1603, also gives a lot of information about the spatial layout.¹⁴ Between 1603 and 1618, the northern frontage of the market

of Monuments, Tarnów Branch (hereinafter: AWUOZ), inventory no. 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne miasta w granicach administracyjnych, vol. 1, part 1: Studium historyczne, compiled by B. Krasnowolski, in cooperation with Z. Beiersdorf, M. Trusz, J. Laskownicka, Kraków 1988-1991 mps, p. 184 et seq.; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV w.*, part II, Katalog, Kraków 2004, p. 250 et seq., Item, *Tarnowski zespół osadniczy Spicymira Lelivity*, Quart 2 (60), 2021, pp. 44–45, M. Trusz, *Różnój przestrzenny Tarnowa do 1772*, [in:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. I. Tarnów 1994, pp. 40–41 deriving the theoretical divisions from the multiples of a string in a division by 3. However, attempts to draw the resulting conclusions into a city plan and analysis of 17th and 18th century sources lead to questioning these findings. While the urban layout of the eastern part of the town is interpreted reasonably correctly, the findings regarding the measurements, size of the settlement lot, and layout of the western part of the town are erroneous.

¹⁰ Measured on digital GIS data, the survey covered lots at the market square.

¹¹ The author is aware of the lapse of time between the incorporation and the creation of the inventories, but accepts that, since the original charter divisions can be studied on the basis of contemporary plans, an attempt can also be made to reconstruct them based on 17th-century sources.

¹² Archiwum Narodowe in Kraków (hereinafter: ANK), ref. no. 637.3189, 3170, 3177, 3178 (inventory of 1675 preserved in duplicate).

¹³ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3189, p. 158, ref. no. 637.3170, p. 4. According to the 1725 census of Tarnów inhabitants' obligations, the inhabitants of the city and the suburbs should pay 1 grosch from the rooftop every year, *...ducta proportione each from his piece*, Archiwum Główne Akt Dawnych in Warszawa (hereinafter: AGAD), ref. no. 358.2697, f. 35. This makes it possible to take the rooftop as a kind of 'measure' related to the size of the property.

¹⁴ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, pp. 31–37.

included eight properties with one or two rooftops. Analysis of these sources makes it possible to identify individual properties along the frontage, especially the Wąs and Erazmus townhouses (now Rynek 21 and 20), 16th-century houses that fill the entire width of the lot. In 1618, the Wąs townhouse had two gables, while the Erazmus townhouse had one. The width of the first house (Rynek 21) today is about 14.5 metres, while the second house (Rynek 20) is about half as narrow. On this basis, it can be assumed that the value of one rooftop corresponded to a width of about 25 metres of the lot. The total number of rooftops of the northern frontage was 12, which, assuming 25 feet per rooftop, gives 300 feet or 87.9 m, while the present length of the northern frontage development is approximately 87.75 m. Consistency is also observed in the western frontage, where the cited census of 1618 enumerates eight rooftops, or 200 feet, in 58.6 metres, with a length of the surviving development of approx. 59.4 m.

Reconstruction of the original town plan

The lot width thus determined was used to reconstruct the original layout of the town. A systematic arrangement based on a repetitive settlement lot was overlaid onto the contemporary plan. Based on this, it appears reasonable to assume that a lot measuring 50 by 100 feet, with a foot equivalent to 0.293 meters, served as the fundamental module during Tarnów's demarcation. The length of the lots was determined based on the division of the eastern and western market development, taking into account the course of delineation on Grotzger's plan of 1796.¹⁵ It was further assumed that the arcades, extending approximately 6–7 meters into the market square, were not originally part of the lot but emerged later through the encroachment of construction onto a section of the market square.¹⁶

The hypothetical location layout of Tarnów would, therefore, be as follows. The central square was to be a marketplace measuring 350 by 275 feet. In both its northern and southern parts, six settlement lots and two 25-foot wide side streets (today's ul. Piekarska, ul. Wielkie Schody, the eastern part of Plac Katedralny and the street parallel to ul. Wielkie Schody, which were moved to the east as a result of the 18th century regulations) were demarcated.¹⁷ In the western and eastern blocks, four settlement lots and streets were laid out: two wider ones – each 50

¹⁵ ANK (as n. 12), ref. no. 963. The length of the lots may also be evidenced by skeletal burials found on ul. Kapitulna, dating to the late medieval and modern periods, located in the rear of the lot next to the market square, AWUOZ (as n. 9), inventory no. 10167, 2512.

¹⁶ Apart from the monumental arcades in the townhouses at Rynek 20–21, the arcades incorporated into the buildings of the eastern and western frontages have also been preserved. Evidence of the existence of the arcades on the southern side consists of cellars protruding under the market square floor to a length of about 6 m.

¹⁷ Ul. Male Schody was not laid out until the 19th century. It is not to be found on Grotzger's plan of 1796, ANK (as n. 12), ref. no. 663.963, nor on a plan dated c. 1814. Grundriss der Stadt Tarnow wie selbe nach dem letzten Brande bestehet mit Bemerkung aller laut conscription zugetheilten Haus nummer sammt ihren Haus Eigenthümern die roth illinirte bedenten den Grund der gamuerten und die gelben den der noch bestehenden holzernen Hauser von selbe bis heutigen. Regional Museum in Tarnów, History Department (hereinafter: MTH), no. 1402.

metres wide (today's ul. Katedralna and ul. Wekslarska) and two narrower ones – each 25 metres wide (today's ul. Krótka and ul. Żydowska).¹⁸ On the north side of ul. Żydowska and on the south side of ul. Wekslarska, blocks of parallel lots were also laid out. In total, there would have been room for a total of eleven or twelve plots, and the same might have been the case on the south side of ul. Wekslarska. A back street 25 feet wide was laid out at the back of the eastern block of the market. Behind it, between today's ul. Żydowska and ul. Wekslarska, two blocks of three lots each were laid out with their gable ends facing the street, making a total of twelve lots, although here, half lots can be traced, too.

However, doubts arise about the western part, where some authors identified a preserved layout from the period of the foundation of the village under German law or an auxiliary market in the area of today's Plac Kazimierza Wielkiego.¹⁹ Leaving aside the question of whether a town the size of Tarnów needed an auxiliary market, it should be noted that this hypothesis contradicts the preserved source material from the modern period. In the deed of division of Tarnów's lands from 1603, as well as in the 17th-century income statements, a number of burghers' estates are listed both on the left and the right of the Krakowska Gate in the direction of Rynek, on both sides of the street that the sources call Krakowska.²⁰ Inspections of the city after the fires in 1738 and 1743, as well as inventories from 1753 and 1767, also confirm their existence, albeit damaged and ownerless.²¹ Only in the records from 1787 and 1798 were they omitted in silence, as they were in Grottger's plan, which showed a square slightly larger than the present Plac Kazimierza Wielkiego.²² The existence of an urban settlement in this area is also confirmed by archaeological research in Plac Kazimierza Wielkiego, which revealed traces of buildings dating back to the late Middle Ages.²³ The picture becomes clearer if we consider that the present course of ul. Katedralna is also a secondary element, although it was already mentioned by Grottger in 1796.

¹⁸ B. Krasnowolski also detected variable street widths, *Lokacyjne układy* (as n. 9), p. 249.

¹⁹ J. Dutkiewicz, *Tarnów*, Warszawa 1954, p. 28, associated the shape of the western part with the pre-charter settlement; AWUOZ (as n. 9), inventory no. 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, vol. 1, part 1, p. 180, B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy* (as n. 9), p. 249, expressed a supposition that it might have been an auxiliary market. S. Potępa, K. M. Trusz, *Plac Krupniczy, później plac Kazimierza Wielkiego* [in:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 2 *Stare Miasto*, Tarnów 1995, p. 235 and A. Sypek, *Tarnów cegłą murowany. Monografia cegielni tarnowskich 1330–2015*, Tarnów 2015, p. 35 are already sure of this.

²⁰ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 14 (northern part) and p. 36 (southern part) along ul. Krakowska to the right and to the left on both sides of the street. A total of 28 houses, four of which on today's ul. Wielkie Schody. In 1618, in the northern part fourteen houses ANK (as n. 12), ref. no. 637.3198, p. 157. In the revenue registers of the southern part there are sixteen and nineteen houses in this area respectively, including ul. Wielkie Schody. ANK (as n. 12), ref. no. 637.3170, p. 3, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3168, p. 6.

²¹ A total of eight squares identified as vacant, ANK (as n. 12), ref. no. 637.1402 (1743), ANK (as n. 12), ref. no. 637.3173 (1753), 637.3358 (1767).

²² ANK (as n. 12), ref. no. 637.3176 (1787), 637.3178 (1798), 663.963.

²³ AWUOZ (as n. 9), inventory no. 9738. S. Potępa, K. M. Trusz, *Plac Krupniczy* (as n. 19), p. 235, mention the discovery of cellars on the south side of the square, which have not been explored.

Both Grottger and the author of the 1814 plan draw the facades of the houses on the northern side of the street as an extension of the gable line of the northern market frontage.²⁴ Z. Vogel similarly depicted this part of the town in a watercolour from 1800. Marked on Grottger's map as a demarcated road overlapping with ul. Katedralna, in fact, it is a rut following the shortest route from Rynek to the imperial way through the edge of the empty square.²⁵ It was only at the beginning of the 19th century that new buildings were erected, their facades aligned with the new street layout.²⁶ The demolition of the development also rendered unnecessary the existence of a street between it and the market lots, which gradually occupied the vacant area, and the 19th-century development adapted to the new situation, consolidating the shape of the square as it is today.²⁷

On this basis, it can be hypothesised that the western part of the town was intended to be laid out in the same way as the eastern part. What prevented this was the topography, in the form of a steep escarpment. When the town walls were later built, they were placed along the edge of the escarpment, and the urban development followed the course of the wall. The original purpose of the southern part of today's Plac Katedralny is also unclear. Some authors consider Plac Katedralny a lot of land allocated to the church at the time of the town's foundation.²⁸ Archaeological research in Plac Katedralny has revealed a number of late medieval and early modern burials, which seems to confirm the early religious character of this part of the square as well.²⁹ Modern sources, however, indicate that the southern part of the square was occupied by burgher buildings by the end of the 16th century at the latest and was given to the church only in the 17th century, to be demolished at the turn of the 18th and 19th centuries.³⁰ The site for the church was located outside the basic chartered layout of the town, at the highest point of the elevation, with the northwestern block of the town lots.

Development of town fortifications

Sometime after the grant of the charter, Tarnów was surrounded by fortifications. The walls were built on a stone foundation, which is difficult to date, and the earliest references to their existence date from the middle of the 15th century and do not refer to them directly.³¹ Tradition attributes the construction of Tarnów's fortifications to Spycymir Leliwita and dates them

²⁴ ANK (as n. 12), ref. no. 663.063; MTH (as n. 17), no. 1402.

²⁵ S. Potępa, *Tarnów w dawnych rysunkach i obrazach*, Tarnów 2007, pp. 44–45. The wide foreground perspective is not a compositional error, as the author claims, but a faithful rendering of the situation.

²⁶ ANK (as n. 12), ref. no. 663.968, 969.

²⁷ On the existence of the street in 1603. MTH (as n. 17) no. 475, ref. no. 90v. The houses on Plac Kazimierza Wielkiego were built in the second half of the 19th and early 20th centuries.

²⁸ AWUOZ (as n. 9), inventory no. 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, vol. 1, part 1, p. 185.

²⁹ AWUOZ (as n. 9), inventory no. 2512.

³⁰ This development is still depicted on Grottger's plan 1796.

³¹ In 1448, the Church of the Holy Ghost was founded *behind the walls* (*extra muros*) of the MTH (as n. 17) no. 4. In 1458, the Bernardine monastery was founded *behind the walls* (*extra muros*). LB I, p. 607 and III, p. 479.

to shortly after 1330 or even links them to the incorporation.³² However, the construction of the walls was not part of the incorporation process but rather another phase in the formation of the town centre, which took place several or even several dozen years after the charter.³³ It is, therefore, safer to cautiously date it to the middle or even the second half of the 14th century.³⁴ A comparison with the fortification of other Polish towns in the late Middle Ages suggests that in Tarnów, too, the work progressed in stages. The first to be built were the Krakowska and Pilzneńska Gates, together with adjacent sections of the wall.³⁵ Later, possibly already in the 15th century, the town was surrounded by a moat and a rampart. Between 1459 and 1468, it was reinforced by a fortified Bernardine monastery, the grounds of which directly adjoined the walls at their southeastern corner.³⁶ Between 1513 and 1544, the existing walls were thoroughly remodelled and modernised. In several stages, the outer wall (*antemurale*) was built on the west side, and an identical wall on the north side. The Pilzneńska and Krakowska Gates were extended through the addition of foregates, and new towers were built in the outer wall. The northern part of the inner wall was also rebuilt.³⁷ The fortifications of the Bernardine Monastery were also modernised, and a modern defensive structure in the form of a trapezoidal bastille was built in the northeastern corner of the monastery wall, flanking the entrance to the Pilzneńska Gate.³⁸

The 900 m perimeter of the wall was built on the edge of a sharply sloping escarpment, covering an area considerably larger than the original location plan. It is not known whether the wall was reinforced with towers from the outset. Two of them have survived, one in the inner perimeter of the wall as part of the parish priest's house and the other in the outer perimeter on today's ul. Basztowa. Both date from the first half of

³² Inter alia J. Leniek, *Tarnów za Leliniów* (as n. 3), p. 24, J. Dutkiewicz, *Materiały źródłowe do budowy murów obronnych miasta Tarnowa z lat 1513–1545*, "Rocznik Historii Sztuki" 1 (1956), p. 249, but *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, vol. 1, *Województwo krakowskie*, J. Szablowski (ed.), fasc. 13, *Pomiat tarnowski*, E. Dutkiewicz (ed.), Warszawa 1953, p. 442 already gives mid-14th century, F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), p. 222, J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do pocz. XV w.*, Warszawa 1973, p. 467, indicates mid-14th century and also associates it with Spycimir.

³³ J. Widawski, *Miejskie mury* (as n. 32), pp. 35–37.

³⁴ Thus J. Dutkiewicz, *Tarnów* (as n. 19), p. 36, dated the origin of the walls as the 2nd half of the 14th century, but in *Materiały* (as n. 32), p. 249 to before the middle of the 14th c. J. Widawski, *Miejskie mury* (as n. 32), p. 547 adopted the dating of the middle of the 14th c. Also K. M. Trusz is inclined to assume that the walls were built in the first half of the 14th century, *Mury obronne Tarnowa. Stan zachowania*, Tarnów 2014, p. 5 (msp AWUOZ – as no. 9) and *Miejskie mury obronne* [in:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 2 (as n. 19).

³⁵ J. Widawski, *Miejskie mury* (as n. 32), pp. 35–37, 470.

³⁶ AWUOZ (as n. 9), inventory no. 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, vol. 1, part 1, p. 187, K. M. Trusz, *Mury* (as n. 34), p. 6.

³⁷ J. Dutkiewicz, *Materiały* (as n. 32), pp. 251–254, K. M. Trusz, *Mury obronne* (as n. 34), p. 8.

³⁸ In the years 1519–1526, the Krakowski rampart and the Pilzneński rampart are mentioned J. Dutkiewicz, *Materiały* (as n. 32), p. 285, F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), p. 224, but an outer wall was erected on them. The rampart and moat on the Zablocie side is confirmed in 1521 and 1647. MTH (as n. 17), no. 13, 193.

the 16th century.³⁹ An alley ran along the inner side of the wall. According to the records from the 17th century, it was the width of a good cart.⁴⁰

Originally, the town was accessed through two gates: Krakowska in the west and Pilzneńska in the east. The exact location of the Krakowska Gate is not known, but it is believed to have been located along today's ul. Katedralna or south of it, within the premises of the present building at ul. Katedralna 4.⁴¹ According to a late report (1732), in addition to the main entrance, there were two side entrances for pedestrians.⁴² The Pilzneńska Gate, on the other hand, stood in the course of today's ul. Pilzneńska. It was housed in a massive rectangular tower measuring approximately 7.5 by 8 metres. The width of the entrance was 2.4 metres.⁴³ Living quarters were located on the first floor.⁴⁴ The connecting wall, built of brick on a foundation of fieldstone and broken stone, was between 1.5 and 2 metres thick.⁴⁵ The Minor Gate (*Porta Minori*) is mentioned in a list of guild representatives responsible for preventing theft in the event of a fire in 1557 and can be identified as the wicket at the exit of today's ul. Wielkie Schody.⁴⁶ According to some authors, this entrance was rebuilt as a gate in the second half of the 16th century, but the constant use of the name *furtka* (wicket) to refer to it and the layout of the land seem to contradict this.⁴⁷ The gate in today's ul. Rybna is also supposed to have been built in the 16th century as an exit gate to Dąbrowa Tarnowska and Sandomierz, as well

³⁹ J. Widawski, *Miejskie mury* (as n. 32), p. 470, thinks, on the basis of the analysis of formal features, that the tower in the parish priest's house was built in the beginning of the 16th century. Its similarity to the 16th century towers may be a result of its reconstruction in 1529 by Mikołaj Zamojski, the provost of the Tarnów, MTH (as n. 17), no. 18. The number of towers is unknown, J. Dutkiewicz assumed 6–7 watchtowers on the northern side and 2–3 on the southern side, S. Herbst, *Tarnowska basteja* [in:] *O naprawę Rzeczypospolitej XVII–XVIII w. Studia ofiarowane Wł. Czaplńskiego w 60 rocznicę urodzin*, Warsaw 1961, p. 69, based on the length of the wall, determined the maximum number of watchtowers to be fifteen. Mieg's plan shows four in the northern section of the walls, however, due to the scale and illustrative content of the map, caution should be exercised.

⁴⁰ F. Herzig, *Tarnów od r. 1467 do r. 1907*, [in:] J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje Tarnowa* (as n. 3), pp. 122.

⁴¹ WUOZ (as n. 9), *Mury miejskie*, Monument Card.

⁴² F. Herzig, *Tarnów* (as n. 40), p. 132.

⁴³ AWUOZ (as n. 9), inventory no. 10151

⁴⁴ J. Dutkiewicz, *Tarnów* (as n. 19), p. 37, S. Wróbel, *Tarnów w XVII i XVIII w.* [in:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, vol. 1 (as n. 2), pp. 341–342.

⁴⁵ K. M. Trusz, *Mury obronne* (as n. 34), p. 5.

⁴⁶ J. Leniek, *Materiały źródłowe do dziejów miasta Tarnowa*, [in:] *Sprawozdanie Dyrekcji C.K. Gimnazjum w Tarnowie za rok 1896/7*, Tarnów 1897, p. 10. J. Dutkiewicz, *Materiały* (as n. 32), p. 261, K. M. Trusz, *Mury obronne* (as n. 34), p. 10. In 1648, Honorata Passerowa donated a homestead located behind a minor gate or wicket to the Hospital of the Holy Ghost (*post portam minori, furtka dictam*) near the river (probably the Wątok), MTH (as n. 17), no. 184.

⁴⁷ K. M. Trusz, *Mury obronne* (as n. 34), p. 10, Idem, *Miejskie mury* (as n. 34), p. 484, links the 1567 recommendation of the Dukes Ostrogscy to pave the road to the castle to the change in the nature of the gate. J. Dutkiewicz, *Materiały* (as n. 32), p. 261, was of a different opinion. Considering the road layout on Mieg's plan, the paving of the road to the castle is not necessarily related to the development of a wicket in the southern city wall [Latin *porta*, *-ae* can also mean door, gate, wicket or simply entrance].

as an unidentified *staromensis* gate (wicket?).⁴⁸ Another mystery is the *porta aquinolarium*, located near the Pilzneńska Gate, in the immediate vicinity of the Bernardine Monastery.⁴⁹ This name might hide a gate in the tower, which burnt down in 1732 during the fire in ul. Żydowska.⁵⁰ The last known entrance to the town is also dated to the first half of the 16th century. In 1529, Mikołaj Zamojski, the then provost of Tarnów, undertook to build a tower next to his house and a gate leading to the provost's grange outside the town walls in exchange for permission to extend his house into a lane running along the town wall.⁵¹ It is not known whether this gateway was later opened to the public.⁵²

Parish church and clergy property within the town

The parish church in Tarnów was erected shortly after the town's foundation and the arrival of settlers. However, the first documented information about it dates back to 1346.⁵³ Around the turn of the 14th and 15th centuries, the church underwent expansion or perhaps a complete reconstruction, this time as a brick structure. The limited information that has survived attests to the undertaken works. In 1399, a Tarnów burgher named Kuńcza endowed the altar of St. Bartholomew, and approximately in 1400, the Chapel of Corpus Christi (Holy Cross) was founded. The document confirming this foundation mentions the existence of a chancel.⁵⁴ In 1400, the Tarnów church was elevated to the status of a collegiate church.⁵⁵ Three prelatures (prebendary, custodian, and cantor) and two prebendary canonries (of St. Mary in the Castle and St. Bartholomew) were established. In 1415, the canonry of the Commission of the Apostles (known as the Łukowska canonry) and the altaria of St. Barbara were founded.⁵⁶ In the 1490s, the altaria of St. Barbara was el-

⁴⁸ The gate in ul. Rybna is mentioned by F. Herzig, *Tarnów* (as n. 40), p. 84, followed by other literature. The road layout preserved on Mieg's map rather excludes the connection of such a gate with the roads leading north. The *staromensis* gate was introduced to the literature by J. Dutkiewicz, *Materiały* (as n. 32), p. 270, but the name does not appear in his published source text, F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), p. 224, AWUOZ (as n. 9), inventory no. 2774 I, Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, vol. 1, part 1, p. 39, K. M. Trusz, *Mury obronne* (as n. 34), p. 10, and *Miejskie mury* (as n. 34), p. 484.

⁴⁹ Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie [Archives of the Province of the Bernardine Fathers in Kraków] (hereinafter: APBK), ref. no. XIVa2, p. 355, North Gate located *versus portam Pilsnensem* at a distance of two spears from the monastery.

⁵⁰ J. Dutkiewicz, *Materiały* (as n. 32), pp. 2–261.

⁵¹ MTH (as n. 17), no. 18, J. Dutkiewicz, *Materiały* (as n. 32), p. 265.

⁵² Other wickets appearing in the literature, such as the St. Anne's gate, the gate at Male Schody or the gate at the Bernardine monastery, F. Herzig, *Tarnów* (as n. 40), p. 84, J. Dutkiewicz, *Materiały* (as n. 32), p. 261, remain only in the realm of conjecture.

⁵³ L. Poniewozik, *Kościelne początki* (as n. 4), pp. 179–203. Tradition ascribes the foundation of the church to Spicymyr Leliwita.

⁵⁴ AS II (as n. 5), vol. 2, no. 78, pp. 91–92, no. 70, pp. 94–95.

⁵⁵ B. Kumor, *Prepozytura tarnowska. Opracowanie materiałów źródłowych do Atalsu historycznego Kościoła w Polsce*, "Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne" 12 (1966), pp. 253–254.

⁵⁶ AS (as n. 5), vol. 2, no. 103, pp. 121–122, *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, vol. 1–2, Kraków 1874–1883 (hereinafter: KDKK), here vol. 2, no. 61, pp. 402–403. In 1494, St. Barbara's Chapel was elevated to the status of a canonry, AS (as n. 5), vol. 2, no. 201, pp. 250–251, no. 211, pp. 268–273, no. 212, pp. 274–277, F. Herzig, *Katedra*, pp. 23–24, 40–42, J. Leniek, *Tarnów* (as n. 3), p. 47.

evated to the status of the St. Barbara canonry (known as the Wierzchoslawice canonry).⁵⁷ Further expansion of the church occurred in the 16th century with the chapels of St. Anne and Our Lady of the Scapular constructed in 1514, along with the addition of a new sacristy. The church underwent further extensions in the modern period, reaching its final form and size only in the second half of the 19th century.

In the 14th century, a cemetery surrounded the church, and there were one or more wooden houses where the clergy lived. The cemetery was separated from the houses of the canons and townspeople by a brick wall with two gates. One of them housed the bell-ringer's quarters. At the end of the 16th century, there was also a brick ossuary with two wooden annexes in the cemetery next to the church.⁵⁸ In 1415, the existence of a prebendary's house and the house of an unidentified Canon Mikołaj were confirmed, as well as vacant lots of land granted for the construction of houses for the Canon of the Commission of Apostles (Łukowska Prebend) and the altarist of St. Barbara.⁵⁹ The house of Canon Mikołaj cannot be identified more precisely, nor can the house of the altarist and, later, the canon of St. Barbara. By the end of the 16th century, the latter no longer had his own house in Tarnów.⁶⁰ The prebendary's house, already made of brick in the 15th century, was renovated in 1529 and expanded with an adjoining tower featuring a gate in the town wall. This structure is now part of the present house at Plac Katedralny 3. It remained the property of the parish priest until 1772, when the Austrian authorities took it over, and it became the seat of the circular administration.⁶¹ Based on a document from 1415, it can be concluded that there was an empty lot next to the prebendary's house, designated for the construction of a house for the newly established canonry of the Commission of the Apostles (known as the Łukowska canonry). In the 1570s, the house of the Łukowska canonry was situated beside the provost's house on the left and the castle prebend's house on the right.⁶² However, in the visitation of 1597, it was placed between the parsonage and the provost's house, with the house of the burgher *Miasthurad* on the other side. *Miasthurad* can be identified as the butcher *Miastorad*, who in 1603 owned the house at the end of today's ul. Kapitulna.⁶³ This arrangement

⁵⁷ In the years 1494–1498; B. Kumor, *Prepozytura Tarnowska* (as n. 55), p. 265.

⁵⁸ Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie [Archive of the Metropolitan Curia in Kraków] (hereinafter: AVCap), vol. 9, p. 289, W. Arvay, *Założenie pełnej kolonii akademickiej w Tarnowie*, [in:] *Sprawozdania Dyrekcji I Państwowego Gimnazjum w Tarnowie za rok 1926/27*, Tarnów 1927, p. 7.

⁵⁹ AS (as n. 5), vol. 2, no. 103, pp. 121–122, KDKK (as n. 56), vol. 2, no. 61, pp. 402–403. F. Herzig, *Katedra* (as n. 56), pp. 23–24, 40–42, J. Leniek, *Tarnów* (as n. 3), p. 47.

⁶⁰ AV Cap (as n. 58), vol. 9, pp. 296–297.

⁶¹ LB (as n. 31), vol. 2, p. 609, MTH (as n. 17), no. 18, K. M. Trusz, *Dawny pałac kanonicki pl. Katedralny 3*, [in:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 2 (as n. 19), pp. 37–38.

⁶² LB (as n. 31), vol. 1, p. 610. The house of the Łukowska prebend was situated next to (*inxta*) the provost's house on the left (*a sinistra*) and the house of the castle canonry on the right (*a dextra*).

⁶³ 1597, *...domum civis Tarnovien Miasthurath*. AVCap (as n. 58), vol. 9, p. 293. 1603, house in the back alley leading to the parsonage and bathhouse, *...up to the Miastorad house...* ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 32, *Miastorad the butcher*, *ibidem*.

was preserved in 1753 and 1767 when an inventory listing from the Krakowska Gate mentions the ecclesiastical properties at the end in the following order: *Rev. Mitred Prelate's House, also known as Parsonage, Rev. Canon fundi Łukowa Mansion*, and in the end *Rev. Kustosż Mansion*.⁶⁴ It is also known that in 1763, the canon of the castle prebend claimed the right to the custodian's house, and he was vindicated.⁶⁵ The original distribution of the collegiate houses in this part of the city (from the west, the parsonage, the Łukowska canonry, and the castle canonry) apparently changed at the turn of the 15th and 16th centuries (or at the beginning of the 16th century), as a result of which the custodian took over the house of the castle prebend and, as we can see, he kept it until the middle of the 18th century.⁶⁶ At the beginning of the 16th century, as a result of an unknown transaction, the castle canonry was moved to the other side of the parish priest's house. The visitation of 1597 described the house as abandoned, rebuilt by the canon and given to the curates.⁶⁷ It is difficult not to associate the above information with the transaction the cantor made with the curates of the Tarnów church in 1547 when he gave them a newly built townhouse called The Castle or Jurków in exchange for the Mikołajewski house and another house.⁶⁸ Occupation of the house on the western side of the prebend by the curates is attested in later years, which allows it to be identified in part with today's building of the bishop's court.⁶⁹ The house of St. Bartholomew's canonry was also located in the vicinity of the castle prebend. The descriptions of the mutual location of the other collegiate houses omit it in silence as if it did not exist. Only the direct references to it locate it between the other houses.⁷⁰ They place the house in question on the west side of the cemetery, between the curates' house and the Mikołajewski house. In 1609, the canonry house of St. Bartholomew was occupied by the College of Mansionaries, founded in that year, and this status of the building was confirmed also in the 18th century.⁷¹

⁶⁴ Sequence of houses counting from the gate on the left ANK (as n. 12), ref. no. 637.3173, p. 9, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3358, p. 25.

⁶⁵ W. Arvay, *Założenie pełnej kolonii* (as n. 58), p. 14

⁶⁶ Custodian's house by the cemetery confirmed in LB (as n. 31), vol. 1, p. 610, no closer location.

⁶⁷ *...domum Canonicis S. Mariae de Castro qua ipse cantor noviter aedificavit*. AVCap (as n. 58), vol. 9, p. 295.

⁶⁸ F. Herzig, *Katedra* (as n. 56), p. 30.

⁶⁹ In 1597, the house next to the provost's house AVCap (as n. 58), vol. 9, p. 303; In 1753 and 1767, the townhouse of curates in sequence in front of the church and the mitred prelate's house ANK (as n. 12), ref. no. 637.3173, p. 3, ref. no. 637.3358, p. 25. The same on Grotter's plan from 1797, ANK (as n. 12), ref. no. 663.974; K. M. Trusz, *Dawny dom prebendy Łukowskiej, dziś sąd biskupi* [in:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 2 (as n. 19), pp. 39–40 with misidentification as the house of the Łukowska prebend.

⁷⁰ The house of St. Bartholomew's prebend was adjacent (*contiguam*) to the house of the castle prebend. The house of the castle prebend is located next to (*inxta*) the house of the prebend and the arch prebend LB (as n. 31), vol. 1, p. 612, 614 cf. n. 61. In 1597, the house of the cantor (Mikołajewski) is adjacent to the house of the castle prebend (curates' house) and at the same time the house of the St. Bartholomew's prebend is located between the curates' house and the chapter house (Mikołajewski's house), AV Cap (as n. 58), vol. 9, pp. 295, 296.

⁷¹ F. Herzig, *Katedra* (as n. 56), p. 48, W. Arvay, *Założenie pełnej kolonii* (as n. 58), p. 15, K. M. Trusz, *Dom Mansjonarzy* [in:] *Tarnów*.

The Mikołajewski house, mentioned above, adjoined the St. Bartholomew's prebend from the south. The land on which it stood was probably originally the property of a burgher. Still, by the beginning of the 16th century at the latest, it had become the property of Jan Mikołajewski (of the Gryf coat-of-arms) and his wife Barbara, who built a townhouse on it around 1524 and donated it to the curates of Tarnów in 1527.⁷² In return, in 1547, the curates exchanged Mikołajewski's house with the cantor and received a townhouse called The Castle.⁷³ From then on, the Mikołajewski house appears in the sources as the cantor's house. However, in 1554, it was given as a life lease to Mikołaj of Pleśna, and in 1578, it was bought by the provost of Tarnów and became the property of the chapter, shared by prelates, canons, and curates.⁷⁴ In 1597, it was described as a small house with a vaulted room on the ground floor and another with a wooden ceiling on the upper floor.⁷⁵ In the 17th century, the building was occupied by a cantor and canons who did not have a permanent residence in the city. Enlarged by a part of the adjacent lot, the house, in need of repair, was given to the canon of St. Barbara in the early 18th century.⁷⁶

In 1559, the prelate custodian of Tarnów, who already owned a house in the present ul. Kapitulna, received permission to build a new house between the house of the cantor called Mikołajewski and the school. After his death, this house was given to the curates for use as an infirmary.⁷⁷ In 1597, the infirmary was a small building adjoining the cantor's house to the south.⁷⁸ It must have adjoined the rector's house/school to the north, where the cantor's chamber was also located.⁷⁹ In 1663, Paweł Kuszewicz bought the infirmary, from now on referred to as the building between the school and the cantor's house, for the newly founded canonry of St. Charles Borromeo, the so-called Książnice canonry (*fundi Książnice*), a part of which (7 feet wide) was bought back by the cantor. In 1683, the Książnice canonry was transformed into the chancery prelatry. From then on, the infirmary became the chancellor's residence. However, it was still referred to as belonging to the Książnice canonry until the late 1780s.⁸⁰

Another building on the eastern side of the Tarnów church was the parish school. Although it was first mentioned in 1413,

Wielki przewodnik, vol. 2 (as n. 19), pp. 43–44; 1753 and 1767, the mansionaries house between the curates' house and the Fr Schoolmaster's house, ANK (as n. 12), ref. no. 638.3173, p. 9, ref. no. 637.3358, p. 25.

⁷² Townhouse formerly called Koruszowska, date of construction according to the inscription on the front wall of the building, W. Arvay, *Założenie pełnej kolonii* (as n. 58), pp. 12–13, Z. Ruta, *Szkoły Tarnowskie w XV–XVIII w.*, Ossolineum 1968, p. 98.

⁷³ F. Herzig, *Katedra* (as n. 56), p. 30.

⁷⁴ AVCap (as n. 58), vol. 9, pp. 297–298, 302. F. Herzig, *Katedra* (as n. 56), p. 31.

⁷⁵ AVCap (as n. 58), vol. 9, p. 297.

⁷⁶ F. Herzig, *Katedra* (as n. 56), p. 63, W. Arvay, *Założenie pełnej kolonii* (as n. 58), p. 13. Z. Ruta, *Szkoły tarnowskie* (as n. 72), p. 99.

⁷⁷ F. Herzig, *Katedra* (as n. 56), p. 31

⁷⁸ AVCap (as n. 58), vol. 9, pp. 295, 300, 303.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 304

⁸⁰ F. Herzig, *Katedra* (as n. 56), pp. 63–64, K. M. Trusz, *Dom rektora, później prałata kanclerza*, [in:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 2 (as n. 19), pp. 94–97. The author erroneously identifies the Chancellor's house with the rector's house.

its origins are thought to date back to the 1340s.⁸¹ It is not known where the first school building was located and whether the school had its own premises from the beginning; teaching could have taken place in any of the chapter houses. However, the construction of the brick school building dates back to the middle of the 16th century. It is connected with the Provost Marcin Łyczko, who acted in agreement with the Hetman Jan Tarnowski, the school's patron.⁸² In 1597, the school was the largest building in the chapter complex, with a large study hall and living quarters for the rector, cantor, and pupils.⁸³ It is likely that during the construction of the brick building, the house of the deceased citizen Stanisław Bałachowski, bought by the then rector Paweł Łacki in 1559, situated on the other side of the wall in the street next to the house of the furrier Walenty, was incorporated into the building.⁸⁴

The canons of Tarnów did not attach much importance to the ownership of the houses they occupied, settling wherever living space was available.⁸⁵ Therefore, no special significance should be attached to the names of the subsequent houses. What is important, however, is that in the period from the early 15th to the end of the 16th century, a dense series of chapter houses were built around the church, on its east and north sides, from the rector's house and school to the chancellor's house. Sources indicate that these were small buildings, usually consisting of a corridor and a room on the ground floor and one or more small rooms on the upper floor. These houses were destroyed by normal wear-and-tear or by the fires that ravaged the town. They were often rebuilt in a form different from the original. Nevertheless, they were a relatively permanent element of the urban layout of the town.

Town Hall

As already mentioned, the centre of the town was occupied by a market square, where a series of administrative and commercial buildings was erected in the 14th and 15th centuries, the most prominent of which is the Town Hall (the only surviving building). According to the most recent findings, this building was erected at the end of the 15th century on the site of an earlier wooden structure mentioned in 1448.⁸⁶ All that remains of the earlier phase is a dry well located under the northern wall of the building.⁸⁷ In the second half of the 16th century and

⁸¹ In 1413, Mikołaj, rector of the Tarnów school and at the same time town scribe, is mentioned, J. Krukowski, Z. Ruta, *Szkołnictwo i stosunki kulturalne* (as n. 7), pp. 503–504.

⁸² F. Herzig, *Katedra* (as n. 56), p. 84, J. Leniek, *Tarnów* (as n. 3), p. 69. Hetman Jan Tarnowski issued a new ordinance for the school in 1559 and also increased its endowment. In 1578 (already after the Hetman's death), Marcin Łyczko created a fund to support three graduates of the Tarnów school during their studies at the University of Kraków, J. Krukowiecki, Z. Ruta, *Szkołnictwo i stosunki kulturalne* (as n. 7), p. 505 et seq.

⁸³ AVCap (as n. 58), vol. 9, p. 304, in the visitation the school is hidden under the name of rector's house.

⁸⁴ J. Leniek, *Tarnów* (as n. 3), pp. 67–68, F. Herzig, *Tarnów* (as n. 40), p. 146.

⁸⁵ W. Arvai, *Założenie pełnej kolonii* (as n. 58), p. 11 et seq.

⁸⁶ MTH (as n. 17), no. 4 and 180.

⁸⁷ K. M. Trusz, *Ratusz tarnowski*, Tarnów 2014, pp. 25–29. The lack of water in the town hall well was the reason why it was considered

perhaps at the beginning of the 17th century, the Town Hall was rebuilt in Renaissance and Mannerist styles. The roof structure was modified, and an attic with 28 mascarons was added. The design and layout of the rooms also changed.⁸⁸ The basement housed vaulted storerooms.⁸⁹ On the ground floor were the assembly hall (*witnica*), the weighing room, and the armoury.⁹⁰ It seems that in the 18th century, the *witnica* also served as a tavern.⁹¹ The exact purpose of the upper floor is unknown; perhaps it housed the treasury and the town archive.⁹² The Town Hall was crowned by a tower, square at the bottom and round at the top, decorated with a clock.⁹³ The Town Hall also housed documents and movable property of the Tarnów guilds.

Artisans

The beginnings of guild organisation in Tarnów can be traced back to the 14th century. Certainly from this period, we know of a number of Tarnów burghers appearing with nicknames formed from craft professions. Their work was initially organised by unwritten rules applied by custom.⁹⁴ It was not until the 15th century that the applicable rules began to be written down and submitted for approval either to the town council or to the Tarnów townsfolk. Thus, in 1444, the town council approved the rights of the clothmakers' guild. In 1452, the statutes of the weavers' guild were established, and four years later, Jan Amor Tarnowski approved the combined privileges of both guilds.⁹⁵ In 1457, the shoemakers' guild passed its statute, which was approved in 1493 by Jan Amor.⁹⁶ The tailors' guild received its statute in 1480. The rights and privileges of the butchers' guild, destroyed in the fire of 1494 and renewed in 1495, also by Jan Amor Tarnowski, were written down at a similar time.⁹⁷ Further confirmations of rights

a prison. It is possible that it was supplied with water from Krzyż or Rzędzin.

⁸⁸ Ibidem, p. 41 et seq.

⁸⁹ J. Leniek, *Inwentarz miasta Tarnowa*, [in:] *Sprawozdania CK II Gimnazjum w Tarnowie za rok szkolny 1907/8*, Tarnów 1907, p. 34, K. M. Trusz, *Ratusz* (as n. 87), p. 52. Vaults under the town hall also mentioned in 1607, MTH (as n. 17), no. 513, p. 13, and 1663, MTH (as n. 17), no. 32.

⁹⁰ Assembly hall was mentioned in the years 1622–1623, 1725, 1750. In 1735, it also served as a dwelling, leased together with the weighing scales MTH (as n. 17), no. 225. F. Herzig, *Tarnów* (as n. 40), p. 108, K. M. Trusz, *Ratusz* (as n. 87), pp. 52, 60. Town scales 1587. F. Herzig, *Tarnów* (as n. 40), p. 96, F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), p. 225.

⁹¹ K. M. Trusz, *Ratusz* (as n. 87), p. 60.

⁹² J. Leniek, *Inwentarz* (as n. 89), p. 33 et seq.

⁹³ The first mention of a clock tower dates from 1526. J. Dutkiewicz, *Materiały* (as n. 32), p. 225. In 1607, an expense for the salary of the Horologisator is recorded, MTH (as n. 17), no. 513, p. 22.

⁹⁴ MTH (as n. 17), no. 6. This expression is to be found in the town council document approving the rights of the clothmakers' guild.

⁹⁵ Ibidem; MTH (as n. 17), no. 59, 60. F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), pp. 233–236. In 1628, the clothmakers received a new statute issued by the mayor and council of Tarnów, MTH (as n. 17), no. 69. The weavers' statute was approved in 1669, MTH (as n. 17), no. 77. S. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), pp. 372–375.

⁹⁶ MTH (as n. 17), no. 2, 8.

⁹⁷ MTH (as n. 17), no. 89, 58, F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), pp. 236–237, 241–242. The statute of the tailors' guild was supplemented in 1628 MTH (as n. 17), no. 90 and repeated in 1649. MTH (as n. 17), no. 85. S. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), pp. 273–374.

were given to shoemakers in 1522 and butchers in 1555.⁹⁸ In 1524, the furriers' guild gained a statute.⁹⁹ In 1541, with the approval of the city council, the Kraków coopers' guild approved the statute of Tarnów coopers. As indicated by the decision of the Tarnów town council of 1557, initially, the artisans producing wooden products (coopers, wainwrights, wheelwrights, and carpenters) were associated in the guild of blacksmiths and locksmiths, and it was not until that year that a new cooper guild was formed from them.¹⁰⁰ An incomplete census of the city of Tarnów from 1555 mentions brewers' and probably bakers' guilds alongside those already known.¹⁰¹ On the other hand, the inventory of income in 1618 records revenue from the guild of the clothmakers, weavers, furriers, brewers, blacksmiths, and shoemakers as common to both departments.¹⁰² In the 17th and 18th centuries, the number of guilds operating in Tarnów varied from eight to twelve as a result of divisions and mergers of existing guilds; for example, in 1646, the guild of coopers separated from the guild of wainwrights.¹⁰³ In 1725, the income of the Zamoście district included fees of the clothmakers', shoemakers', furriers', blacksmiths', butchers', weavers', bakers', brewers' and wainwrights' guilds, while a later census of Tarnów's citizens and residents, dating from 1776, divided them among nine guilds: innkeepers, blacksmiths, tailors, clothiers, weavers, butchers, furriers, coopers, and shoemakers, and listed twelve residents who did not belong to any guild.¹⁰⁴

Commercial development

The existence of a developed craft also required established sales outlets. As confirmed by the statute of the shoemakers' guild from 1457, sales took place partly in workshops and partly in commercial facilities, which can be generally assumed to have

⁹⁸ W. Dworzaczek, *Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego*, Warszawa 1985, p. 233. S. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), pp. 375, 371.

⁹⁹ MTH (as n. 17), no. 14, W. Dworzaczek, *Hetman* (as n. 98), p. 233.

¹⁰⁰ MTH (as n. 17), no. 63, 64, W. Dworzaczek, *Hetman* (as n. 98), p. 233, F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), pp. 243–245, S. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), pp. 366–368, 368–370. The guild continued to include, besides blacksmiths and locksmiths, engravers, swordsmiths, potters, goldsmiths, boiler-makers, clockmakers, tinsmiths, knifemakers, needlemakers and all those working with hammer, coal, and fire, as expressed in 1675, MTH (as n. 17), no. 81. In 1680, a separate statute was given to the potters' guild, MTH (as n. 17), no. 82; S. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), pp. 375–376.

¹⁰¹ J. Leniek, *Inwentarze* (as n. 89), p. 38. According to the publisher, the text is partially damaged, the bakers' guild is identified by the names of its members. The statute of the bakers' guild is confirmed in 1670. MTH (as n. 17), no. 84. S. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), pp. 370–371.

¹⁰² ANK (as n. 12), ref. no. 637.3189, pp. 158–159. Same circa 1651. ANK (as n. 12), ref. no. 637.3170, p. 4

¹⁰³ S. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), p. 364. In the second half of the 17th century, the guild of ropemakers and saddle-makers, MTH (as n. 17), no. 70, appears. The guild of wainwrights, wheelwrights, and woodworkers obtains confirmation of rights in 1644 and 1646. MTH (as n. 17), nos. 38, 72, 73, 74, 75.

¹⁰⁴ AGAD (as n. 13), ref. no. 358.2697, f. 26, MTH (as n. 17), no. 263. Between 1663 and 1728, the existence of a guild of hatmakers is also confirmed; MTH (as n. 17), no. 78; S. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), p. 374.

been located on the market square. The lack of preserved traces of the development of Tarnów's market square, as well as the sources, indicate that these were wooden buildings with benches or stalls. The first information about such trading facilities dates back to 1399, when Jan Tarnowski, in exchange for 160 marks of Prague groschen received from the Tarnów mayor Kuncza, agreed to pay twelve marks a year to the Tarnów church from the proceeds of the shoemakers', bakers', and salt workers' stalls (benches).¹⁰⁵ In 1497 and 1499, the salt *jatki*, or rather the salt stalls, are also mentioned, again in connection with the proceeds going to the collegiate church.¹⁰⁶ Later sources are silent about them, although it is otherwise known that salt was stored in the cellars of the Town Hall, perhaps later to be sold directly at the Town Hall.¹⁰⁷ In the 16th century, there were probably seven bakeries, which paid six marks a year to the canons of Tarnów. They were inherited and sold, as evidenced by a record from 1605 of the sale of a so-called Dyakowska stall inherited from parents.¹⁰⁸ Shoemakers' stalls, twelve in number, were reserved for married artisans only; the guild's statutes also specified the number of pairs of shoes that could be displayed in the market stalls.¹⁰⁹ There were also twelve butchers' stalls, which burned down in 1494 and were rebuilt as before by the will of Jan Amor Tarnowski.¹¹⁰ The income from the butcher's shops was paid to the curates of Tarnów (twelve marks) and the lords of the town.¹¹¹ Only in the second half of the 18th century were the butchers' stalls moved from the market square, and in 1779 new stalls were built in ul. Kapitulna.¹¹² The market square was also intended to house the stalls of small traders, known as stallholders. In 1581, five stallholders were recorded in Tarnów, all of them women, which could indicate that this type of trade was carried out by women only.¹¹³ However, in 1600, a Stanisław was mentioned as a stallholder, and in 1603, Matysz (Maciej) the stallholder was the owner of a house in the market square.¹¹⁴ Little is known about Tarnów's cloth shops. Their existence was confirmed in 1415 and later in 1494–1498 in records of rents paid by them to church institutions.¹¹⁵ In 1618, there is also a reference to the collection of rent from cloth makers who *cut*

¹⁰⁵ AS (as n. 5), vol. 2, no. 78, pp. 91–92, F. Herzig, *Katedra* (as n. 56), p. 9.

¹⁰⁶ *...macellis civilibus salicidarum alias prassoylech ...* AS (as n. 17), vol. 2, no. 210, pp. 265–255, no. 213, pp. 277, no. 214, p. 278. F. Herzig, *Katedra* (as n. 56), p. 4.1.

¹⁰⁷ K. M. Trusz, *Ratusz* (as n. 87), p. 52.

¹⁰⁸ *Źródła dziejowe*, vol. 14–15, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, compiled by A. Pawiński, *Małopolska*, vol. 3–4, Warszawa 1886 (hereinafter: *ŹrDziej*), vol. 14, p. 269, vol. 15, p. 549, MTH (as n. 17), no. 475, f. 217.

¹⁰⁹ MTH (as n. 17), no. 8.

¹¹⁰ *Ibidem* no. 58, 9, F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), pp. 241–242.

¹¹¹ F. Herzig, *Tarnów* (as n. 40), p. 27, 108, ANK (as n. 12), ref. no. 367.3189, p. 158, MTH (as n. 17), no. 32, Duke Janusz Ostrogski donated the proceeds from the butcher's stalls to the upkeep of the town's fortifications.

¹¹² F. Herzig, *Tarnów* (as n. 40), p. 168.

¹¹³ *ŹrDziej* (as n. 108), vol. 14, p. 269.

¹¹⁴ MTH (as n. 17), no. 475, f. 30v. ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 32, MTH (as n. 17), no. 475, ref. no. 127, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3198, p. 157.

¹¹⁵ KDKK (as n. 56), vol. 2, no. 561, pp. 402–403, AS (as n. 5), vol. 2, no. 201, pp. 250–251, no. 211–212, pp. 268–277.

cloth by the elbow.¹¹⁶ If we can speak about the existence of a separate building for the cloth trade in Tarnów, it must have been a wooden structure of which no traces have survived. Perhaps the information about the *postrzygalnica*, or a cloth-cutting house, mentioned in the town's accounts in 1607, should be linked to the cloth halls.¹¹⁷

Town baths

Sources indicate the existence of another public utility in the town since at least the 15th century:¹¹⁸ the town bath, located along the southern town wall, in today's ul. Kapitulna, on the square now crossed by ul. Basztowa.¹¹⁹ In 1636, Duke Władysław Ostrogski ordered the reconstruction of the long-unused baths. However, it did not come to fruition, as in 1657, the mansion (a one-storey wooden building that did not occupy the entire lot of land) housing the baths had stood burnt down and abandoned for about 70 years.¹²⁰ At the beginning of the 18th century, a house stood in the baths square, demolished by the Russians. Subsequently, the square was merged with the neighbouring Plac Frenowiczowski and divided into three vacant lots. In the middle of the 18th century, it was bought by Marcin Rhod.¹²¹ In 1779, new butcher's stalls were built in its eastern part.¹²² A water supply system provided water for the baths and the town's wells. As early as 1467, Michał, a *canalista et murator* from Tarnów, likely a specialist in water installations, is mentioned.¹²³ In 1536, the town received eight marks of pipe tax for waterworks usage but also incurred considerable maintenance costs.¹²⁴ In the 17th cen-

¹¹⁶ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3198, pp. 158.

¹¹⁷ MTH (as n. 17), no. 513, p. 13

¹¹⁸ The bathhouse in Tarnów is first mentioned in 1458 as paying 4 marks to the altaria of St. John the Baptist, F. Herzig, *Katedra* (as n. 56), pp. 28, 30. Further mentions include 1494. AS (as n. 5), vol. 2, no. 201, pp. 250–251; 1529. F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), p. 224; years 1542–1546, F. Herzig, *Katedra* (as n. 56), p. 30; years 1567–1569, MTH (as n. 17), no. 112; 1574, *ibidem*, no. 114; F. Herzig, *Tarnów* (as n. 40), p. 91, F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), p. 224.

¹¹⁹ In 1603, the vacant baths lots were located in the part of ul. Pilźnieńska, in the back street that goes towards the parsonage ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 32. In 1657, part of the square adjacent to the bathhouse was given to Maciej Dykaczewski, and in 1743 two townhouses called Dykaczewskie and a baths lot *In the rear going from the church towards ul. Żydowska* ANK (as n. 12), ref. no. 637.1402. In 1753 and 1767 *at the back of the northern part of the Rynek* there were three lots called baths ANK (as n. 12), ref. no. 637. 3173, p. 9, ref. no. 637.3358, p. 26.

¹²⁰ MTH (as n. 17), nos. 134, 236. Neither the Bernardine Chronicle, which meticulously records fires in Tarnów, nor other sources, record a fire supposedly occurring in the 1680s. A fire in 1617 is known, APBK (as n. 49), ref. no. XIVa2, p. 351, MTH (as n. 17), no. 126, but only forty years had passed since it until 1657, and the baths were only an empty site already in 1603.

¹²¹ ANK (as n. 12), ref. no. 637.1402, ref. no. 637.3173, p. 9, ref. no. 637.2258, p. 26.

¹²² F. Herzig, *Tarnów* (as n. 40), p. 168.

¹²³ S. Sroka, *Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier, Dokumenty z lat 1451–1489*, Kraków 2000, vol. 2, p. 189. F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), p. 227.

¹²⁴ *ŻrDziej* (as n. 108), vol. 15, p. 549. Statement of outlays for pipe-master's salary and the cost of making and buying pipes in 1607. MTH (as n. 17), no. 513, pp. 23–24, 29–31. In 1633, maintenance of the waterworks cost the town 50 zloty and 16 groschen. F. Herzig, *Tarnów* (as n. 40), p. 108.

tury, amid a dispute with the Jewish population over water usage, an older water system was mentioned, supplying water from the village of Krzyż, as well as a newer one from Rzędzin. The Jews were to draw water from this source, bearing 2/3 of the costs of its maintenance.¹²⁵

The town in the 16th and early 17th centuries

In the Middle Ages, Tarnów was dominated by timber development and thus was prone to destruction by fire. It was only in the 16th century that most of the houses, at least in the front part, were built of brick. The literature associates the reconstruction of Tarnów with the efforts of Hetman Jan Tarnowski, although it appears to have commenced earlier, following the fires of 1483 and 1494.¹²⁶ Nonetheless, Hetman Tarnowski undoubtedly made numerous successful endeavours to develop the towns under his ownership, including Tarnów. These efforts manifested in a series of privileges granted to guilds and regulations for the inhabitants of Tarnów, which were issued in 1554–1560 and regulated various aspects of life in the town.¹²⁷ Two of these regulations are worth mentioning: one for bricklayers, carpenters, and stonemasons (1554) and a general one from around 1556.¹²⁸ In the first one, Tarnowski, among other things, reserved the right to approve, personally or through his official, the location, size, and height of houses to be built in Tarnów. He prohibited the occupation of street space for construction without his consent and mandated the construction of a new house for the organist and other church servants.¹²⁹ In the second, entitled *Nauka a porządek około gaszenia ognia... (Science and Order Concerning Firefighting...)*, he introduced the division of the town into quarters (*wiertel*), at the head of each of which he appointed a *wiertelnik* (a reeve) elected by the townspeople, and the inhabitants assigned to them were obligated to extinguish fires.¹³⁰ Tarnowski also mandated the appointment of burghers responsible for preventing thefts during

¹²⁵ ...*A canal called Fontana from which a Jew Lazarowicz drew water to his house in 1645* MTH (as n. 17), no. 229. A canal from which Jews drew water to the detriment of the town well is also attested in 1636 MTH (as n. 17), no. 134. F. Herzig, *Tarnów* (as n. 40), p. 120. A water supply system carrying water from the vicinity of the boundary with Krzyż and Pogwizdów is shown on Grottger's plan from 1797. It runs through the fields to the well on the canon grange, then to the well in today's ul. Rybna, from where it goes through today's ul. Piekarska to the market square, to the well on the south-west side of the Town Hall and through ul. Wielkie Schody outside the town ANK (as n. 12), ref. no. 663.963.

¹²⁶ APBK (as n. 49), p. 351, MTH (as n. 17) no. 8, 9, W. Dworzaczek, *Lelivici* (as n. 2), p. 223.

¹²⁷ W. Dworzaczek, *Hetman* (as n. 98), pp. 233–236.

¹²⁸ J. Leniek, *Przepisy hetmana Jana Tarnowskiego dla mieszczan tarnowskich*, [in:] *Sprawozdania C.K. Gimnazjum w Tarnowie* (as n. 46), pp. 9–13, 15–18. In addition, the hetman also promulgated rules for town councillors, for butchers, and for the organisation of the town's defence. W. Dworzaczek, *Hetman* (as n. 98), pp. 234–236.

¹²⁹ J. Leniek, *Przepisy* (as n. 128), p. 13.

¹³⁰ *Ibidem*, pp. 9–13. According to the regulations, the town was divided into four *wiertels* (quarters), however, the 1557 census published there by J. Leniek contains a division into five *wiertels* with five Reeves Wawrzynek, Albert Kania, Swaicha, Jakub the leatherworker (*sellator*), and Kochan. Each *wiertel* was responsible for specific activities, *wiertel* the first was to prepare ladders, the second axes, the third fire hooks, the fourth vats, and the fifth buckets.

fires. The initial election of the reeves and guards took place in 1557, documented in the town's records, marking the first mention of four streets: Szewska, Pilznieńska (Bednarska), Krakowska, and Sukiennicza.¹³¹

The impact of the development of Tarnów in the 16th century is illustrated by a document documenting the division of the estates of Konstanty Wasyl Ostrogski (who, together with the hand of Zofia Tarnowska, daughter of Jan Tarnowski, received the extensive estates left by the Hetman) between his two sons, Janusz, Castellan of Krakow, and Aleksander, Voivode of Volhynia.¹³² In the case of Tarnów, it contains a list of town properties from which the Ostrogski Dukes drew income in 1603. Other houses and buildings are not included. The list also omits the church properties, which were exempted from the burdens of the municipal law. The location of commercial buildings, cloth stalls, and stands is not recorded, only the amount of rent they paid. Vacant lots were listed separately. The census was probably compiled in Tarnów Castle on the basis of materials from the second half of the 16th century, as indicated by the names of the burghers, the owners of the houses. However, the resulting incomplete picture (not all house owners could be identified) of the state of development and spatial layout seems quite reliable, at least in relation to Rynek. More doubts concern data from peripheral areas, where, as in the case of the house of a certain Sakowa on ul. Krakowska, there may have been abandonments which cannot always be corrected by data from other sources.¹³³

The first section, belonging to Duke Janusz, Rynek from the 'church *bronka*', included all the houses on the northern frontage with their backs to the parsonage and the baths, the western frontage excluding the last house and the corner house on today's ul. Żydowska, totalling fifteen houses. The first section also comprised ul. Krakowska, from the Krakowska Gate to the left, with fourteen houses and ul. Pilznieńska, from the Pilznieńska Gate to the right, and then the back street to the parsonage, encompassing seventeen houses in total.¹³⁴ The second part, assigned to Duke Alexander, included the southern and eastern market frontages with the southern house of the western frontage, a total of fifteen houses, ul. Krakowska along the wall with the alleyway to the wicket, fourteen houses in total,

¹³¹ Ibidem, pp. 6, 13–14. Szewska and Sukiennicza streets are not known from other sources.

¹³² ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, pp. 29, 43. A copy of the deed in the Nowe Miasto Korczyn town registers dated Nowe Miasto Korczyn, 13 March 1603; S. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), pp. 229–330, links the division with Aleksander's death. In fact, he died in December 1603, already after the division of the estate, *Polski słownik biograficzny*, vol. 24, fasc. 3, pp. 480. Another plan for the division of the town has survived, incomplete and undated, created in the first half of the 17th century, in which the proposed division was not by streets, but by houses. ANK (as n. 12), ref. no. 637.

¹³³ In particular, the book *Acta notarialia 1600–1610* MTH (as n. 17), no. 475 and the tax register of the first section of the so-called ducal part from 1618 were used. ANK (as n. 12), ref. no. 637.3198. The existence of 'castle' registers can be guessed at on the basis of the cited regulations of Jan Tarnowski. It should also be noted that the municipal records analysed show a great deal of turnover in ownership relations in the town. Houses are sold, mortgaged, inherited, which often makes them difficult to identify.

¹³⁴ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 31.

and ul. Pilznieńska, from the gate to the left, sixteen houses on both sides of the street.¹³⁵ The Town Hall and the 'Jewish house' located on ul. Pilznieńska were identified as common property. As can be seen, the notions of ul. Krakowska and ul. Pilznieńska used in the early 17th century are much broader than they are today. In total, in the early 17th century, there were 92 houses in Tarnów (46 in each of the two sections) and four vacant lots, which are listed at the end of the list.

Development at Rynek at the beginning of the 17th century

According to the partition deed, the northern frontage of the Rynek begins at the 'church *bronka*,' where the house of the baker Kacper Augustynowicz was located.¹³⁶ In the analysed source, the next two town properties are the Bocianowski's house and the Organiścina corner house.¹³⁷ The previously assumed correlation between the rooftop tax and the width of the lot, along with the number and sequence of the discussed houses, leads to the conclusion that the corner, as attested in the sources and hosting the Organist's house, was the western corner of the northern frontage. Consequently, Kacper Augustynowicz's and Bocianowski's houses would have been situated in the area of today's Plac Katedralny, as indicated by their proximity to the church '*bronka*', i.e., the fence of the Collegiate Church and the adjacent cemetery.¹³⁸ This is corroborated by Grotter's plan from 1796, which depicts buildings in front of the Collegiate Church, oriented with their ridges facing the then ul. Krakowska, and separated from the west by a narrow alley.

The 'Organiścina' would thus be the first corner house on the northern frontage of the market.¹³⁹ On the eastern side, the frontage was closed by the arcaded brick house of Matysz the stallholder.¹⁴⁰ Between them were six houses belonging to the more prominent Tarnów burghers. Among them was the house of Jan Passer, a brewer, merchant, and juryman, and later, Tomasz Passer, a wealthy wine and cloth merchant.¹⁴¹ From 1603, his

¹³⁵ Ibidem, p. 36.

¹³⁶ Ibidem, p. 31. The 1618 tax register also begins with '*church bronka*'. ANK (as n. 12), ref. no. 637.3198, pp. 157. In 1603, Kacper Augustynowicz owned a house next to the church in the vicinity of the Organiścina house MTH (as n. 17), no. 475, f. 127. In 1604, he owned a house located between the Fara and the Bocianowski house, ibidem, f. 177v–178. Augustynowicz was a juryman, town councillor, burgermeister and *wójt* of Tarnów MTH (as n. 17), no. 475, ref. nos. 58, 60v, 65, 88v, 104v, 137v, 143v, 226v, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3201, p. 15.

¹³⁷ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, pp. 31–32. 1605 and 1606 the Organiścinka or *organiściński* (organist's) corner house; MTH (as n. 17), no. 465, ref. nos. 222v, 227.

¹³⁸ In 1604, the house, renovated by Sebastian Bocian, belonged to Elżbieta Bocianowa MTH (as n. 17), no. 475, ref. nos. 155v, 178. The wall surrounding the cemetery also attested in AV Cap 9, p. 289 and in the 2nd half of the 18th century, W. Arway, *Założenie pełnej kolonii* (as n. 58), p. 7.

¹³⁹ Before 1600, it belonged to Stanisław Ciebrowski, organist; in 1600, it became the property of Marcin Ćwikliński, juryman and councillor of Tarnów; in 1603, Melchior Ćwikliński, son of Marcin, was mentioned as its owner. MTH (as n. 17), no. 513, p. 22, MTH (as n. 17), no. 475, ref. nos. 34v–35, 127, 222v, 227, 229.

¹⁴⁰ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 32.

¹⁴¹ Ibidem, MTH (as n. 17), nos. 183, 475, ref. no. 180, ANK (as n. 12), ref. no. 737.3201, p. 15, 24, ref. no. 637.1398, p. 157, S. Bidwell-

neighbours were the apothecary Stanisław Zawicki and his stepmother Jadwiga, who occupied one room and a ‘*sklep*’ (a room with a brick vault) for life.¹⁴² The most magnificent building in the northern frontage was undoubtedly the townhouse of Jakub Waś. It was built in the second half of the 16th century by Jakub Waś, a wealthy merchant and mayor who also owned two suburban houses and a brewery.¹⁴³ The Waś townhouse was a brick building with a cellar and an upper floor, with stables and a brewery at the back. On the ground floor, there was an arcade, a vaulted porch and a chamber, another chamber with three wooden walls and one brick wall heated by a tiled stove, side rooms, a kitchen and a kitchen storeroom under the brick staircase leading to the first floor. On the first floor, there was a chamber, two rooms with windows, and a veranda overlooking the square. From the first floor, a wooden staircase led to the attic, which was closed by a door.¹⁴⁴ The interiors were decorated with paintings, some of which have been preserved to this day.¹⁴⁵ The Erazmusowska townhouse, belonging to Sebastian Miecznik, was equally impressive.¹⁴⁶ According to the description from 1605, it had a cellar, a large vaulted room on the ground floor, a smaller vaulted room next to it, a large hall above the larger vaulted room on the first floor, and a small room with a chamber and another room above it.¹⁴⁷ Jerzy Sroth, a councillor, had his house behind the Erazmusowska townhouse.¹⁴⁸ The results of the architectural study of the present state of the building suggest that at the beginning of the 17th century, it could have been a two-aisled, one-storey brick building with an arcade, similar in height and construction to the Erazmusowska house.¹⁴⁹

The western frontage comprised five townhouses, starting with the house of Jan Stania, a tinsmith, and ending with the

Red House, which already belonged to the second section.¹⁵⁰ Jan Stania’s house, built at the end of the 16th century, was a brick building with arcades and an upper floor. It occupied the front part of the lot, featuring two vaulted rooms on the ground floor separated by a long, narrow corridor.¹⁵¹ To the south, Jan Stania’s house was adjacent to the Kochanowska house, owned by Walenty Kochan, *wójt* (mayor) of Tarnów.¹⁵² Built in the second half of the 16th century, it covered the entire width of the lot. The ground floor boasted a large vaulted hall leading to two smaller side rooms, also vaulted. A brick staircase from the hall led to five or six rooms on the first floor, also vaulted, with a portico at the front.¹⁵³ Behind the Kochan’s house stood the houses of Melchior Ćwikliński and Jerzy Eneasza Schot.¹⁵⁴ Jerzy Eneasza, or Ennis Schot, an Edinburgh-born merchant, settled permanently in Tarnów at the end of the 16th century when he bought a townhouse in Rynek from Marcin Koziowski.¹⁵⁵ The Red House, named after Marcin the Red, its 16th-century owner, stood at the very end of this frontage.¹⁵⁶ In the second half of the 17th century, its owner was Jakub Ćwikłowski.¹⁵⁷

In 1603, at the western edge of the southern frontage stood the property of Wojciech Anioł, *wójt* (mayor) of Tarnów.¹⁵⁸ Until 1600, his neighbour to the east was Jan Kostek, a barber-surgeon, and later his daughter Agnieszka, who married Sebastian Łękawski.¹⁵⁹ The reason remains unknown, but in 1600, the Kestczyzna townhouse, also known as the Maltisek house, was destroyed.¹⁶⁰ Consequently, its owner relinquished her ownership rights, ultimately selling the house in 1604 to Wawrzyniec Tribak and his wife, Jadwiga.¹⁶¹ On the eastern side of the Kostek house stood the townhouse of Wojciech Król (Królik).¹⁶² This Tarnów merchant acquired it from Marcin Ćwikliński in

-Holdys, *Kupcy w siedemnastowiecznym Tarnowie*, [in:] “Śląski Kwartalnik Historyczny – Sobótka” 30 (1975) 2, p. 228.

¹⁴² ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 32. In 1603, Stanisław Zawicki obtained a document granting him the right of ownership to the house of his father, the apothecary Maciej Zawicki, thus assuring accommodation to his stepmother, Jadwiga Wroniecka, MTH (as n. 17), no. 475, f. 126v, 129v, 146v.

¹⁴³ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 32, MTH (as n. 17), no. 475, f. 21, 148v, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3201, p. 8.

¹⁴⁴ Between 1603 and 1612 the townhouse was owned by Jan’s widow, Jadwiga. On her death, an inventory of the remaining property was made, which also included a description of the townhouse. ANK (as n. 12), ref. no. 637.3201, pp. 8, 17, 24–25.

¹⁴⁵ A. Forczek-Sajdak, J. Skrzelowka, *Renesansowe kamienice przy Rynku no. 20 i 21 w Tarnowie. Historia i Konserwacja*, “Rocznik Tarnowski” 24 (2019), pp. 63–84.

¹⁴⁶ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 32. The townhouse is named after Erazmus Nickel called Razmus, a merchant and councillor of Tarnów, J. Leniek, *Przegląd* (as n. 128), p. 10, MTH (as n. 17), no. 475, f. 25–25v. At the turn of the 16th and 17th centuries, it belonged to Mikołaj Razmusowicz, a bachelor of liberal arts, *ibidem*, ref. no. 25–25v. Prior to 1603, through Elżbieta (Alaska) Erazmusówna, the house passed to her husband, Sebastian Miecznik, once a councillor of Biecz, *ibidem*, f. 120v–121; in 1605, Elżbieta is referred to as a widow, *ibidem*, f. 211v.

¹⁴⁷ MTH (as n. 17), no. 475, f. 211v.

¹⁴⁸ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 32, MTH (as n. 17), no. 475, f. 86, 118, 129, 130, 143c, 198, 203, 234; ANK (as n. 12), ref. no. 637.3198, p. 157.

¹⁴⁹ AWUOZ (as n. 9), inventory no. 388D, pp. 15–16, no. 389D, pp. 9–10.

¹⁵⁰ ANK (as n. 12), ref. no. 537.3938, p. 32. The tinsmith identified as tinsmith Jan Stania according to MTH (as n. 17), no. 475, f. 127.

¹⁵¹ AWUOZ (as n. 9), inventory no. 285D, pp. 5–6 and plans, no. 1568, pp. 8–9. The description preserved in Stanisław Stania’s posthumous inventory of 1602 mentions only a room and a chamber, heated by a tiled stove MTH (as n. 17), no. 575, f. 107v–108, F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), p. 271.

¹⁵² ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 32; MTH (as n. 17), no. 475, ref. no. 127, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3198, p. 157.

¹⁵³ AWUOZ (as n. 9), inventory no. 5334, pp. 4–5.

¹⁵⁴ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 32.

¹⁵⁵ MTH (as n. 17), no. 475, f. 202v–203. S. Bidwell-Holdys, *Kupcy* (as n. 141), p. 226, Ł. Kossacki-Litwin, *Spośród Szekotów pan radzic. Jerzy Enesza rajca i kupiec tarnowski w pierwszej połowie XVII w.*, “Rocznik Tarnowski” 21 (2006), pp. 9–11 (partly confusing him with Jerzy Stroth). In the deed of sale, the Kozowolska townhouse is described as standing between the Kochanowska and Melchior Ćwikliński townhouses. The 1618 census, however, lists the owners of the houses on the western arcade in the same order as the 1603 deed of partition. ANK (as n. 12), ref. no. 637.3198, pp. 157.

¹⁵⁶ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 36. K. M. Trusz, *Kamienica Rynek 5*, [in:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 1 (as n. 9), pp. 210–203.

¹⁵⁷ K. M. Trusz, *Kamienica Rynek 5* (as n. 156), pp. 210–203.

¹⁵⁸ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 36. MTH (as n. 17), no. 475, f. 51v–52.

¹⁵⁹ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 36. MTH (as n. 17), no. 475, f. 51v–52v, 164,

¹⁶⁰ MTH (as n. 17), no. 475, f. 51v–52v.

¹⁶¹ *Ibidem*, ref. no. 218v.

¹⁶² ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 36, MTH (as n. 17), no. 457, f. 34v–35, 164.

1600.¹⁶³ The ground floor on the market side featured a vaulted room and smaller vaulted rooms adjacent to it.¹⁶⁴ Much less is known about the other houses on the southern frontage. These included the house of Kacper Kania, a juryman and *wójt* (mayor);¹⁶⁵ the Pisarkowy house, possibly belonging to the town scribe; the house of Jan Bielski, a juryman;¹⁶⁶ the Fejda house, formerly known as the Jeleniowski house, which Wojciech Aniol ceded to Andrzej Miastorad in 1602.¹⁶⁷ Finally, there were two Bieniasz houses, the second of which was called the Zalasowska townhouse.¹⁶⁸

The houses on the eastern arcade begin with the Kachańczyk or Kachmańczyk townhouse. In this case, the owner was someone else. In 1602, it was Sebastian Radzymiński, a physician from Przemyśl, married to the sister of Maciej Foltynowicz, a burgher from Tarnów.¹⁶⁹ In the same year, Radzymiński sold the corner house at Rynek to Walenty Kijowski.¹⁷⁰ Next was the house of Olbrycht Ptaszkowicz and his wife, Magdalena.¹⁷¹ It was followed by the Foltynowski house and the Sagna house, probably belonging to Wojciech Gromnica.¹⁷² At the very end was the house of Sebastian Żolda.¹⁷³

Development at ul. Krakowska at the beginning of the 17th century

The western part of the city, without church property, was named ul. Krakowska. It was divided between the two Ostrogski dukes in such a way that one was granted the section from the Krakowska Gate to the left of the Rynek and the opposite

¹⁶³ MTH (as n. 17), no. 475, f. 34v–35. S. Bidwell-Holdys, *Kupcy* (as n. 141), p. 226.

¹⁶⁴ MTH (as n. 17), no. 475, f. 227v.

¹⁶⁵ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 36; MTH (as n. 17), no. 475, f. 60v, 63v, 64c, 112, 116v, 121v, 150, 151v.

¹⁶⁶ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 36. MTH (as n. 17), no. 475, f. 152v.

¹⁶⁷ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 36. MTH (as n. 17), no. 475, f. 92v.

¹⁶⁸ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 36. The name Zalasowski is well known in the history of Tarnów. In the second half of the 15th century, Stanisław Zalasowski was a wealthy merchant. In 1492, he purchased four butcher's stalls, MTH (as n. 17), no. 7, F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), pp. 253–254. In the first half of the 16th century, his business was taken over by his son Jan, also a merchant and councillor, founder of St. Anne's altaria in the Tarnów collegiate church MTH (as n. 17), nos. 92, 13; F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), p. 254–255. In 1516 and 1518, Barbara, wife of Jakub, a Tarnów burgher and daughter of Stanisław Zalasowski, citizen and Tarnów councillor, bought Chyszów and a grange in the village of Biała on the river Biała Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie [Archive of Dukes Sanguszkos in Sławuta], vol. 5, Lviv 1897, no. 91, pp. 109–112. Jan's sons, Sebastian and Jerzy, moved to Kraków in the second half of the 16th century.

¹⁶⁹ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 36, MTH (as n. 17), no. 475, f. 118–119.

¹⁷⁰ MTH (as n. 17), no. 457, f. 181.

¹⁷¹ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 36, MTH (as n. 17), no. 475, f. 73, 112, 118–119, 231v.

¹⁷² ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 36. The Foltynowski house was probably named after Folthin the goldsmith known from 1558, Mat. Źródłowe, p. 10; The identification of the Sagna house is evidenced by a note placing the Foltynowski house next to the Gromnica's house, MTH (as n. 17), no. 457, f. 46–46v.

¹⁷³ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 36.

side of the street, while the other received the section from the Gate to the Rynek, including *the street to the wicket* and all the houses on the other side between the Passer's and Moses the Jew's houses.¹⁷⁴ In 1603, on the left side of the left frontage of ul. Krakowska, there were five houses, starting with Kozubowski's house and ending with the cooper Bienięda's house.¹⁷⁵ Between them were the houses of Kocender,¹⁷⁶ Sargalina, and Jan Stolarz. However, it cannot be ruled out that either a mistake was made during the census or that another house belonging to Reina Sakowa was built shortly afterwards between the existing houses. In 1605, this house was described as being located between the houses of Reina Sargalanka and Stanisław Stolarz.¹⁷⁷ The tax census of 1618 also places the house of Sakowa, with one roof, between the houses of Sargalanka and Jan Stolarz.¹⁷⁸

The other side, to the right, when heading left towards the Rynek (the area of the northern part of present-day pl. Kazimierza Wielkiego), began with the Passer's House, located opposite the Krakowska Gate.¹⁷⁹ Behind this house lived, in the following order, Jakub the saddler,¹⁸⁰ Stanisław the leatherworker,¹⁸¹ Frączek Aniol,¹⁸² and Jan Aniol.¹⁸³ Jan Aniol's house was opposite Bienięda's house, positioned between the public road and the Ziobrowski house.¹⁸⁴ Since Matysz Ziobrowski's house is the next one in the inventory, it seems reasonable to assume that Jan Aniol's house was located on the corner of ul. Krakowska and the back alley of the western block of Rynek. The other houses of the first section of ul. Krakowska (the houses of Prędkopaść, Dyak, and Moses the Jew's house) stood on the southern side of the street and surrounded the houses of the second section on two sides.¹⁸⁵ In ul. Krakowska, this section began with the

¹⁷⁴ Ibidem, pp. 32, 36. Similarly, the northern part in 1618, from the Krakowska Gate with a left frontage on both sides of the street, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3198, p. 157. Kacper Passer, butcher, in 1602 obtained a document granting the title to a family house at Krakowska gate, MTH (as n. 17), no. 475, f. 131.

¹⁷⁵ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 32.

¹⁷⁶ In 1600, Walenty Kocender, possibly a stonemason, is mentioned as deceased; the name of the house as well as its location at the Kraków Gate are also confirmed in 1602 and 1618. MTH (as n. 17), no. 475, f. 27, 108v, ANK 637.3198, p. 157. In 1558, Koczendrek from the guild of stonemasons lived in the 3rd wiertel, J. Leniek, *Przegląd* (as n. 128), pp. 10, 11.

¹⁷⁷ MTH (as n. 17), no. 475, f. 222.

¹⁷⁸ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3198, p. 157. The total number of houses on ul. Krakowska also increased by one.

¹⁷⁹ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 32. Location of house opposite the Krakowska Gate confirmed in 1603. MTH (as n. 17), no. 475, f. 131. The second house of the brewer and merchant Jan Passer, since 1603 belonging to his son Kacper, the butcher, ibidem, ref. no. 143–144v, 131, MTH (as n. 17), no. 477, f. 14.

¹⁸⁰ MTH (as n. 17), no. 475, f. 313, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3198, p. 157.

¹⁸¹ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3198, p. 157.

¹⁸² MTH (as n. 17), no. 475, f. 90v. In 1605, Franciszek Aniol is mentioned, ibidem, f. 213v.

¹⁸³ In 1604, Jan Aniol appears as deceased, ibidem, ref. no. 153v.

¹⁸⁴ Ibidem, f. 90v.

¹⁸⁵ *And on the other side also all the houses from the house of Passer exclusive to the house of Moses the Jew also exclusive....*, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 36; In 1605, a baker's stall called Dyakowska, belonging by right of inheritance to Dorota Krupina, is mentioned, MTH (as n. 17), no. 475, f. 217; in 1601, Wojciech Dyak is mentioned and in 1603 and 1612, Walenty Dyak is mentioned as a juryman, MTH (as n. 17),

house of Jan Pludrzyński, located on the right side of the gate, next to the wall.¹⁸⁶ The next houses on the side of the wall were the house of Piotr Aniolek, in 1604 sold by Marcin Łękawski to Stanisław Jaworski, and the houses of Marcin Domaradz, Adam Kania, Wojnarowy, Wojciech Malarz, and Wojciech Gromnica.¹⁸⁷ Another three houses were located on the opposite side of the street, between the houses of Passer and Moses the Jew.¹⁸⁸ This location can be reconstructed based on information about the house of Józef Anioł, identified as the corner house between the houses of Wojciech Gromnica (see above) and the house of Wojciech Witek, a butcher, listed in the partition deed after the Aniołowski house.¹⁸⁹ Józef Anioł's house would thus have stood on the corner of today's ul. Krótka and ul. Wielkie Schody (in 1603, *the street leading to the gate*), with its ridge already oriented towards the latter, as shown in Grottger's plan almost two hundred years later. Behind Anioł's house, towards the wicket in the city walls, the following houses were built: the already mentioned house of the butcher Wojciech Witek, the apparently abandoned house of Walenty Koziowski, as well as those of Jan Jaworski and Walenty Kuśnierz.¹⁹⁰

Development at ul. Pilzneńska at the beginning of the 17th century

On the eastern side of the town, according to the census, was ul. Pilzneńska. It was also divided into two parts: the northern part extending up to the parsonage and the southern part

no. 457, f. 57v, 151v, 154v, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3201, p. 15. The Jew Moses, possibly identical with Moses Bloniarz, S. Wróbel, *Żydzi w Tarnowie do końca XVIII w.*, [in:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 2 (as n. 19), p. 231, is mentioned in 1555 by J. Leniek, *Inwentarze* (as n. 89), p. 33, and in 1602, as deceased, MTH (as n. 17), no. 475, f. 89v. Despite this, the house of Moses the Jew on ul. Krakowska is still mentioned in 1618. ANK (as n. 12), ref. no. 637.3189, p. 157.

¹⁸⁶ Jan Pludrzyński, son of Jan Pludra the burgher and organist, together with his brother Tomasz, sold his corner house next to the Krakowska Gate to Wojciech Węczlik in 1602, MTH (as n. 17), no. 475, f. 121v–122, 170v–171v.

¹⁸⁷ Piotr Aniolek's house called Aniołowski between the houses of Wojciech Węczlik and Marcin Domaradz 1604, *ibidem*, f. 178v–179; Adam Kania, a burgher of Tarnów appears in 1600, *ibidem*, f. 5; Wojnarowy house until 1603 owned by Wojciech Wojnar juryman d. 1603, *ibidem*, f. 58, 60v, 90, 104v, 124, from 1603. Sebastian, son of Wojciech, *ibidem*, f. 105, 158–149, 179v, 191–191v; MTH (as n. 17), no. 183, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3165, p. 37, in 1607, the carpenter Wojnar, appears J. Leniek, *Inwentarze* (as n. 89), p. 56; House called Malarzowski, between the houses of Wojnar and Wojciech Gromnik, bought c. 1604 by Walenty Klos, MTH (as n. 17), no. 475, f. 179–179v, 218; Wojciech Gromnica (Gromnik) 1602–1604, *ibidem*, f. 117c, 179v, student of the University of Krakow in 1583, Z. Ruta, *Szkoły tarnowskie* (as n. 72), p. 49.

¹⁸⁸ Second Dyakowski, Woźnicki, and Będziny house. ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 32.

¹⁸⁹ *Ibidem*, p. 36, MTH (as n. 17), no. 475 ref. no. 85v. A 1602 deed of purchase of Aniołowski's house by Joanna Jaworska. Identification of Wojciech the butcher with Wojciech Witek, butcher, *ibidem*, ref. no. 49v, 85v. Wojciech Witek was still alive in 1625. F. Herzig, *Katedra* (as n. 56), p. 36.

¹⁹⁰ The abandoned and debt-burdened house of Walenty Koziowski was located between the houses of Jan Jaworski and Wojciech Witek; c.1600, it was owned by Krzysztof Tarczyna, Walenty's son-in-law, MTH (as n. 17), no. 475, f. 23v, 49v. The house of Marcin Koziowski on what was then ul. Pilzneńska was still in the town.

reaching up to Rynek. The census begins with the house of Maciej Ziobro, located at the gate, near the Jewish house, and thus on the southern side of the street.¹⁹¹ The next four houses (Wawrzynek's, Mączyński's (Pierdzimaka's), Jan Porebski's, and Fukundej's (Feliks Przeclawski's)) stood next to each other.¹⁹² In this sequence of buildings, there should have been one more house or a vacant lot, completely filling the available area. It could have been the unidentified and unlisted house of Jan Anioł, adjacent to the house of Maciej Ziobro. Between Mączyński's and Porebski's houses, the census mentions the Jewish house, which in 1618 was defined as a lord's house where Jews lived, understood to be a property belonging to the hereditary Tarnów estate.¹⁹³ The house itself, however, was located on the southern side of ul. Pilzneńska (today's ul. Wekslarska).¹⁹⁴ On the northern side of today's ul. Żydowska, we should also locate, among others, the houses of Stanisław Łojek, Marcin Klasło's house, sold in 1604 to a Jew named Łazarz, and the house of Marcin Farmfigrosz, purchased in 1600 by Feliks Kieliszek.¹⁹⁵

The development of the northern part of ul. Pilzneńska (today Żydowska) ended at the house of Marcin Łękawski, mentioned in the section covering the northern and eastern market frontages, but information about it allows us to place it at the corner of today's ul. Żydowska and ul. Piekarska.¹⁹⁶ This house earlier belonged to Sebastian Miednica, from whom Marcin Łękawski acquired it in 1599. During the partition, it went to Duke Janusz Ostrogski's share.¹⁹⁷ After that, the partition deed included the properties located at today's Plac Rybny and ul. Kapitulna described in the early 17th century as *a back street extending*

¹⁹¹ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 32. Ziobro the carpenter mentioned 1558, J. Leniek, *Przepisy* (as n. 128), p. 9. The house once owned by Maciej Ziobro, located between the houses of Jan Anioł and the Jewish house, sold to Maciej Krecik in 1601, MTH (as n. 17), no. 475, f. 76v–77. The Żydowski (Jewish) house was located in the second section, on today's ul. Wekslarska. The house of Jan Anioł in this part of the city could not be identified.

¹⁹² Order of houses after MTH (as n. 17), no. 475, f. 89v and 171v–172. Identification of Pierdzimaka with Mąka or Mączyński 1604. Jakub Mączyński son of Jakub Mąka sells a house located between the Wawrzynekowy and Porebski houses to Zachariasz the weaver. The Fukundej's house recognised as the Fudalej house, adjacent to the J. Porebski house. In 1602, Feliks Przeclawski called Fudalej appears, *ibidem*, f. 52v–63, selling his house to Wojciech Wojnar.

¹⁹³ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3198, p. 158. The rents from the house were divided between the two sections.

¹⁹⁴ *Jewish house situated in the second section* ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 32, *Houses on the northern frontage of today's ul. Wekslarska. ...a Jewish house which is shared*, *ibidem*, p. 36.

¹⁹⁵ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3198, pp. 32, 36. A total of about seven houses and vacant lots belonging to Walenty Kijowski, probably located in the area of today's Plac Rybny. Transaction of sale of house to Jew Lazarus, MTH (as n. 17), no. 475, f. 165–165v. Sale of a house to Farmfigrosz, *ibidem*, f. 13–13v.

¹⁹⁶ The Łękawski house is 'across the road'. It is a corner house. It is located at the market next to Sebastian Żolda's house. It is mentioned in the description of ul. Pilzneńska, which ends precisely at the Łękawski's house ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 32, MTH (as n. 17), no. 475, f. 23v–24, 63v.

¹⁹⁷ J. Leniek, *Przepisy* (as n. 17), p. 9, MTH (as n. 17), no. 475, f. 23v–24. In 1602, Marcin is mentioned as deceased and the owner of the house is his wife Elżbieta MTH 475, f. 63v. In 1604 and 1618, Marcin (also spelled Marcisz) Łękawski appears as the owner, *ibidem*, f. 98, 169, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3198, p. 157.

all the way to the Miastorad house, or, as it was defined in 1618 – the street to the baths.¹⁹⁸ It is known that at its western end were the chapter houses of the Łukowska canonry and the custodian, adjacent to the house of the butcher, Andrew Miastorad.¹⁹⁹ Adjacent to it was also an empty bathhouse square, donated to Maciej Dykaczewski in 1612, and the houses of two shoemakers, Gawron and Bartosz.²⁰⁰

The southern part of today's ul. Wekslarska (Pilznieńska, leading to the Pilznieńska Gate on the left) was occupied by eleven houses, starting with Piotr Benigna's house and ending with the Tribakowski house.²⁰¹ Among them were the house of Jan Malski, known as Morziczon (or Morziżeń), and the house of Filip Dębosz, a Tarnów juryman and owner of a brewery.²⁰² Some of them, however, belonged to people about whom nothing more can be said.²⁰³ On the opposite side, in 1603, there were five inhabited burgher houses and one Jewish house. The house of Łukasz, a shoemaker, was closest to the gate, while the houses of Adam Gasparowicz, a goldsmith, and Marcin Wenecki, a cooper, were closest to the Rynek.²⁰⁴

Jewish population

The material discussed here is an inventory of houses and not a census, so it does not fully reflect the ethnic relations in the town. It was precisely in the 16th and early 17th centuries that Tarnów saw the arrival of a large number of inhabitants from two foreign ethnic groups: Scots and Jews.²⁰⁵ Jews were recorded in Tarnów as early as the 15th century. It is assumed that they initially lived in the neighbouring Grabówka and buried their dead

¹⁹⁸ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 32, ref. no. 637.3189, p. 157.

¹⁹⁹ AVCap 9 (as n. 58), p. 293, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 32. Andrew Miastorad also appears in 1602, MTH (as n. 17), no. 475, f. 92v.

²⁰⁰ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3198, p. 17, MTH (as n. 17), no. 236. The inventory also notes puzzling larders, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3198, p. 36, ref. no. 637.3038, p. 157.

²⁰¹ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 36. Peter Benigna appears in 1603. MTH (as n. 17), no. 457, f. 138v. Tribakowski house in 1602 owned by brothers Szymon and Wawrzyniec, then only Szymon. Wawrzyniec Tribak owned a house near the market square, near the houses of Wojciech Wojnar and Wojciech Król, in the southern frontage MTH (as n. 17), no. 475, f. 100v–101, 112, 164.

²⁰² Jan Malski MTH (as n. 17), no. 575, f. 73–73v, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3199, p. 13; Filip Dębosz MTH (as n. 17), no. 745, f. 57v, 58, 66, 66v, 111, 114v, 120, 220 v. F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), p. 270.

²⁰³ Bocheńczyk's house or Grzesiów's house, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 36.

²⁰⁴ Ibidem. The source mentions the house of Kasper the goldsmith but in 1600 the house of Adam Gasparowicz the goldsmith located next to the house of Wenecki is recorded MTH (as n. 17), no. 475, f. 1v, 19. Wenecki, the cooper, is identified as the cooper Marcin Wenecki, listed in 1605, owner of a house next to the goldsmith Adam Gasparowicz and Philip Dębosz, ibidem, f. 219v.

²⁰⁵ In the 16th century, alongside other nations, also a few Italians lived in Tarnów, e.g. Barnard from Milan, recorded in 1554, who thanks to his marriage became the owner of a townhouse by the market square, F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), p. 266. Also the cooper Marcin Wenecki, owner of a house in ul. Pilznieńska, may have been an Italian by origin, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 36, MTH (as n. 17), no. 475, f. 219v.

in the Pogwizdów cemetery.²⁰⁶ At that time, the Jewish community in Tarnów was organised enough to build a wooden synagogue in 1582.²⁰⁷ The presence of Jews in Tarnów at the end of the 16th century seems to be unquestionable, as evidenced by the records in the town ledgers.²⁰⁸ According to the 1603 census, the Jews owned Moses' house on ul. Krakowska and also lived in a house on ul. Pilznieńska (now Wekslarska), which may indicate that they had already been introduced to the town by the Tarnowski family.²⁰⁹

To those mentioned, we can add Samuel, an innkeeper who temporarily owned the houses of Wojciech Podwalny and Jan Stania as a result of debt collection, and Łazarz, who was recorded between 1604 and 1618 as the owner of a house on ul. Pilznieńska (now Żydowska), previously owned by Barbara Klasło.²¹⁰ On the basis of the cited land registers, it is impossible to demonstrate that the Jewish settlement in Tarnów was grouped in the eastern part of the city from the very beginning.²¹¹ It seems that the acquisition of ownership of the houses on ul. Żydowska (the name is confirmed by sources in 1645) intensified only after 1618.²¹² Around 1630, the Tarnów Jews replaced the old wooden synagogue with a new brick one, which was extended in 1661 and rebuilt after a fire in 1663.²¹³ Despite the growing economic conflicts between the Jews of Tarnów and the Christian inhabitants in the 17th century, aggravated by the inconsistent policies of the town's landlords, by 1670, the Jews already owned 13 houses, and this number continued to increase.²¹⁴ Most of them were located in the northeastern part of the town, which was reflected in the perpetuation of the name ul. Żydowska (Jewish Street). In the 1753 land register of Tarnów, there were already 26 Jewish houses, 24 of which were located on ul. Żydowska.²¹⁵

²⁰⁶ In 1445, a Jew *Kaleph* from Tarnów appeared before the Lviv court, AGZ (as n. 3), vol. 14, no. 1550, p. 194. In 1498, the presence of cloth stalls belonging to Jews is recorded AS II, no. 211, p. 268, J. Leniek, *Tarnów* (as n. 3), pp. 32–33, S. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), p. 357.

²⁰⁷ K. M. Trusz, *Bima starej synagogi*, [in:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 2 (as n. 19), p. 370, S. Wróbel, *Żydzi w Tarnowie* (as n. 185), p. 331.

²⁰⁸ F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), pp. 265–266, estimates that at least four Jewish families lived in Tarnów at the beginning of the 17th century.

²⁰⁹ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3198, p. 158. The lot of land on which the Jews settled may have been a remnant of the *wójt's* (mayor's) emolument, taken over by the Tarnowski family after the purchase of *wójtostwo* (mayorship).

²¹⁰ *Intera alia*, MTH 475, f. 80v–81, 141, 165–165v, 214v, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3198, p. 157, F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), p. 266.

²¹¹ So, *inter alia*, S. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), p. 357.

²¹² MTH (as n. 17), no. 229. As late as 1675, two houses on ul. Krakowska, owned by the Jews Smoll and Smoll Rydze, are mentioned, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3167, p. 6.

²¹³ AWUOZ (as n. 9), inventory no. 6177, K. M. Trusz, *Stara synagoga w Tarnowie*, "Rocznik Tarnowski" 1991/1992, p. 31 et seq.; idem, *Bima* (as n. 207), pp. 370–371, S. Wróbel, *Żydzi w Tarnowie*, (as n. 185), p. 332.

²¹⁴ On conflicts see I. Schippler, *Żydzi w Tarnowie do końca XVIII w.*, "Kwartalnik Historyczny" 19, 1905, p. 228 et seq. F. Herzig, *Tarnów* (as n. 40), p. 120 et seq., S. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), pp. 382–83, Idem, *Cudzoziemcy w starym Tarnowie*, "Rocznik Tarnowski" 1990, pp. 11–19, Idem, *Żydzi w Tarnowie*, p. 332 et seq.

²¹⁵ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3173, pp. 10–11.

Scottish population

In the second half of the 16th century, Scots began to settle in Tarnów, likely at the invitation of Duke Konstantin Ostrogski.²¹⁶ Unlike the Jewish community, the Scots, whether Catholic or Protestant, quickly assimilated into Polish culture despite resistance from the local population. They acquired houses in the town and assumed municipal roles through purchases or marital relations. At the beginning of the 17th century, besides the already well-known George Eneas Schot, the sources mention others, including Piotr Bernard and Tomasz Szot, Jakub and Andrzej Ross, Aleksander Duf, and Peterson Kilian—father of Balka Kilian, *wójt* (mayor) of Tarnów and a benefactor of the Scapular Brotherhood chapel in the Tarnów church.²¹⁷ By the mid-17th century, around fifteen Scottish families resided in Tarnów, mainly involved in trade and, to a lesser extent, craftsmanship.²¹⁸ Unlike the Jewish community, the Scots did not form a compact settlement, residing both near the market square and in streets branching off from it. While some remained Protestant, they did not establish their own temple. It was only in the early 17th century that an Evangelical Protestant cemetery was established in the Nikielsons' garden in Przedmieście Wielkie.²¹⁹ In the first half of the 18th century, the Scottish population in Tarnów became invisible. However, their memory persisted in the names of certain houses, such as Huysnowska, Wilkinsonowska, Nikielsonowska, and Rossowska townhouses in the market square.²²⁰

The town in the 2nd half of the 17th century and at the beginning of the 18th century

The second half of the 17th century is considered a period of the decline of the town.²²¹ In particular, the Swedish 'deluge' is said to have led to significant depopulation and the loss of Tarnów's economic importance. Although in 1655 Tarnów was forced to pay a total of 11,000 zlotys in tribute and was ransacked by both Swedish and Polish quarter troops, it appears that the losses suffered were no greater than those resulting from successive fires in 1617, 1644, and 1664.²²² The population decline, complained about by Władysław Dominik Ostrogski in 1654, was caused by the plagues that struck the

town in 1622–1623 and 1652–1653.²²³ Especially during the latter, up to 2,000 inhabitants of the town and its suburbs are said to have died. A comparison of the town's development data before and after 1655 does not reveal any significant losses. While in 1603, there were 90 houses, one 'Jewish house,' and four empty houses in Tarnów, the tax register of 1683 lists 101 houses, each paying 2 zlotys, 1 zloty, and 15 groschen.²²⁴ The changes that took place in the Zamoście district between the first and second halves of the 17th century can be traced in more detail thanks to two surviving registers of income due to the owners. The first one was likely compiled between 1642 and 1651, i.e., before the Deluge, and the second one dates from 1675.²²⁵ Before the destruction of the town by the Swedes, there were fifteen houses in the Zamoście part of the Rynek; in 1675, there were sixteen. In ul. Pilznieńska, there were nineteen houses, which decreased to fifteen, while in ul. Krakowska, the number of houses increased from sixteen to nineteen.²²⁶ The total number of houses in Tarnów remained the same. There were also six merchants, one goldsmith, two apothecaries, two gingerbread makers, ten tailors, eleven clothmakers, seven shoemakers, five furriers, six butchers, two blacksmiths, one locksmith, three bakers, two brewers, two hat makers, three wainwrights, two wheelwrights, two woodworkers, three leatherworkers, one saddler, one cooper, one ropemaker, and two carpenters.²²⁷ The number of guilds in the town increased from 10 (1626) to 12 (1664).²²⁸ The number of artisans also grew. For example, between 1620 and 1655, eleven new members were admitted to the tailors' guild, while between 1657 and 1690, 67 new members were admitted.²²⁹

As can be seen, despite the general crisis of Polish towns in the second half of the 17th century, Tarnów remained an active centre of crafts and trade. There was a steady influx of people willing to settle there. The period of the town's decline is marked only by the years 1702–1743. During this period, the town was devastated by fires (1702, 1704, 1705, 1708, 1711, 1732, 1735, 1743). In 1705, Tarnów was hit by the plague. In 1706, 1707, and 1709, Saxon, Russian, and Swedish troops were stationed in the town. The presence of the Russian army took a particularly

²¹⁶ S. Wróbel, *Cudzoziemcy* (as n. 214), p. 19.

²¹⁷ Ł. Kossowski-Litwijn, *Spośród Szkotów* (as n. 155), pp. 11–19; MTH (as n. 17), no. 547, f. 130, 138; MTH (as n. 17), no. 475, f. 86, 118, 129, 130; *ibidem*, f. 175; *ibidem*, f. 188, F. Herzig, *Katedra* (as n. 56), p. 113. S. Bidwell-Holdys, *Kupcy* (as n. 17), p. 211 et seq., F. Kiryć, *Miasta* (as n. 6), p. 267; S. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), pp. 360–361.

²¹⁸ S. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), p. 362, *Item*, *Cudzoziemcy* (as n. 214), pp. 19–22.

²¹⁹ MK. M. Trusz, *Historyczne przedmieścia Tarnowa*, [in:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 3: *Zamieście i Borek*, Tarnów 1996, p. 16.

²²⁰ ANK (as n. 12), ref. no. 637.1402, no pagination.

²²¹ In 1654, forbidding the nobility, the clergy, and the Jews to buy houses in the town, Duke Władysław Dominik cites the depopulation of Tarnów MTH (as n. 17), no. 146, as the reason. In 1671, Jan Wielopolski orders empty squares in the town to be given to those in need of housing. S. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), pp. 378–80.

²²² F. Herzig, *Tarnów* (as n. 40), p. 113 et seq., S. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), pp. 428–429. Fires in Tarnów, MTH (as n. 17), no. 126, MTH 151, APBK (as n. 49), ref. no. XIVa2, p. 351.

²²³ APBK (as n. 49) sign. XIVa2, pp. 142, 197, 205, 355, F. Herzig, *Tarnów* (as n. 40), pp. 105, 111.

²²⁴ F. Herzig *Tarnów* (as n. 40), p. 124, St. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), p. 352.

²²⁵ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3170. The manuscript lacks dating. Jan Zamoyski, who inherited the Tarnów section in 1642 and established a pledge on it in 1651, is listed as the owner. ANK (as n. 12), ref. no. 637.3167 and 3168, two copies from 1675. Jan Wielopolski, who held Tarnów as a pledge from 1666, is listed as the owner. St. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), p. 443.

²²⁶ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3170, pp. 1–3, ref. no. 637.3167, pp. 4–5.

²²⁷ Innkeepers were omitted, as other professions, primarily merchants, were also involved in tavern-keeping, for example Maciej Sakowicz, a merchant and wine tavern-keeper, and Marcin Popielewicz, a merchant and mead tavern-keeper. Two tailors, Tomasz Lokieć and Tomasz Bozowski, were also involved in the production of mead or beer ANK (as n. 12), ref. no. 637.3168, pp. 45–49.

²²⁸ S. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), p. 364.

²²⁹ Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział w Tarnowie, ref. no. 202.1, pp. 2–11.

heavy toll.²³⁰ The extent of the damage is shown in the inspection reports drawn up after the fires of 1738 and 1743.²³¹ According to these reports, in 1743, 43 townhouses and houses with their wooden or timber-frame rear structures were destroyed by fire. Of another 24, only fragments of the brick fronts (shops and rooms) survived, and thirteen buildings were left without roofs or with burnt roofs. The Russian army had demolished houses on nine lots, and in six cases, the walls had survived but were in very poor condition. In total, buildings on 95 lots were completely or partially destroyed. The Jewish synagogue and the bathhouse were also among the structures destroyed.²³²

Development in the mid-18th century

From the mid-18th century, Tarnów slowly began to rebuild itself from the destruction. However, in the second half of the century, it was not spared from fires (1755 and 1792), contributions, and war damages, especially during the Bar Confederation period (1768–1772).²³³ This process can be traced based on the preserved inventories and population registers of the town of Tarnów from 1753, 1767, and 1787.²³⁴ The street grid within the town walls, gradually dismantled from the late 1780s, did not undergo significant changes. Ul. Krakowska continued to refer to the street from the Krakowska Gate to the gate under the tower and from the Krakowska Gate to the parish church. However, the destruction of buildings between the gate and the western frontage of the market caused people to take shortcuts through the vacant lots in its northern part.²³⁵ The market continued to be divided into four fronts (northern, eastern, southern, and western), while in the eastern part of the town, the division into ul. Pilznieńska (today ul. Wekslarska) and ul. Żydowska became firmly established. Today's ul. Kapitulna was named *In the back of the northern part of the Rynek*.

In 1753, the city recorded 130 lots, but only 82 were developed.²³⁶ Ul. Krakowska remained particularly deserted, especially *going from the gate on the left towards Rynek* and from the gate on the other side, *returning to the gate under the tower*, i.e., in the area of today's Plac Kazimierza Wielkiego.²³⁷ The buildings in the eastern part of today's ul. Kapitulna (*at the back of the northern part of the*

market) were also significantly damaged.²³⁸ Vacant lots still existed in Rynek and ul. Pilznieńska. The development of ul. Żydowska, mostly inhabited by the Jewish population, was extensively reconstructed.²³⁹ In the residency inventory of 1753, for the first time, estates of the Tarnów clergy were recorded.²⁴⁰ Arranged along ul. Krakowska, *going from the gate on the left side*, they began with the psaltery and the house of penitentiaries.²⁴¹ Both buildings are located in the preserved development of the southern part of today's Plac Katedralny, where burghers' houses stood at the beginning of the 17th century. The next buildings in the inventory were the cantor's mansion, the chancellor's house, and the school, followed by the townhouses of the schoolmaster, the mansionaries, and the curates. Compared to the clergy's holdings in Tarnów in the 17th century, several changes occurred. The cantor, who was supposed to live in the school or Mikołajewski's house, became the owner of a mansion at the back of the squares in ul. Krakowska in the mid-18th century.²⁴² The chancellor, to whom the infirmary on the north side of the school was allocated in 1683, lived in a townhouse on the south side of the school. The preacher's house (formerly the canon of St. Bartholomew's) was in the hands of the schoolmaster.²⁴³ The changes mentioned above may have been caused by the already-mentioned free attitude of the canons towards their property, or they could have been the result of Wojciech Kaszewicz's foundation in 1753. By establishing the Tarnów School as a so-called academic colony of the University of Kraków, he took a rather arbitrary approach to the ownership rights of the collegiate buildings.²⁴⁴ On the other hand, the preachers and curates continued to live in the same townhouses, and the location of the parsonage and the mansions of the canon of Łuków and the custodian in today's ul. Kapitulna did not change. The mansionaries also owned two houses (mansions) at the back of the northern part of the square (ul. Kapitulna).²⁴⁵ By 1767, the town's development had changed

²³⁰ F. Herzig *Tarnów* (as n. 40), pp. 126, 127, 128, 129 et seq. S. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), p. 429 et seq.

²³¹ F. Herzig, *Tarnów* (as n. 40), pp. 131–133, 137, S. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), p. 431, ANK (as n. 12), ref. no. 637.1402.

²³² ANK (as n. 12), ref. no. 637.1402.

²³³ S. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), pp. 424, 431.

²³⁴ *Osiadłości miasta Tarnowa* (1753) ANK 637.3173, *Copia Inwentarza Hrabstwa Tarnowskiego generalnego pod rokiem 1767 sporządzonego* ANK (as n. 12), ref. no. 637.3358, *Inwentarz dóbr Hrabstwa Tarnowskiego* (1787), inventory incomplete, lacking description of the northern part of ul. Krakowska ANK (as n. 12), ref. no. 638.3176 Inventory of 1767 published without citation of the basis as part of the inventory of Gumńska in *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 17, Tarnów 2008, pp. 107–113, analysed by S. Potępa, *Obszar Tarnowa ma przelomie XVIII i XIX w.* [in:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 3 (as n. 219), p. 141 et seq.

²³⁵ Cf. above. A consequence of this process is today's 'diagonal' course of ul. Katedralna.

²³⁶ Excluding the school. ANK (as n. 12), ref. no. 637.3173, pp. 9–12.

²³⁷ Twelve lots in total, *ibidem*, pp. 9, 11.

²³⁸ Eight vacant lots in the eastern part of the street, in the western part three vacant lots in the hands of P. Rhode and the empty Plac Nowakowski, *ibidem*, pp. 9–10.

²³⁹ In the north frontage two and without owners and half of a lot with an owner, in the south frontage three vacant lots without owners, in the west frontage one vacant lot without owners, *ibidem*, pp. 9–12.

²⁴⁰ *Ibidem*, p. 9–12; ANK (as n. 12), ref. no. 637.3176, pp. 69–71.

²⁴¹ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3173, p. 9. The psaltery in the Tarnów collegiate church was established in 1620. The penitential canonry was founded in 1674 by Agnieszka Passerowa, F. Herzig, *Katedra* (as n. 56), pp. 49, 63–64. The location is confirmed by Grotter's plan of 1797. It should be added that in this part of ul. Krakowska, there was also the Madejowski's house, rebuilt by the cantor, where cathedral musicians lived from 1695 onwards, *ibidem*, p. 69.

²⁴² Identification according to Grotter's plan 1797.

²⁴³ Cf. above. In 1749, the schoolmaster was to have received the dilapidated Mikołajewska townhouse, W. Arway, *Założenie pełnej kolonii*, (as n. 57), p. 13.

²⁴⁴ By his will establishing the colony, W. Kaszewicz allocated to it the school and the Mikołajewska townhouse that was in need of renovation and to which he had no rights. His foundation initiated a long series of disputes that revealed various claims to the church buildings, W. Arway, *Założenie pełnej kolonii* (as n. 57), pp. 10, 14, Z. Ruta, *Szkoły tarnowskie* (as n. 72), p. 95 et seq.

²⁴⁵ Former Plac Dykaczewskiego next to the baths bought by the mansionaries in 1669 and the adjoining house of the Klasło family bought in 1623–1655, MTH (as n. 17), no. 220, ANK (as n. 12), ref. no. 637.1402. W. Arway, *Założenie pełnej kolonii* (as n. 57), pp. 17–18.

little: the census recorded 131 lots, 84 of which were built on.²⁴⁶ There were also no major differences in the ownership of land. The last census was conducted in 1787 after Tarnów had been annexed to Austria in 1772 and just before the Sanguszkos handed over the town to the imperial authorities.²⁴⁷ Although the census omits abandoned lots and church properties taken over for the religious fund, it indicates the existence of 89 lots in the town, of which only three remained abandoned.²⁴⁸ The omission of the deserted lots indicates that their development was abandoned at that time, resulting in the later formation of Plac Kazimierza Wielkiego and Plac Rybny, the part in front of the synagogue. Some of the existing lots were created by merging neighbouring squares, as in the case of the Sanguszko's town-house on the Rynek or Franciszek Meyer's large garden at ul. Krakowska. It was during this period that the final division of the properties located at the market square, as recorded on the 19th-century cadastral maps, began to take shape. Compared to previous censuses, the population had changed, with some of the former owners moving to the suburbs to make way for new residents.²⁴⁹

Population (14th–18th century)

No sources exist that would allow us to determine the population of Tarnów from its foundation until the second half of the 18th century. It is assumed that in the middle of the 14th century, about 800 people lived in Tarnów, while the whole parish of Tarnów had 1290 inhabitants.²⁵⁰ We can give concrete figures only for 1536, when 200 houses were recorded in Tarnów, in the town and the suburbs.²⁵¹ In 1560, there were 96 householders in the town and 76 in the suburbs.²⁵² If the proportions in 1536 were similar to those in 1560, then in the 1530s, there were about 110 inhabited houses in Tarnów, which, depending on the multiplier used, would mean between about 880 and 1,320

²⁴⁶ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3358, pp. 25–28, S. Potępa, *Obszar Tarnowa* (as n. 234), pp. 94–95.

²⁴⁷ Tax registers from 1796–1798 are also preserved, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3178, which, as they go beyond the chronological framework of the above considerations, have been omitted.

²⁴⁸ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3176, pp. 69–71. Twelve religious fund houses and 21 vacant lots should be added to the data above, totalling 122 lots.

²⁴⁹ In the eastern frontage of Rynek in 1767, the owners of the houses were A. Jastkiewicz, J. Orłowski, J. Majewski, J. Niedzielski, M. Mroziewicz and P. Piotrowski, in 1787 P. Kleszczyński, J. Orłowski, J. Majewski, M. Petis, T. Wagner and K. Wolęber, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3358, pp. 27, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3176, p. 70. Detailed account of changes in ownership of houses by the market S. Potępa, *Ludność, [in:] Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 3 (as n. 219), pp. 230–233.

²⁵⁰ T. Ładogórski, *Studia na zaludnieniu Polski w XIV w.*, Wrocław 1958, pp. 148, 201. These data are uncertain cf. L. Poniewozik, *Kościelne początki* (as n. 4), pp. 192, 194 et seq.

²⁵¹ *ŻrDziej* (as n. 108), vol. 15, pp. 549, 550. The census gives separate data for the town (200 houses) and for the suburbs (83 peasants on 48 lans). In the light of the discussion on the Tarnów suburbs (cf. below), it should be considered that these 200 houses include the town within the walls and the population living directly outside the town, in the area under municipal jurisdiction. F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), p. 263, on this basis estimated the number of inhabitants in the town and in the suburbs at 1,500.

²⁵² J. Leniek, *Przepisy* (as n. 128), p. 19.

inhabitants.²⁵³ In 1560, the number of inhabitants was estimated to be between 768 and 1,152 (Tarnów suffered from an epidemic in 1543). In the 17th century, 92 houses were recorded in 1603, 48 houses in the ducal part in 1618, 50 houses in the Zamoście part around 1651 and 1675, and 101 houses in the whole town in 1683.²⁵⁴ To the above figures, the clergy and church servants, who numbered about 50 and lived in houses not included in the censuses, should be added.²⁵⁵ It suggests that the population of Tarnów increased from 736/1,104 individuals at the beginning of the 17th century to 930/1,262 individuals by the century's end. In 1663, the poll tax collected from all the inhabitants of the realm in Tarnów showed 392 persons.²⁵⁶ Children under the age of ten, the infirm, and beggars were exempt from the tax.²⁵⁷ The certified number should, therefore, be multiplied by two or even three, which gives between 834 and 1,226 people within the town walls, a result consistent with estimates based on the number of houses.

Table 1. Population of Tarnów from the 16th to the mid-18th century (excluding the clergy)

In the years:	Inhabitants:	
	minimum	maximum
1536	880	1,320
1560	768	1,152
1603	736	1,104
1618	818	1,202
1663	834	1,226
1675	850	1,250
1683	930	1,262
1717	694	972
1757	706	984

Sources: *ŻrDziej*, vol. XV, pp. 549, 550, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, 3198, 3170, 3176, 3168, AGAD (as n. 13), ref. no. 7.3.67, p. 758, F. Herzig, *Tarnów* (as n. 40), p. 127. Own calculations. Values for 1818 and 1675 are based on data for half of the town.

The total population of Tarnów should also include individuals without town privileges who, nevertheless, lived in the suburbs, where the town charter was in force.²⁵⁸ Estimates based on the number of houses do not give reliable results for the suburbs, primarily due to the houses of burghers (often more than one) who lived permanently within the town walls and

²⁵³ Multipliers of eight and twelve persons per house have been adopted, M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław–Warszawa 1986, p. 353 et seq.

²⁵⁴ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, 637.3198, 637.3170, 637.3167, 3168, F. Herzig, *Tarnów* (as n. 40), p. 124.

²⁵⁵ Not all the clergy of the Tarnów collegiate church resided permanently in Tarnów. Some of them also had other benefices and stayed in them more often than in the town.

²⁵⁶ AGAD (as n. 13), ref. no. 7.3.67, p. 758. Excluding the suburbs and Pogwizdów, 240 and 61 poll tax payers are listed.

²⁵⁷ Volumina Legum, vol. 5, Petersburg 1860, p. 100.

²⁵⁸ Only settlements directly adjacent to the town, inhabited by people who are not burghers but subject to the town law, are considered to be suburbs here. See below for an excerpt on the development of Tarnów's suburbs.

used them temporarily. It can be assumed that in the 17th century the population of the suburbs made up about 40% of the total population (excluding the village of Pogwizdów, inhabited by about 100–150 people). The moderate population growth in Tarnów lasted until the beginning of the 18th century. It was influenced, on the one hand, by extraordinary losses caused by plagues, fires, and the emigration of inhabitants to other towns and, on the other hand, by the influx of a nonnative population originating from both outlying villages and other towns, mainly from Malopolska (Lesser Poland).

As late as 1707, 197 hearths were documented in Tarnów.²⁵⁹ In the first half of the 18th century, however, the town succumbed to a series of misfortunes. As a result, in spite of a continuous influx of population, as can be seen from the book of admissions to the municipal privileges, the census of 1717 puts the number of inhabitants at 644–972, and in 1757, only 82 out of a total of 130 lots were developed, which meant that 656–984 people (excluding the clergy) lived within the town walls.²⁶⁰ From the middle of the 18th century, however, there was a renewed demographic growth due to the influx of population into the rebuilding city. In 1785, Tarnów, together with the suburbs of Zamieście, Burek, and Pogwizdów, had a total population of 3,249, of whom 1,881 were Catholics. In the town itself, there were 109 Catholic families (391 persons) and 266 Jewish families (1,236 persons), a total of 1,627 inhabitants.²⁶¹ By the end of the 18th century, the population of the town and its suburbs had increased to 3,508²⁶².

Suburbs (15th–18th century)

There is no doubt that as early as the 14th century, a suburban settlement began to develop around Tarnów, partly as a continuation of the pre-charter settlement of the former village of Tarnów Wielki.²⁶³ At the beginning of the 15th century, the name suburb was used for it. The first to develop was Przedmieście Wielkie (Great Suburb) on the western side of the city. In 1425, it became necessary to demarcate the boundary between it and the developing neighbouring village of Chyszów.²⁶⁴ In the 1470s, there were 28 lans (*lanei agriolarum*) in Przedmieście Wielkie (Górne). Conversely, on the eastern side of the town, Przedmieście Mniejsze or Dolne (Small or Lower Suburb), also known as Grabówka was established, comprising 15 lans (*lanei agriolarum*) and one rod owned by the peasants.²⁶⁵

²⁵⁹ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3165. The list of hearths in the part of Duchess Teofila Ludwika Zasławska. However, the number given is too high, it must refer to the whole town including the suburbs.

²⁶⁰ 322 persons within the town walls and 253 persons *extra muros* et Pogwizdów, F. Herzig, *Tarnów* (as n. 40), p. 127, S. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), p. 348. On the admissions to municipal law since 1700, S. Potępa, *Ludność* (as n. 249), pp. 145–153.

²⁶¹ S. Potępa, *Ludność* (as n. 249), pp. 141–142.

²⁶² Ł. Jewulam, *Galiczyjskie miasta i miasteczka oraz ich mieszkańcy w latach 1772–1848*, Kraków 2013, p. 233.

²⁶³ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy* (as n. 9), p. 253, K. M. Trusz, *Historyczne przedmieścia Tarnowa* (as n. 219), pp. 10–11.

²⁶⁴ AS (as n. 5), vol. 2, no. 119, pp. 142–143

²⁶⁵ *Kodeks dyplomatyczny Malopolski*, vol. 4, Kraków 1905, no. 1492, pp. 467–470: *...in utroque majori et minori suburbis alias Grabarka opidi Tarnoviensis*. S. Matyszew, F. Sikora, *Osadnictwo i stosunki własnościowe*, [in:]

Tax registers from the 16th-century document taxes collected from three Tarnów suburbs: *suburbium pars prima versus Klikowa, ...pars secunda versus castrum*, and, in place of Grabówka, which is listed alongside other villages of the Tarnów parish, *suburbium pars tertia versus Zablocie*.²⁶⁶ The suburb had 16 lans (*lanei agriolarum*) on the castle side and 15 on the Klikowa side. The smallest suburb was Zablocie, with five lans (*lanei agriolarum*), two of which belonged to the Tarnowski grange before 1546.²⁶⁷ While the identification of the fields towards Klikowa seems obvious (this is the northern part of the 19th-century village of Strusina), the location of the fields on the castle side needs to be revised.²⁶⁸ Considering the relative positions of the town and the castle of Tarnów, the area covered by the 19th-century cadastral communes of Zablocie and Terlikówka lies between them. Terlikówka, as the name of a separate settlement unit, appears only in the middle of the 17th century, referring to the farmsteads located on the road from the town to the castle.²⁶⁹ It can be assumed that the settlement of Przedmieście Wielkie stretched much further to the southeast than the 19th-century administrative divisions indicate.

On the northern side of the town, behind the ramparts surrounding it, stretched fields that belonged partly to the Tarnów clergy and partly to the burghers, extending all the way to the village boundary. Starting from the west, there was the curates' grange, in their hands since 1458, the cantor's grange, documented as late as 1597. In the 1570s, the parson's grange on the border with Pogwizdów was mentioned.²⁷⁰ The inventory

Tarnów. Dzieje miasta i regionu, vol. 1 (as n. 2), p. 138, F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), p. 228, LB III, pp. 607–608.

²⁶⁶ In the years 1525, 1536, 1539, 1542, 1546, 1555, AGAD (as n. 13), ref. no. 7.3.8, f. 118v–119, 139–139v, ref. no. 7.8.10, f. 279–279v, 395, ref. no. 7.3.10, f. 287, 305–305v, ref. no. 7.3.50, f. 194v, 394v, 344v. In 1542, the hearth tax in the parish of Tarnów was collected from the town with three suburbs and the villages of Krzyż, Rzędzin, Podgrodzie, Grabówka, Gumńska, and Klikowa. The name Zablocie appears for the first time in 1445. In that year the Tarnów councillors sold the bleaching site located in Zablocie to the burgher Jan Popchin, which indicates that also this part of the settlement has a mediaeval origin ZDM I no. 729, pp. 178–181.

²⁶⁷ In 1542, five lans in Zablocie, in 1546, three lans and two *procuria dom*. Crac. AGAD (as n. 13), ref. no. 7.3.50, f. 194v, 394v, 344v. In 1547, in przedmieście below the castle in both parts, there were 43 tax lans and nine rods ANK (as n. 12), ref. no. 637.3167, p. 56.

²⁶⁸ The name Strusina does not appear until the end of the 1780s. As late as in the *Summariusz wymiarów wsiów w Hrabstwie Tarnowskim* of 1785, it is Przedmieście Wielkie, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3379, p. 3. In 1787, the Register of Duties of residents of the Tarnów County already mentions the settlement of Strusina suburb and the village of Strusina u Przedmieścia, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3176, pp. 74–79, 125.

²⁶⁹ W. Dworzaczek, *Hetman* (as n. 98), p. 237, links the establishment of Terlikówka with the permission granted by Jan Tarnowski for the burghers to settle along the road to the castle. In 1603, burghers' settlement is attested on both sides of the road to the castle (Mrozowska and Łukaszowska fields), behind the bridge (on the Wątok?) and towards the castle malt-house, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, pp. 32–34, 37–38. The name Terlikówka was used in an inventory created before 1651, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3170, p. 8. J. Niedojadło, A. Niedojadło, *Terlikówka – zwana też przedmieściem pod zamkiem* [in:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 18, Tarnów 2008, pp. 18–21.

²⁷⁰ The curates' grange formerly belonged to the altaria of St. John's, the emoluments of which were incorporated into the vicarage.

of the Zamoście part from 1675 mentions, although in a random order, seven estates, among them the cantor's field, the parish priest's and the curates' fields, two other fields bought by the curates – Matulińskie and Będkowskie, the Gadomskie field bought by the mansionaries and the Dixon's field.²⁷¹ In the list of suburban estates of 1753, in addition to the curates' grange, the cantory (or cantor's grange) and the mitred prelates' grange, there are five other settlements owned by the burghers.²⁷² The final development of the area, for which the term Zawale began to appear in the middle of the 18th century, took place in the 1780s.²⁷³ The Grottger plan of 1797 shows the boundaries of individual estates, from the curates' grange on the border with Strusina to the cantor's grange owned by Rev. Józef Króliński, the grange of the Sanguszko family, probably established as a result of the takeover of the burghers' fields by the County of Tarnów, the grange of the Rev. Józef Ostąński, which could possibly include the mansionaries' grange, and the grange of the mitred prelates on the border with Pogwizdów.²⁷⁴

To the north of Tarnów, between the borders of the village of Grabówka and the granges extending to the borders of the village of Krzyż, was the village of Pogwizdów, whose origins date back to the 16th century.²⁷⁵ A Jewish cemetery was

F. Herzig, *Katedra* (as n. 56), p. 28, in the 1570s, the curates received income from the lease of the grange, LB (as n. 31), vol. 1, p. 616. In 1597, the curates' field had an area of 1 acre, AVCap (as n. 58), vol. 9, p. 300. The cantor's grange, ibidem, p. 293, in 1675 was defined *ex fundatione*, as was the curates' and provost's, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3167, p. 58. In the prebendary's field, LB (as n. 31), vol. 1, p. 607, in 1597, there was a grange with a garden and hop yard, a barn, and other outbuildings AVCap (as n. 58), vol. 9, p. 290.

²⁷¹ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3167, p. 58. According to the 1597 visitation, the curates' estate was located between the cantor's field and the Będkowska field, while the parish priest's grange was adjacent to Albert Gadomski's field, AVCap (as n. 58), vol. 9, pp. 190, 293, 303. In 1675, the order is as follows Matulińskie field, Dixon's field, the cantor's field, the parish priest's field, the curates' field, the Będkowskie field, and the Gadomskie field. In 1624, the mansionaries received from the Piskorad burghers a sum secured on the Gadomskie grange, which in 1760 was to be transferred to a townhouse in Tarnów, F. Herzig, *Katedra* (as n. 56), p. 49. In the first half of the 17th century, Alexander Dixon, owner of a house at Rybek, is recorded among the townsmen of Tarnów. Dixon's field was also purchased by curates after 1675, F. Wróbel, *Tarnów* (as n. 44), p. 361, F. Herzig, *Katedra* (as n. 56), p. 34.

²⁷² Plac Siepielkowski between the curates' grange and the cantory, held by the cantor, and between the cantory and the mitred prelate's grange; the property belonging to the burghers Ziemkiewicz, Franciszek Matray (two lots) and widow Jankowska, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3173, p. 14. The same arrangement persists also in 1767, only that Franciszek Matray is replaced by his widow, and on the lot of the widow Jankowska there is the Tracewicz's drive-in house, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3358, pp. 30–31.

²⁷³ In the Book of Marriages (*Liber Matrimonium*) of the Tarnów parish from 1731–1734 De Vallo, *From the rampart or From behind the rampart*, on Grottger's plan from 1797 – Zawale; S. Potępa, *Obszar Tarnowa* (as n. 234), p. 73.

²⁷⁴ ANK (as n. 12), ref. no. 663.963. S. Potępa, *Obszar Tarnowa* (as n. 234), pp. 74–78.

²⁷⁵ The suburb of Pogwizdów is recorded in 1597, AVCap (as n. 58), vol. 9, p. 290. B. Krasnowolski and team, *Tarnów* (as n. 9), p. 214, considers the oldest mention of Pogwizdów to be information from the years 1559–1560 after S. Mateszew, F. Sikora, *Osadnictwo* (as n. 265), pp. 140–141. The sources quoted by Mateszew and Sikora, however,

established in Pogwizdów before 1630.²⁷⁶ At that time the village certainly belonged to the town. A document confirming this contains an expression stating that the founders granted it to provide the town with a water supply and a site for the construction of brickworks.²⁷⁷ In 1674, Pogwizdów was mentioned as a town property with 61 taxpayers, and in 1763, there were 50 and a half farmsteads, which paid 84 zlotys and 25 groschen of hearth tax.²⁷⁸

In 1448, the burghers of Tarnów founded a hospital and the Chapel of the Holy Ghost in the suburb, with an adjoining house with a garden, which served as the chaplain's residence.²⁷⁹ The church was originally made of wood. In 1597, it was built of brick.²⁸⁰ The hospital itself remained a wooden building, according to the 1664 visitation, with a large room for nineteen mentally ill (*pueri debiles*) and three poor boys, as well as a smaller room for widows and a dilapidated back room.²⁸¹ The wooden church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary on Burek, founded in 1458 by the inhabitants of Tarnów, is only slightly younger.²⁸²

The most important religious foundation, which radically influenced the shape of the suburb, was the arrival in Tarnów of the Bernardines brought by Jan Amor Tarnowski in 1458. The

refer to the village of Pogwizdów, which was established on the land of Krzyż and Pawężów, between the river Żabnica and the village of Bobrowniki (today part of Łęg Tarnowski), in later sources referred to as Pogwizdów, Łęg, or Tarnowisko, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3039, pp. 8–10. Most of the information in 17th century sources refers to this village, e.g. AGAD, ref. no. 7.3.65, f. 33, *ŻrDziej* (as n. 108), vol. 14, pp. 258 and 259, AVCap (as n. 58), vol. 9, p. 47, AVCap (as n. 58), vol. 47, p. 319. The said village of Pogwizdów was also the property of the Tarnowski family. In 1603, it was in the estate of Duke Alexander Ostrogski, ANK 637.3038, pp. 37–38, and then it passed into the hands of the Zamojski family, who established a grange there before 1620, AGAD, ref. no. 358.2697, f. 13, 17.

²⁷⁶ J. Koziol, *Historia cmentarza Żydowskiego [in:] Tarnów, Wielkie przędwodnik*, vol. 13, Tarnów 2006, p. 162, based on a document from 1670, reports that a cemetery was said to have existed as early as 1581.

²⁷⁷ F. Herzig, *Tarnów* (as n. 40), pp. 135–136.

²⁷⁸ AGAD 7.3.67, ref. no. 818, F. Herzig, *Tarnów* (as n. 40), p. 137.

²⁷⁹ MTH (as n. 17), no. 180, 181; *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, published by S. Kuraś, vol. 2, Lublin 1973, no. 512, pp. 534–536; F. Herzig, *Katedra* (as n. 56), pp. 25–27, F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), p. 227. In 1536, the endowment of the hospital amounted to two lans, partly divided and given to settlers, who paid rent to the hospital on this account, *ŻrDziej* (as n. 108), vol. 15, p. 550, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 160, AVCap (as n. 58), vol. 47, p. 324. The house of the hospital provost is also confirmed in 1597, AVCap (as n. 56), vol. 9, p. 307. In the 17th century, the hospital grange with a pigsty, barn, and bakery is also mentioned, MTH (as n. 17), no. 183. The hospital endowment increased over time as a result of endowments made by Tarnów burghers, MTH (as n. 17), no. 184, F. Herzig, *Katedra* (as n. 56), pp. 25–27.

²⁸⁰ AVCap (as n. 58), vol. 9, p. 306. In 1654, rebuilt entirely in brick AVCap (as n. 58), vol. 47, f. 322v, J. Dutkiewicz, *Tarnów* (as n. 19), pp. 40, 63–64; the church and hospital were demolished in the early 19th century.

²⁸¹ AVCap (as n. 58), vol. 9, p. 307, AVCap (as n. 56), vol. 47, f. 323v–324.

²⁸² F. Kiryk, *Miasta* (as n. 6), p. 227. In 1621, a canonry was established at the church, endowed with a lan in Przedmieście Wielkie and a field in Ruda, F. Herzig, *Katedra* (as n. 56), p. 51, idem, *Tarnów* (as n. 40), p. 105. Next to the church was the house of the Tarnów prebend in 1529 given to the city, MTH (as n. 17), no. 17.

monks were given a large garden along the southeastern wall of the town up to the river Wątok.²⁸³ The Bernardine monastery and church were originally wooden buildings. Only eight years after their arrival, a brick church dedicated to Our Lady of the Snows and an adjoining monastery, extended several times, were built. A chapel called the Gaol or Christ's Dark Room was built in the surrounding cemetery.²⁸⁴ In 1789, the monastery was closed, and the monks living there were transferred to the nearby convent of the Bernardine nuns, who are said to have been brought to Tarnów around 1550 by Hetman Jan Tarnowski and were given gardens next to the Bernardine monastery.²⁸⁵ The presence of Bernardine nuns in Tarnów can certainly be traced back to the 17th century. A wooden convent was built for them in 1630 and rebuilt in 1680. The convent church of St. Michael the Archangel, documented in 1633 and 1664, may also have been built at that time.²⁸⁶ Burnt down at the beginning of the 18th century, it was rebuilt in 1747 thanks to the foundation of Barbara Sanguszko.²⁸⁷ The monastery was abolished in 1781, and its buildings, including the church, were given to the Bernardines.²⁸⁸ The youngest of Tarnów's churches was the wooden St. Anna's Church, built next to the Kraków Gate in 1527 thanks to the foundation of Eberhard of Tarnów. It was rebuilt in 1664 by Kilian Balkowicz, a Tarnów councillor.²⁸⁹

17th-century sources distinguish between two types of suburban settlements: typical rural settlements and suburban settlements. The former included the peasant lans under the jurisdiction of the Tarnów castle, mainly in Przedmieście Wielkie (the Great Suburb), fourteen lans in the direction of the castle and thirteen in the direction of Klikowa, inhabited by about 48 peasants, not counting the tenant farmers who also owned land in Ruda or Wola on the river Biała, granted by the lords

²⁸³ In 1506, the Bernardines also owned the gardens granted to them by the burghers of Tarnów, APBK (as n. 49), ref. no. XIVa2, pp. 259, 260. A millstream flowed through the Dominican garden, moving the wheels of the mill adjacent to the monastery walls, *ibidem*, pp. 7–8, 8–9. At the end of the 17th century, the Bernardines also used the manorial meadow located near the monastery gardens in Gumniska, *ibidem*, pp. 10–12. According to the privilege granted to them, no one was allowed to live around the monastery, within a distance of two spears. However, this prohibition was not respected, since before 1653, a harlot lived right next to the monastery, *ibidem*, pp. 265, 355.

²⁸⁴ *ibidem*, pp. 1–2, W. Dworzaczek, *Lelivici* (as n. 2), pp. 224–225; J. T. Frazik, W. Borek, *Dawny kościół i klasztor Bernardynów w Tarnowie. Próba odtworzenia*, "Teki Komisji Urbanistyki i Architektury" 23, 1989–1990, pp. 211–217; M. K. Trusz, *Klasztor Bernardynów w Tarnowie* [in:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 3 (as n. 219), p. 209 et seq.

²⁸⁵ APBK (as n. 49), sign. XIVa2, p. 4, W. Dworzaczek, *Hetman* (as n. 98), p. 239.

²⁸⁶ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3197, p. 7, AVCap (as n. 58), vol. 47, f. 324v.

²⁸⁷ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3197, pp. 11, J. Leniek, *Tarnów* (as n. 3), p. 52; A. Chadam, *Dawny kościół i klasztor Bernardynek w Tarnowie* [in:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 3 (as n. 219), p. 379 et seq.

²⁸⁸ A. Chadam, *Dawny kościół* (as n. 287), p. 381.

²⁸⁹ AVCap (as n. 58), vol. 9, p. 308; AVCap (as n. 580, vol. 47, f. 324v, F. Herzig, *Tarnów* (as n. 40), p. 134; J. Dutkiewicz, *Tarnów* (as n. 19), p. 77. The church was demolished in the early 19th century.

of Tarnów.²⁹⁰ On the other side of the town, there were peasant settlements in the suburbs of Grabówka and Gumniska on the Pilzno side (seven lans) and in the direction of Krzyż (seven lans and one rod) and in Zablocie, where there were fewer peasant holdings, but a hospital field and a castle grange.²⁹¹ It is noteworthy that in the description of this part of the estate, the terms *lan* [lan] and *kmięcie* [peasants] are used throughout (only in the second half of the 17th century do the terms *zagrodnicy* [crofters] and *chałupnicy* [villeins] appear).²⁹²

The second type of settlement included areas under the municipal jurisdiction. These areas included residential and farm buildings, gardens, malt houses, and breweries belonging to the citizens of Tarnów and suburbanites.²⁹³ This group included farmsteads in Przedmieście Wielkie from Klikowa and Chyszów (1603),²⁹⁴ houses on the southern side of the Pilzneńska Gate, then farmsteads in Nawsie Grabowieckie, farms behind the bridge on the road to the castle as far as the castle malt house and two opposite farms, Mrozowska and Łukaszowska, also on both sides of the road to the castle, and finally farms and gardens in Zablocie.²⁹⁵ Later censuses from the 17th century repeated this arrangement, only changing the names to Przedmieście before the Krakowska Gate and Przedmieście before the Pilzneńska Gate.²⁹⁶ Even at that time, the boundaries of the suburbs under the municipal jurisdiction probably coincided with the boundaries of the town of Tarnów, immortalised on Grottger's plan of 1797, and the boundaries of the cadastral districts of Tarnów and Pogwizdów from the mid-19th century. Further development of the suburban settlement took place in the middle of the 18th century, partly as a result of the impoverishment of the burghers, who could not afford to rebuild their houses and moved to the suburbs.²⁹⁷

²⁹⁰ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, pp. 33–34, ref. no. 637.3198, p. 163. J. Niedojadło, A. Niedojadło, *Ruda alias Wola – ludność i jej życie codzienne* [in:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 18 (as n. 269), p. 13 et seq.

²⁹¹ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, p. 33, ref. no. 637.3198, p. 163.

²⁹² ANK (as n. 12), ref. no. 637.3170, p. 7–9. In addition to the peasants under the castle's jurisdiction, there are also crofters in Przedmieście, Grabówka, and Terlikówka, as well as villeins who had built recently.

²⁹³ The term suburbanite appears in 1675, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3167, p. 43.

²⁹⁴ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, pp. 33, 37. Similarly in 1618, homesteads in Przedmieście Wielkie starting from Klikowa, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3198, p. 160.

²⁹⁵ ANK (as n. 12), ref. no. 637.3038, pp. 33–34, 37

²⁹⁶ In 1618, suburban settlements in front of the Pilzneńska Gate, behind the bridge towards the castle, on the hospital square, from the castle malt-house, from the hospital church, in Przedmieście Wielkie towards Klikowa, in Zablocie, Mrozowska field and in Nawsie Grabowieckie, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3189, pp. 159–161. Ca. 1651, suburbanites behind the Krakowska Gate and behind the Pilzneńska Gate, ANK (as n. 12), ref. no. 637.3170, pp. 6–7.

²⁹⁷ A comparison of the 1774 guild craftsmen register with the tax registers indicates that many of them lived outside the city MTH (as n. 17), no. 263.

THE POST-PARTITION PERIOD (1772–1918)

In late May and early June 1772, two groups of Austrian troops crossed the southern borders of the Polish-Lithuan. The first, under the command of Field Marshal Esterházy, entered from northern Hungary (now Slovakia). Its mission was to take Lviv from the Russians. The second corps crossed the border from Cieszyn and Bielsko. It was commanded by General Robert d'Alton – an Irishman in the service of Maria Theresa. After seizing the lands south of the Wisła, d'Alton designated Tarnów as the headquarters of his troops on 31 July 1772.²⁹⁸ From then on, for almost a century and a half, the town and its environs belonged to the Habsburg Empire. Initially, it was the seat of a district within the Pilzno Circulus.²⁹⁹ In March 1782, the first important decision of the partitioning authorities concerning Tarnów was to establish the seat of a large circulus,³⁰⁰ which in the first period of its existence had a population of over 188,000 (according to the data of 1790).³⁰¹ This decision stimulated the town's development, which was all the more important as in the 1890s, during the reign of Emperor Francis II of Habsburg, the Austrians revised the status of towns in Galicia. This included Tarnów, which had ceased to be a private town in 1787.³⁰² Tarnów passed the revision with flying colours, and in 1793, it was listed among the towns with the so-called regulated status and permanent income.³⁰³ Finally, on 28 April

1798, Francis II addressed an imperial diploma to the people of Tarnów, confirming the previous old Polish privileges of the citizens of Tarnów and the Jewish population. Among other things, the town authorities were granted jurisdiction in first-instance courts. The town was granted the right to hold four annual fairs: on 2 February, on the fourth Sunday after Easter (Cantate Sunday), on the feast of Mary Magdalene (22 July), and the Feast of the Exaltation of the Holy Cross (14 September).³⁰⁴ An important provision of the 'Monarchical Letter' of 1798 concerned the preservation of the existing boundaries of the town and its suburbs.³⁰⁵

Urbanisation between 1772 and 1845

The turn of the 18th and 19th centuries was a period of dynamic development of the town, both economically, demographically, culturally, and spatially. A significant factor in this development was the fact that the Lviv–Vienna route, also known as the First Trade and Postal Road, which connected Vienna with Lviv and the Galician stretch of the road, Lipnik near Biała, with the Galician capital, was set out to pass through Tarnów. This route is rightly considered the most important Austrian investment in Galicia at that time. The section from Tarnów to Pilzno, passing through Grabówka and Rzędzin and then onward to Dębica, was considered one of the best-prepared routes for travellers. Along with an inn and a smithy near Rzędzin, the entire route was lined with trees, which was not only aesthetically pleasing but also facilitated stagecoach transport in winter.³⁰⁶ At the end of the 18th century, thanks to a branch of the Lviv–Vienna road that ran southwest along the river Dunajec near Zgłobice, Tarnów also had a good road connection with Nowy Sącz and the Hungarian (now Slovak) town of Kežmarok.³⁰⁷ In the village of Łabuzie (now part of

²⁹⁸ S. Schnür-Pepłowski, *Z przeszłości Galicji (1772–1862)*, Lwów 1895, pp. 4–5; B. Jaśkiewicz, S. Potępa, *Tarnów pod zaborem austriackim*, Tarnów 1975, p. 6; F. Szewczyk, *Tarnów podczas inwazji rosyjskiej (od 10 listopada 1914 r do 5 maja 1915 r.)*, Tarnów 1932, p. 14.

²⁹⁹ S. Potępa, *Tarnów pod zaborem austriackim. Kronika 1772–1918*, Tarnów 1985, p. 3.

³⁰⁰ E. Barwiński, *Pierwsze podziały administracyjne Galicji, Ziemia Czerwinińska* 1 (1935) 1, p. 64; S. Grodziski, *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848*, Wrocław 1971, pp. 162–163.

³⁰¹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Dział Rękopisów [Library of the Ossolineum National Institute in Wrocław. Catalogue of Manuscripts], ref. no. 9649 II: *Wykazy polityczne Królestw Galicji i Lodomerji w 1817 roku*, f. 2–3.

³⁰² B. Jaśkiewicz, S. Potępa, *Tarnów pod zaborem* (as n. 298), p. 7; S. Potępa, *Tarnów pod zaborem austriackim austriackim* (as n. 299), p. 5.

³⁰³ State Archive of Lviv Region/Державний Архів Львівської Области (hereafter: DALO), team (fond) 26: Jan Kazimierz University in Lwów, description 4, case 283: Doctoral dissertation by Jan Karpiniec titled: *Kwestia miast byłej Galicji (od 1772 do połowy XIX w.)*, Manuscript, p. 95, cf. J. Karpiniec, *Ilość osad miejskich byłej Galicji i podział ich na miasta i miasteczka*, "Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych" 2 (1932–1933), p. 35.

³⁰⁴ W. Balicki, *Miasto Tarnów* (as n. 3), pp. 18–26.

³⁰⁵ Ibidem, p. 18–19.

³⁰⁶ Austrian State Archive in Vienna/Österreichisches Staatsarchiv, War Archive/ Kriegsarchiv (hereafter: OeStA/KA), ref. no. AT-OeStA/KA KPS KS G I h, 665: Umgebung von Tarnow, 05.08.1856–16.08.1856, no pagination.

³⁰⁷ Austrian State Archive in Vienna /Österreichisches Staatsarchiv, Ogólne Archiwum Administracji/ Allgemeines Verwaltungsarchiv (hereafter: OeStA/AVA), ref. no. PKF PS I 664, "Straße von Krakau bis Lemberg, Neu Sandec", 1795.

the town of Pilzno), the First Trade and Postal Road forked. One branch led to Lviv, the other through Strzyżów to Dukla and further south.³⁰⁸ In addition to the main state road, which crossed Tarnów horizontally, in 1817, the town received another important thoroughfare, namely a highroad leading to the Carpathians and northern Hungary via St. Martin's Hill. It made Tarnów an important communication hub on the map of Galicia in the early years of Austrian rule and directly impacted the growth of the town's commercial and administrative position.

In the first quarter of the 19th century, Tarnów was home to over 20 shops, six guesthouses and inns catering to travelers on the Vienna–Lviv route, as well as several confectioneries and cafes.³⁰⁹ In 1819, the town landscape was enriched by a bookshop owned by Fryderyk Sattelberger, which unfortunately closed after the founder's death.³¹⁰ Five years later, in 1824, another bookshop opened. It was owned by Jan Millikowski and managed by Karol Wencel. The town's economic life was largely shaped by craft guilds, numbering nine at that time. The largest among them, known as the Great Guild, comprised leatherworkers, soap-makers, wheelwrights, glovers, and saddlers. Other guilds included butchers, locksmiths, hatters, shoemakers, woodworkers, tailors, bakers, and blacksmiths. The latter also included clockmakers, whitesmiths, gunsmiths, and boiler-makers. Additionally, goldsmiths, turners, furriers, weavers, painters, and glassmakers had their workshops in the town.³¹¹ A few decades later, at the onset of the autonomous period, Tarnów emerged as the principal trading hub between Kraków and Lviv. During this period, the town boasted nineteen forwarding agents and 35 bill brokers. Furthermore, there were 140 commercial brokers, 24 mixed-goods merchants, eight spice merchants, and four merchants trading Nuremberg goods. It was estimated that there were 144 stationary shops and stalls owned by both Christians and Jews operating in Tarnów. This bustling trade environment was complemented by regular markets and fairs, with the cattle market in Pogwizdów standing out as a key trading venue.³¹²

The firmly established political and administrative position of Tarnów among the towns of Galicia, reinforced in part by Emperor Francis II's decision, its excellent transportation links, and its economic development, contributed to the particularly favourable demographic growth in the town during the first decades of Austrian rule. The population of Tarnów steadily grew. In 1777, Tarnów, excluding its suburbs, had 117 inhabited houses with only 995 residents. Including the suburbs, the total population was 2,428. A little more than two decades later, in 1799, Tarnów's population had increased to 3,508, with 1,596 residing in the town centre and 1,912 in the suburbs,³¹³ repre-

senting a 44% population growth between 1777 and 1799. It is also noteworthy that in 1799, the surrounding villages of Pogwizdów, Strusina, Grabówka, Terlikówka, and Zabłocie, then belonging to the Sanguszko family and slated for incorporation into Tarnów, had a combined population of just under 2,330.

Table 2. The population of villages adjacent to Tarnów as in 1799

Village	Number of houses	Number of Christians	Number of Jews	Total population
Grabówka	52	325	108	433
Pogwizdów	50	300	16	316
Strusina	145	932	43	975
Terlikówka	19	99	–	99
Zabłocie	57	460	46	506

Source: ANK (as n. 12), Teki Antoniego Schneidra [Antoni Schneider's Files], file ref. no. 29/684/1849: Materiały do encyklopedii krajoznawczej Galicji Antoniego Schneidra [Materials for Antoni Schneider's Galician Land Encyclopaedia], entries: Tarnów circulus. Wykazy ludności i bydła z lat 1777–1824 [Population and cattle registers from 1777–1824], p. 5.

In 1808, the population of Tarnów was 4,312. By 1835, it had already reached c. 4,900.³¹⁴ Despite the cholera epidemic raging at the time, the progressive demographic urbanisation of Tarnów proves the importance of the town, which, during the short period of Austrian rule, became a commercial, administrative, and educational centre. Tarnów's unchallenged prominence in these spheres attracted newcomers from other towns, including a sizable Jewish population. The rural population was also gradually integrated into the social fabric of the town.

Alongside the economic and demographic development of Tarnów, its cultural urbanisation advanced, with the result particularly visible in education. In 1784, the Austrian authorities established a gymnasium in Tarnów under the direction of a prefect. The circular starost supervised this most important school in the town. Simultaneously, investments were made in popular education, with the establishment of so-called normal schools featuring a four-year curriculum, including a one-year elementary grade. In 1817, primary education was expanded to include a fourth class lasting two years, with a focus on scientific subjects.³¹⁵

The last act in Tarnów's development was spatial urbanisation. Before 1830, the city of Tarnów consisted of a central part comprising Rynek with surrounding streets and several suburbs. According to Stanisław Potępa, in 1787, Tarnów –

Galician Land Encyclopaedia], entries: Tarnów circulus. Wykazy ludności i bydła z lat 1777–1824 [Population and cattle registers from 1777–1824], f. 4–5.

³¹⁴ The data according to Jan Karpiniec's calculations of 1931 (DALO (as n. 303), fond 26, description 4, case 283, p. 152.) differ slightly from those in the Austrian military records. According to Austrian data from 1824, there were 2,127 Christians and 1,628 Jews living in 119 houses (497 flats) in Tarnów (city) alone (a total of 3,755 people). In contrast, there were 2,462 Christians and 921 Jews living in the suburbs of Tarnów (then referred to as Dorfstädte). In the suburban areas there were 185 houses comprising 608 residential rooms. ANK (as n. 12), Teki Antoniego Schneidra [Antoni Schneider's Files], ref. no. 29/684/1849, p. 192.

³¹⁵ W. Balicki, *Miasto Trnów* (as n. 3), p. 90–92.

³⁰⁸ OeStA/AVA, ref. no. AT-OeStA/AVA PKF PS II A-XIII-a/7: "Straßen von Biala-Lemberg", 1777; OeStA/AVA, ref. no. PKF PS II A-XIII-a/18: Post- und Straßen, Galizien", 1848.

³⁰⁹ W. Balicki, *Miasto Tarnów* (as n. 3), p. 28.

³¹⁰ Ibidem, p. 93.

³¹¹ W. Balicki, *Miasto Tarnów* (as n. 3), p. 28–29.

³¹² ANK (as n. 12), Teki Antoniego Schneidra [Antoni Schneider's files], ref. no. 29/684/1602, p. 2; W. Balicki, *Miasto Tarnów* (as n. 3), p. 2; K. Moskał, [in:] *Encyklopedia Tarnowa*, Tarnów 2010, pp. 446–447.

³¹³ ANK (as n. 12), Teki Antoniego Schneidra [Antoni Schneider's Files], file ref. no. 29/684/1849: Materiały do encyklopedii krajoznawczej Galicji Antoniego Schneidra [Materials for Antoni Schneider's

together with the status of a government town – lost the so-called Przedmieście Większe, which consisted of the villages of Grabówka and Strusina, to the Sanguszko family.³¹⁶ After this decision, the city comprised the following districts: Śródmieście, Zamieście and Burek, Zawale, and Zabłocie.³¹⁷ Significantly, at that time, the parish administration boundary was slightly different. Apart from Tarnów proper and the suburbs mentioned above, the following villages belonged to the Roman Catholic parish of Tarnów: Gumniska, Zawada, Tarnowiec, Terlikówka, Klikowa, Hyszów (now Chyszów), Krzyż, and Rzędzin (then Rzendzin). In 1829, the parish had a total population of 13,201, of which 9,530 were Roman Catholics, 3,635 were Jews, and 36 were Protestants.³¹⁸

The central part of the town was a quadrangular market square (Rynek) with a town hall in the middle. In the first decades of the 19th century, next to the town hall to the north, there was an infantry guardhouse and the Austrian police headquarters. On the opposite side, to the south, was the jail, the town's scales, and the fire equipment store – a room considered the original seat of the fire brigade. The upper floors of the town hall housed the town cash office, the magistrate's offices, and storerooms. After a bull of Pope Leo XII made Tarnów the seat of the diocese in April 1826, the consistory of the diocese was located at Rynek. It was located in a townhouse previously purchased from the Sanguszko family of Gumniska. On the northern frontage of Rynek, there was a pharmacy. The entire frontage was then called *pocie-
nie* due to the several townhouses connected to each other and their brick arcades. Along this frontage, there were several shops, among which the Tarnów bakeries dominated.³¹⁹ To the west of the square was a separate square next to the cathedral. Surrounding the square and the church were a number of houses which, at the turn of the 18th and 19th centuries, served as school buildings for the local gymnasium and normal schools. There were also the apartments of the prefect of the gymnasium and the headmaster. Near the cathedral square, to the east, were the municipal stalls. Behind the church was Krakowskie Przedmieście, described on Austrian maps as the *Krakauer Vorstadt*, in the first half of the 19th century considered the most beautiful part of the city. This area featured a banqueting hall built in 1799. Nearby, there was an inn, renovated in 1828, on the side of the new road whose construction was completed in 1817. The most prominent buildings in this Przedmieście surrounding Plac Pocztowy were the Post Office building (then known as the Post House) and the Fürst Haus (Duke's House), located opposite on the southern side – a palace, which still served as a residence in the 18th century. In the early years of Austrian rule in Tarnów, the palace was bought by the government and used as the circular office and residence of the Kreishauptmann. The Plac Pocztowy mentioned above was renamed Plac Jana III Sobieskiego in 1883 on the bicentenary of the victory of Vienna.

According to Wincenty Balicki, the southern part of Krakowskie Przedmieście was referred to as Strusina or Struszyna

³¹⁶ S. Potępa, *Fiakrem po Tarnowie*, Kraków 2014, p. 25.

³¹⁷ *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 14: *Grabówka*, Tarnów 2006, pp. 19–20.

³¹⁸ W. Balicki, *Miasto Tarnów* (as n. 3), p. 75.

³¹⁹ *Ibidem*, p. 106.

before 1830.³²⁰ In reality, however, Strusina no longer belonged to Krakowskie Przedmieście but was an independent suburb, as evidenced by the 1848 cadastral map entitled *Vorstadt Struszyna in Galizien Tarnover Kreis*.³²¹ Until 1846, it was formally outside the jurisdiction of Tarnów.³²² To the east, Struszyna bordered Krakowskie Przedmieście and Zabłocie. To the west, its limits were defined by the river Biała and the village of Dąbrówka Infulacka, and to the northwest by Chyszów (then Hyszów). To the south, Koszyce Wielkie and Tarnowiec stretched.³²³ In the first half of the 19th century, Strusina was built with rich houses with large gardens.³²⁴ Some of the houses remained in the hands of the burghers of Tarnów. However, the area also included farms and houses owned by peasants, who were granted land ownership rights in 1848 and paid indemnity dues in the decades that followed.³²⁵ A road from Krakowskie Przedmieście led to the villages of Terlikówka and Wólka (then known as Wulka), with St. Martin's Hill in the distance, and on to Tuchów.³²⁶

To the south of Rynek was Przedmieście Burek (Burek Suburb), likely named after the pre-partition term 'burek street,' which denoted a cobbled street traversing this area of the town. However, this name did not become common until the middle of the 19th century. In the early years of Austrian rule, the Holy Ghost Hospital located here was closed.³²⁷ Almost immediately after this decision, the granges of Wulka and Stawisko, which belonged to the hospital, were sold to the city by the governor's decree of 3 October 1793. Similarly, the Radzieckie grange and the Church of the Holy Ghost were sold to the city on 7 September 1819. The land thus acquired was used to expand the suburbs of Burek and Zabłocie.³²⁸ It is worth mentioning that in 1788, a new Tarnów cemetery was established in Zabłocie.³²⁹ A few decades later, in 1836, an Evangelical cemetery was founded behind the Catholic cemetery in Zabłocie, where the dead were buried until 1872.³³⁰

In the 19th century, Zabłocie was mainly inhabited by Jews. One-storey buildings initially dominated the area of this suburb,

³²⁰ *Ibidem*, p. 108.

³²¹ *Vorstadt Struszyna in Galizien Tarnover Kreis*, 1848 [Cadastral map kept at the Geodesy Department of the Tarnów City Hall], sheet 1.

³²² J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa* (as n. 3), Tarnów 1911, pp. 193–194.

³²³ *Vorstadt Struszyna in Galizien Tarnover Kreis* (as n. 321), sheets 1–7.

³²⁴ W. Balicki, *Miasto Tarnów* (as n. 3), p. 108.

³²⁵ ANK (as n. 12), C.K. Komisja Ministerialna dla zniesienia ciężarów gruntowych w Krakowie, ref. no. 29/279/1374 (sygn. dawna KZCG 1374), Miasto Tarnów. Gmina (przedmieście) Strusina, przedmieście Zawale [Imperial and Royal Ministerial Commission for the Abolition of Land Burdens in Kraków, ref. no. 29/279/1374 (former ref. KZCG 1374), City of Tarnów. Municipality (suburb) of Strusina, suburb of Zawale], pp. 5, 24–33.

³²⁶ ANK (as n. 12), Teki Antoniego Schneidra, ref. no. 29/684/1601, p. 3.

³²⁷ M. K. Trusz, *Burek*, [in:] *Encyklopedia Tarnowa* (as n. 312), pp. 74–75.

³²⁸ ANK (as n. 12), Teki Antoniego Schneidra, ref. no. 29/684/1604, p. 74.

³²⁹ S. Potępa, *Tarnów pod zaborem austriackim* (as n. 299), p. 6; M. K. Trusz, *Cmentarze*, [in:] *Encyklopedia Tarnowa* (as n. 312), p. 93.

³³⁰ S. Potępa, *Tarnów pod zaborem austriackim* (as n. 299), p. 10; M. K. Trusz, *Cmentarze* (as n. 329), p. 10.

later followed by one-storey houses.³³¹ In 1836, the authorities of Tarnów decided to sell the post-farm lands belonging to the Hospital of the Order of the Holy Ghost to the Sanguszko family. As a result, Zabłocie passed from the jurisdiction of the commune to that of the dominion. From then on, together with Terlikówka and Gumniska, it became a manorial estate.³³² This arrangement lasted only ten years until 1846 when another change of ownership occurred.

To the north of Rynek was an area known as Podwale, along with the adjacent former church grange Dyksonówka – referred to in 1807 documents as Dykanówka or Dykanowka grange.³³³ The central part of Podwale was defined by ul. Wałowa, constructed on the site of the demolished town walls, separating the city centre from the Zawale suburb.³³⁴ According to the preserved documents of the Governorate, the process of incorporating Dyksonówka into the town was completed between 1805 and 1807.³³⁵ In 1838, the Austrian authorities undertook efforts to develop Zawale together with the former grange lands. A division into two areas was outlined: Podwale – Dyksonówka (between ul. Nowy Świat and ul. Seminaryjna – now ul. J. Piłsudskiego) and Infulackie (between ul. Ustronna and Nowodąbrowska, now ul. K. Brodzińskiego and Matki Boskiej Fatimskiej).³³⁶

The aesthetics of the city in the first decades of Austrian rule deserve a little more attention. Austrian travellers visiting the city during that period held divergent views on that matter and provided interesting opinions on the subject. Charles Boromeus Feyerabend, who spent a short time in the city in 1798, described it as ‘*not very grand, but neat...*’ The German writer was particularly impressed by Tarnów’s Rynek, which was then undergoing extensive renovation.³³⁷ A doctor from Vienna, Joseph August Schultes, who came to Tarnów in 1806, was equally impressed. He paid particular attention to Krakowskie Przedmieście, which was then the showpiece of the city. In the letters he penned, he wrote:

*Upon arriving in Tarnów from Kraków, one gets the impression of being in a German town. Everything looks tidy. The houses are beautiful and clean – good taste and order reign everywhere, but what a contrast to the view of the city centre. And yet, Tarnów is the capital of the region! The road leading from Tarnów to Piłzno, and especially to Dębica, is the most captivating in the whole area between Krakow and Lwiv. One might almost feel transported to another country, looking at the well-cultivated fields and well-tended forests.*³³⁸

³³¹ M. K. Trusz, Burek, (as n. 327), p. 75.

³³² *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 14 (as n. 317), p. 20; J. Koziol, A. Niedojadło, M. K. Trusz, *Zabłocie, Terlikówka*, [in:] *Encyklopedia Tarnowa* (as n. 312), p. 506.

³³³ ANK (as n. 12), Teki Antoniego Schneidra [Antoni Schneider’s files], ref. no. 29/684/1602, p. 437.

³³⁴ *Gemeinde Tarnow sammt Enclave Pogwizdów*, 1848 [Cadastral map kept in the Geodesy Department of the Tarnów City Hall], sheet 2.

³³⁵ ANK (as n. 12), Teki Antoniego Schneidra, ref. no. 29/684/1602, pp. 437–442.

³³⁶ K. Moskal, *Targowica* (as n. 3312), p. 89.

³³⁷ S. Schnür-Peplowski, *Cudzoziemcy w Galicji (1787–1841)*, Kraków 1902, p. 78.

³³⁸ *Ibidem*, p. 116.

In the accounts of his stay in Galicia, Emanuel Kratochwil de Kronbach painted a picture of Tarnów at the beginning of the 19th century that differed from the one presented above. As he noted, Tarnów ‘*does not stand out for its cleanliness*.’³³⁹ At the same time, according to archaeological research carried out in the 1980s in the area of ul. Kapitulna, during the reign of Emperor Francis II Habsburg, the town received a brick sewerage system, which gradually expanded to cover further areas.³⁴⁰ At the same time, the town’s fortifications were demolished. The main part of the demolition took place between 1799 and 1836 when the moat was filled in and the area of the former ramparts levelled. After 1836, ul. Wałowa was created, with the remnants of the fortifications repurposed as retaining or outer walls for new residential structures.³⁴¹ The decision to demolish the fortifications after 1846 facilitated the integration of the town centre with the suburbs of Zawale and Pogwizdów.

Decisions taken on 8 January 1845 were decisive for the spatial development of Tarnów during the Habsburg period. On that memorable day, the authorities of Tarnów signed an agreement with Duke Władysław Sanguszko, by which he relinquished sovereignty over the inhabitants of several neighbouring villages: Grabówka, Strusina, and Zabłocie with Terlikówka. Until then, Zabłocie and Terlikówka formed a single unit with Gumniska, i.e. with the Sanguszko family’s nest. The same was true for Grabówka but from the northwest. It is noteworthy that according to a plan of Tarnów found in the records of the Austrian State Archives in Vienna, drawn up in August 1856 and later printed by the Viennese printing house of Ernest Becher, Terlikówka is referred to by the unused name of Terlinkowa.³⁴²

After 1845, the previously mentioned villages were incorporated into Tarnów as suburbs, forming a unified political commune with the town.³⁴³ Besides the administrative and spatial changes, the agreement also entailed Sanguszko’s sale to the town of the exclusive right to produce and distribute vodka within the town and the suburb of Zawale, along with the rights to produce and distribute beer and mead in his hereditary villages, now incorporated into Tarnów. As part of the deal, the Tarnów authorities undertook to pay 30,000 Rhenish guilders in instalments, as well as half of the revenue from tap fees.³⁴⁴ In

³³⁹ *Ibidem*, p. 161.

³⁴⁰ AWUOZ (as n. 9), inventory no. 2512, A. Cetera, E. Dworaczynski, J. Okoński, A. Szpunar, *Tarnów – ul. Kapitulna. Wyniki nadzoru archeologicznego prac ziemnych na terenie posesji 1–5*, Tarnów 1986, typescript, s. 18.

³⁴¹ AWUOZ (as n. 9), inventory no. 1998, Z. Beiersdorf, A. Leo, *Tarnów – Stare Miasto. Studium urbanistyczno-historyczne*, Tarnów, June 1981, typescript, p. 124.

³⁴² OeStA/KA (as n. 306), ref. no. AT-OeStA/KA KPS KS G I h, 665: Umgehung von Tarnow, 05.08.1856–16.08.1856, no pagination.

³⁴³ J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa* (as n. 3), p. 193–194.

³⁴⁴ Contractual provisions concerning the distribution of income from production and distribution of alcoholic beverages were the starting point for later disputes between Duke Władysław Sanguszko and his heirs, and the municipality of the town of Tarnów and its inhabitants. Such a situation arose, for example, in 1870, when the Sanguszko was withheld tap rent payments due to differing interpretations of the amount of the equivalent paid. ANK (as n. 12), Teki Antoniego Schneidra, ref. no. 29/684/1604, p. 81.

the contract, Władysław Sanguszko also stipulated that the coat of arms of the Lubartowicz-Sanguszko dukes, which referred to the Lithuanian Pogoń, should replace the Leliwa coat of arms on the Town Hall tower. The provisions of the agreement mentioned above came into force on 7 April 1846, after it had been verified by the Court Chancellery in Vienna and approved by the Emperor. Thus the process of separating Grabówka, Strusina, Zablocie, and Terlikówka from the Tarnów County came to an end. From that moment on, according to the draft of the Statute of the City of Tarnów prepared in 1863 and submitted to the National Sejm in Lviv, the cadastral and political boundaries of the town included the following suburbs outside the town centre: Zawale, Strusina, Zablocie, Pogwizdów, Grabówka, and Terlikówka.³⁴⁵ In 1870, the enlarged area of Tarnów was divided into four cadastral communes, namely Tarnów, Grabówka, Strusina, and Zablocie.³⁴⁶ Despite the sale of the lands mentioned above, the Sanguszkos owned the following within the so-called Tarnów County: Tarnowiec, Wólka Tarnowicka, Walki, and Wierzchosławice.

Pogwizdów was an interesting case – an area bordering Zawale to the west, Krzyż to the north, Grabówka to the southeast, and the centre of Tarnów to the west. In 1787, Pogwizdów was a commune with 316 inhabitants living in 50 rural houses.³⁴⁷ In 1846, when Tarnów's borders were extended, Pogwizdów was incorporated into the town's administrative boundaries.³⁴⁸ Concurrently, a hospital district had been established in this area, as well as in neighbouring Zawale, featuring a municipal (general) hospital founded in 1833, a Jewish hospital established in 1842, and a military hospital operating in the town.³⁴⁹

The years 1846–1914

The year 1846 marked the end of the first stage of Tarnów's territorial development in the 19th century. The soundness of the decisions taken by the local authorities at that time is proven by the fact that the area of Tarnów increased sevenfold to 17 km², making it one of the largest towns in Galicia.³⁵⁰ It is no exaggeration to say that between 1845 and 1846, the construction of the 'Greater Tarnów' began. In the middle of the 19th century, already after the changes in the town boundaries, the largest area was occupied by Strusina, followed by Grabówka and then the centre of Tarnów with Zawale and Pogwizdów. The latter amounted to almost 399 Lower Austrian morgens,

³⁴⁵ Ibidem, s. 31; see also *Statut dla obwodowego miasta Tarnowa*, Kraków 1863, p. 1.

³⁴⁶ ANK (as n. 12), *Kataster galicyjski* [Galician Cadastre], ref. no. 29/280/Kat gal II op. 1095, pp. 4, 18, 34.

³⁴⁷ J. Kozioł, A. Niedojadło, *Pogwizdów*, [in:] *Encyklopedia Tarnowa* (as n. 312), s. 320.

³⁴⁸ Ibidem; cf. *Gemeinde Tarnow sammt Enclave Pogwizdów*, 1848 [Cadastral map kept in the Geodesy Department of the Tarnów City Hall], sheets 1–2.

³⁴⁹ *Gemeinde Tarnow sammt Enclave Pogwizdów...*, sheet 2; cf. ANK (as n. 12), Teki Antoniego Schneidra, ref. no. 29/684/1601, p. 59; ANK (as n. 12), Teki Antoniego Schneidra, ref. no. 29/684/1604, p. 74.

³⁵⁰ J. Lenick, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa* (as n. 3), p. 194.

or 229.6 hectares (approx. 2.3 km²).³⁵¹ Zablocie and Terlikówka were not much smaller. This area comprised about 326 morgens, which in modern measurements gives 187.6 hectares – approx. 1.88 km² (see Table 3).

As can be seen from the table, arable land, meadows, and pastures, i.e. land without any building infrastructure, predominated in the Strusina area, which also remained the largest area within the borders of Tarnów. Unsurprisingly, the highest degree of residential development was found in the inner city areas of Krakowskie Przedmieście, Zablocie, and Pogwizdów. In summary, according to the available data from 1846, Tarnów, with all its old and new estates, consisted of almost ¾ arable land. If meadows and pastures are included in the summary statistics, more than 85% of the city's area was occupied by land associated with the agricultural economy. On the other hand, land used for construction and road infrastructure accounted for 8.4% of the total area. Approximate statistics show that in the mid-19th century the degree of incremental urbanisation in Tarnów was relatively high, which was marked by a significant increase in the urban area. At the same time, the degree of transformative urbanisation, characterised by the development of urban areas, was relatively low. It should also be noted that the areas incorporated into Tarnów in 1846 were also inhabited by peasants who were enfranchised in 1848. For example, in the Zawale suburb, according to the records from 1852 and 1855, there were several dozen peasant estates belonging to dozens of owners. Most of the estates listed were small, consisting of plots of land that rarely exceeded one morgen.³⁵² Despite being within the town limits, some of this land was still owned by the Sanguszko family.³⁵³

As the area of Tarnów expanded, its population grew rapidly. It is worth noting that in 1835, the town's population was estimated to be approximately 4,900 people. By 1843, after the changes in administrative and political boundaries, 6,572 people lived in the town. This number continued to rise, reaching 7,423 in 1851.³⁵⁴ According to data from the first Austrian census conducted in 1857, the demographic growth in relation to 1851 was 12.4%. Tarnów, together with Pogwizdów and Zawale, had 8,347 inhabitants.³⁵⁵

³⁵¹ The Lower Austrian morgen was the standard unit of area measurement throughout the Austrian Empire and later also in the Austro-Hungarian Empire (until 1872). One morgen consisted of 1,600 fathoms. Converted into metric values, an Austrian morgen was 0.5755 hectares. In turn, one fathom was equal to 1.8965 metres.

³⁵² ANK, (as n. 12), C.K. Komisja Ministerialna dla zniesienia ciężarów gruntowych w Krakowie [Imperial and Royal Ministerial Commission for the Abolition of Land Burdens in Kraków], ref. no. 29/279/1374 (former ref. no. KZCG 1374), pp. 39–60; ANK (as n. 12), C.K. Komisja Ministerialna dla zniesienia ciężarów gruntowych w Krakowie [Imperial and Royal Ministerial Commission for the Abolition of Land Burdens in Kraków], ref. no. 29/279/1415 (former ref. no. KZCG 1415): *Miasto Tarnów. Przedmieście Zawale (1852–1858)*, pp. 25–45, 59–66, 68–85.

³⁵³ ANK (as n. 12), C.K. Komisja Ministerialna dla zniesienia ciężarów gruntowych w Krakowie [Imperial and Royal Ministerial Commission for the Abolition of Land Burdens in Kraków], ref. no. 29/279/1415 (former ref. no. KZCG 1415): pp. 17–19, 68–73.

³⁵⁴ DALO (as n. 303), fond 26, description 4, case 283, p. 152.

³⁵⁵ *Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w Królestwie Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*, Lwów 1868, pp. 220–221.

Table 3. Area of Tarnów with suburbs by land category as in 1846 (after the expansion of the administrative boundaries of the town)

Land category	Tarnów, Zawale, Pogwizdów		Grabówka		Strusina		Zablocie and Terlikówka	
	morgens	fathoms	morgens	fathoms	morgens	fathoms	morgens	fathoms
Arable land	244	1,146	429	787	1,341	213	224	1,123
Meadows	30	930	22	565	83	1,515	25	892
Gardens	43	29	12	404	45	1,520	35	35
Pastures	11	250	21	772	112	1,289	10	398
Forests	–	–	–	–	2	1,232	–	1,170
Marshes	–	–	–	253	–	882	–	–
Ponds	–	1,125	–	1,349	2	205	–	–
Gravel lands	–	–	–	–	5	287	–	–
Wastelands	2	757	–	61	2	86	3	446
Rivers, streams	–	751	3	779	25	782	2	331
Roads, tracts	31	509	35	757	84	457	165	951
Building land	34	317	9	1,253	33	1,347	9	877
Total	389	1,010	535	580	1,740	215	325	1,300

Source: J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa* (as n. 3), p. 194.

Table 4. Tarnów area with suburbs by land category as in 1880

Land category	Cadastral Communes							
	Tarnów ³⁵⁶		Grabówka		Strusina		Zablocie	
	morgens	fathoms	morgens	fathoms	morgens	fathoms	morgens	fathoms
Arable land	235	1,181	459	803	1,369	406	234	1,043
Meadows	43	93	19	332	116	1,098	22	399
Gardens	40	462	13	423	56	318	26	801
Pastures	2	1,294	13	853	131	1,574	7	262
Woodland	–	490	–	236	10	920	–	486
Other land ³⁵⁷	76	620	29	1,133	55	90	35	13
Total	398	940	535	580	1,739	1,206	325	1,404

Source: Own calculations based on ANK (as n. 12), *Kataster galicyjski*, file ref. no. 29/280/Kat gal II op. 1095, pp. 4–43.

The structure of the land within the boundaries of Tarnów did not change much between 1846 and 1880. The most significant changes occurred in Strusina, where the area dedicated to arable land, meadows, gardens, and pastures increased, while other land categories saw a decrease. In the cadastral commune of Tarnów, the area of arable land, gardens, and pastures decreased. In contrast, the area of meadows and the land used for building and road construction projects increased (cf. Tables 3–4).

The town authorities spent the second half of the 19th century developing the acquired urban space with new buildings, including public ones. For example, in 1862, responding to public demand, a new school building was erected in the suburb of Strusina.³⁵⁸ A decade later, construction began on the Men's Faculty School, and the building was opened in 1874. In 1876, the foundation stone was laid for a gymnasium on what was then known as ul. Seminaryjna.³⁵⁹ A little earlier, in 1861, the construction of a building for the Tarnów General Hospi-

tal began in the suburb of Pogwizdów. The foundation stone was laid on 15 June of that year. The cost of this significant investment for the town was estimated at 22.5 thousand Rhenish guilders.³⁶⁰ In the years that followed, the General Hospital underwent further modernisation, and in 1909, a new surgical pavilion was constructed. The hospital was connected to the water and sewage system before the First World War.³⁶¹ Attention was also paid to the development of recreational areas. In 1866, a municipal park, later known as the Park Strzelecki, was established in the Zawale area.³⁶² Investments in the infrastructure of 'old Tarnow' were not forgotten either. The works on the pavements in Rynek, ul. Katedralna, Plac Katedralny, as well as in ul. Krakowska and ul. Lwowska intensified. According to Antoni Schneider's notes, in the 1860s, the town of Tarnów (excluding the suburbs mentioned above) consisted of Rynek, several smaller squares and 16 streets, almost all of which were of sufficient length and width. These streets were, for the most part, 'gravelled or cobbled'.³⁶³

³⁵⁶ The cadastral municipality of Tarnow includes Pogwizdów and Zawale.

³⁵⁷ This term includes land constituting wastelands, streams, rivers and ponds and those used for roads, tracts and buildings.

³⁵⁸ J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa* (as n. 3), p. 203.

³⁵⁹ S. Potępa, *Tarnów pod zaborem austriackim* (as n. 299), p. 14.

³⁶⁰ ANK (as n. 12), Teki Antoniego Schneidra, ref. no. 29/684/1604, pp. 73–74.

³⁶¹ A. Gontaszewski, *Szpital powszechny*, [in:] *Encyklopedia Tarnowa* (as n. 312), pp. 435–436.

³⁶² S. Potępa, *Tarnów pod zaborem austriackim* (as n. 299), p. 13.

³⁶³ ANK (as n. 12), Teki Antoniego Schneidra, ref. no. 29/684/1604, p. 1.

At that time, the local authorities began to put more emphasis on fire policy. Adequate public funds were allocated for this purpose. The aim was to effectively protect the town from the consequences of the otherwise frequent fires. In the 18th and 19th centuries, fire ravaged Tarnów several times. The most significant fires were in 1735, 1755, 1772, 1792, 1809, and 1814. In 1792, a fire destroyed part of the market square development, which was later rebuilt. As a result, the destroyed arcades were removed. Instead, some of the burghers' houses were given Baroque-Classical facades, sometimes crowned with balustrade attics.³⁶⁴ In 1809 and 1814, fires destroyed the Bernardine monastery and other buildings.³⁶⁵ In the following years, the nobility court was built on its foundations. The fire of 1809, caused by balloon tests³⁶⁶ carried out by Russians stationed in the town as part of the Russian auxiliary corps officially supporting the French in the war against Austria,³⁶⁷ is particularly remembered by contemporaries. In addition to the Bernardine Monastery, the fire of June 1814 destroyed a part of ul. Żydowska and the synagogue there. The fire also spread to Zabłocie, where many houses burned down. After the fire, Plac Chlebowy, known as Rybny since 1877,³⁶⁸ was built on the cleared land. Also, after 1814, in the area of Plac Pod Dębem (today's Plac Bohaterów Getta), a place was created where farmers' horse carts could stop on market days.³⁶⁹

A large fire broke out in 1865. At that time, the fire protection system was found to be inadequate, as the commune had no wells that could be used in the event of a fire.³⁷⁰ The main source of fire-fighting water at that time was the watercourse called Młynówka.³⁷¹ It was regulated, and its bed was widened in the 19th century.³⁷² The constantly increasing income of the Tarnów commune, which in 1868 amounted to almost 99,000 Rhenish guilders, made it possible to invest in the modernisation of the town's infrastructure.³⁷³ Thus, on the threshold of Galician autonomy, new municipal wells appeared in the urban space of Tarnów, such as the one in Plac Pod Dębem. In the buildings used by the town, wooden stairs were replaced by brick ones. A fire brigade, both professional and voluntary, was established, taking advantage of liberalisation by the Austrian occupiers of the regulations concerning the establishment and operation of so-called non-political associations. Attention was also paid to improving the town's aesthetics by creating plantations and planting trees along busy streets. In 1865, ul. Seminaryjna was

³⁶⁴ AWUOZ (as n. 9), inventory number 1998, Z. Beiersdorf, A. Leo, *Tarnów – Stare Miasto* (as n. 341), typescript, p. 21.

³⁶⁵ Ibidem, p. 20; S. Schnür-Peplowski, *Cudzoziemcy w Galicyi* (as n. 337), p. 160.

³⁶⁶ S. Schnür-Peplowski, *Cudzoziemcy w Galicyi* (as n. 337), pp. 160–161.

³⁶⁷ K. Moskal, *Panie na Tarnowie*, Tarnów 2020, p. 26.

³⁶⁸ Idem, *Kronika Tarnowa*, Tarnów 2015, p. 83.

³⁶⁹ Ibidem, p. 84.

³⁷⁰ ANK (as n. 12), Teki Antoniego Schneidra, ref. no. 29/684/1601, p. 4.

³⁷¹ Ibidem.

³⁷² M. K. Trusz, *Młynówka*, [in:] *Encyklopedia Tarnowa* (as n. 312), p. 265.

³⁷³ ANK (as n. 12), Teki Antoniego Schneidra, ref. no. 29/684/1604, p. 3.

thus embellished, and after the changes, it was considered ‘*the most beautiful street in the town*’.³⁷⁴

At the end of the 19th century, work on the town's building infrastructure intensified. Among the most important investments in Tarnów and the region at that time was the building of the Tarnów Savings Bank in ul. Wałowa (1882), the Women's Faculty School (1888), the seat of the ‘Sokół’ Gymnastics Society at ul. Mickiewicza (1893–1895), the Church and Monastery of the Missionary Fathers designed by Jan Sas-Zubrzycki (1908), the Great Synagogue at ul. Nowa (1908), the new railway station (1910), and a number of public schools in the Old Town, Zabłocie, and Grabówka.³⁷⁵

The construction of the railway line between Kraków and Dębica (completed in 1856), later extended to Lviv, proved to be fundamental for the growth of Tarnów on the administrative map of Galicia but also its urbanisation in the broadest sense. The development of the railways and the inclusion of Tarnów in the railway network of Galicia and, more widely, of Austria and, later, of the Austro-Hungarian Empire gave a significant boost to the economic, demographic, and spatial development of the town. In time, Tarnów was connected to Leluchów (1876) and, thus, to the Hungarian part of the dual monarchy, and in 1905, it was connected to Russia via a standard-gauge railway line to Szczucin.³⁷⁶ The development of the beaten-track system was not forgotten, however. The aim was to connect smaller towns with Tarnów, which was considered one of the ‘major towns of Galicia.’ Between 1893 and 1909, for example, the 35-kilometre road Tarnów – Żabno – Uście Jezuickie was completely rebuilt and extended in several stages.³⁷⁷ National road no. 57a, which runs from Tarnów eastwards towards Pilzno, was also modernised during this period.³⁷⁸ This modernisation was part of a larger investment (started in 1890) aimed at the reconstruction of road no. 65 between Dębica and Jasło (via Pilzno, Kolaczyce, and Brzostek).³⁷⁹ The proof of the validity of this thesis is the fact that in 1917 the Railway Rolling Stock Repair Plant was established, on the basis of which, in the middle of the last century, the Tarnów Engineering Plant, later transformed into the ‘Ponar-Tarnów’ Engineering Plant, was founded. This enterprise, together with the State Works of Nitrogen Compounds, in the following decades of the 20th century, was the leading production plant in the town, used not only for civil but also for military production.

The town's demographic growth, which accelerated at the turn of the 20th century, led to increased transformational ur-

³⁷⁴ ANK (as n. 12), Teki Antoniego Schneidra, ref. no. 29/684/1601, p. 4.

³⁷⁵ S. Potępa, *Tarnów pod zaborem austriackim* (as n. 299), pp. 14, 17, 21, 27

³⁷⁶ K. Galas, *Tarnowska kolej w początkach odrodzonej Polski*, “Zeszyty Naukowo-Techniczne Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Komunikacji Rzeczypospolitej Polskiej Oddział w Krakowie” 3 (117), 2018, pp. 22–23, 31–33.

³⁷⁷ OeStA/KA (as n. 306), Karten- und Plansammlung, ref. no. AT-OeStA/KA KPS LB K VII h, 78–62: Rekognoszierungsbericht Route Nr. 52: Tarnow, Uscie jezuickie, no pagination.

³⁷⁸ Ibidem, 78–73: Rekognoszierungsbericht. Route Nr. 57a: Tarnow, Pilzno, 1914, no pagination.

³⁷⁹ Ibidem.

banisation, resulting in an ever-increasing number of residential houses and tenements. According to the 1900 census, the total number of houses within the city limits was 1,479. Traditionally, the largest number of buildings, due to the size of the district/suburb, was in the Strusina area, where 554 houses were recorded.³⁸⁰ It was followed by Zawale and Grabówka. Taking into account the town's population of 29,265 (not including soldiers from of the local garrison), on average, 20 people lived in each house. Assuming that we are talking about inner-city tenements, which are often inhabited by a larger number of people, this is not a result that deviates from the accepted norm. The most densely populated area was the inner city, where an average of 30 people lived in one house. At the other extreme were Pogwizdów and Terlikówka. Both areas had only 95 and 32 houses, respectively, and were the least urbanised (see Table 4).

In the period before the outbreak of the First World War, the population of Tarnów reached 36,731 (1910),³⁸¹ which confirmed the extent of the town's demographic growth in the 'long 19th century'. The spatial and demographic growth of Tarnów observed on the eve of the outbreak of the First World War contributed to the further development of the town in terms of infrastructure. The years 1910–1911 were emblematic in this respect. First, in 1910, after four years of construction, the spacious and modern railway station was opened. In the following year, the town's electric tram rolled out on the streets of Tarnów, covering a total distance of 2,580 metres from the newly built railway station along Bandrowskiego, Katedralna, Seminarjna, Goldhammer, Szpitalna, and Warzywna streets. In this way, the station was connected with the town centre and the eastern part of Tarnów, where, at that time, there were marketplaces known by the locals as Targowica and Kaplonówka.³⁸²

The Great War period (1914–1918)

The First World War was a time of extreme turmoil for the people of Tarnów. The Russian offensive carried out in the late summer and autumn of 1914 resulted in the partial success of the Tsarist army. The Russians occupied most of Galicia. Tarnów was occupied from 10 November 1914 to 5 May 1915. Public buildings were used for military purposes. For example, the Third Gymnasium was turned into a military food store. The use of public buildings by soldiers caused damage to them. However, it was the warfare in the Tarnów area that inflicted the greatest damage on the building fabric and urban infrastructure. During the 'reconquest of Galicia' by the armies of the Central Powers between January and April 1915, the town of Tarnów came under bombardment. Artillery shells hit, among others, the Juliusz Słowacki Primary School and the Real School. The German large-calibre gun, known as Fat Ber-

ta, also shelled residential buildings, causing them to collapse in whole or in part. Among the destroyed buildings was the Foerster townhouse on ul. Chyszowska, the Ader house on ul. Pocztowa, and the Ausenberg house near the General Hospital, where a family of five died.³⁸³

Outside Tarnów, artillery fire reached Zbylitowska Góra, Tarnowiec, and Gumniska.³⁸⁴ The troops of the Central Powers entered Tarnów on 6 May 1915. The Russians were no longer in the town, having left it the day before. It was surrendered without a fight. However, as Franciszek Stefczyk noted: '*The city itself was a terrible sight. Many houses lay in ruins, streets were strewn with debris, windows shattered, and fences torn down or overturned. The scene was that of a vast battlefield.*'³⁸⁵ The cost of the buildings destroyed in the bombardment was estimated at 275,000 crowns. The municipal authorities and the civilian inhabitants of the town initially received compensation of ... 15,000 crowns from the Austrian authorities.³⁸⁶ It was not until 1916 that a Building Department of the Central Office for the Reconstruction of Galicia was established in the town.³⁸⁷ It was headed by Franciszek Vetulani, an eminent engineer, expert builder, and social activist.³⁸⁸ Its task was to repair the damage caused by the war to the housing infrastructure. In the first few months of its operation, the Galician Governorate allocated 3 million 300 thousand crowns for reconstruction (mainly for rural households). The powiat of Tarnów received 400,000 crowns from this amount.³⁸⁹ How much of this sum went to the town? We do not know. What we do know is that by 1917, the powiat of Tarnów had managed to rebuild most of its destroyed schools with funds from the Central Office. Unfortunately, in other instances, residents of Tarnów largely financed the reconstruction costs through funds raised by social organisations like the Ducal-Episcopal Relief Committee for War Victims.³⁹⁰

It is important to note here that the hostilities in and around Tarnów resulted in the need to organise the burial of soldiers from both sides who fell in battle, died from wounds, and succumbed to diseases. War cemeteries were located within the town. There were five of them, numbered 199 (Zbylitowska Góra), 200 (ul. Chyszowska), 201 (the Jewish soldiers' cemetery in ul. Słoneczna), 202 (next to the garrison cemetery and the former cholera victims' cemetery) and 203 (in the area of

³⁸³ F. Szewczyk, *Tarnów podczas inwazji rosyjskiej* (as n. 298), pp. 53–54, 70–77.

³⁸⁴ Ibidem, pp. 74, 76.

³⁸⁵ Ibidem, p. 80.

³⁸⁶ Ibidem, p. 76.

³⁸⁷ T. Kargol, *Odbudowa Galicji ze zniszczeń wojennych w latach 1914–1918*, Kraków 2012, pp. 106–107.

³⁸⁸ J. Z. Pająk, *Wojna a społeczeństwo. Galicja w latach 1914–1918*, Kielce 2020, p. 100.

³⁸⁹ Ibidem, p. 101 (see also footnote 68).

³⁹⁰ This is confirmed by the observation of Włodzimierz Tetmajer, who reported in the pages of the magazine *Piast* in July 1917: '*I saw near Tarnów new villages, rebuilt after the invasion, but not by the headquarters [the Central Office for the Reconstruction of Galicia – K.M.]. They were built by local people without the help of Viennese companies, under their own management and with their own strength. These villages can serve as models for reconstruction, although one thing is missing, which was so strongly taken into account in Prussia, i.e. the local, Polish appearance of the houses on the outside.*' Quoted after T. Kargol, *Odbudowa Galicji* (as n. 387), p. 158.

³⁸⁰ *Gemeindelexikon der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder*, Bd. 12: *Galiczen*, Wien 1906, p. 694.

³⁸¹ *Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden und Ortschaften Österreichs nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910*, Wien 1915, p. 386; see also A. Jelonek, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach polskich od 1810 do 1960 r.; Dokumentacja Geograficzna* f. 3/4, Warszawa 1967, p. 52.

³⁸² K. Galas, *Tarnowska kolej* (as n. 376), p. 24.

Table 5. Population and number of houses in Tarnów according to the census of 31 December 1900³⁹¹

District	Number of houses	Population [absolute numbers]	Percentage share of total population	Average number of people per house
Grabówka	254	5,000	17.1	20
Pogwizdów	95	1,629	5.6	17
Śródmieście	105	3,110	10.6	30
Strusina	554	8,021	27.4	14
Terlikówka	32	327	1.1	10
Zablocie	141	2,534	8.6	18
Zawale	298	8,644	29.6	29
Total	1,479	29,265	100	20

Source: Own calculations based on: *Gemeindelexikon der im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder*, Bd. 12: *Galizien*, Wien 1906, p. 694; see also J. Leniek, F. Herzig, F. Lesniak, *Dzieje miasta* (as n. 3), p. 250.

Krzyż).³⁹² They were designed by excellent architects, such as Henryk Scholz, Jan Szczepkowski, Gustav Rossmann, Robert Moltka, Siegfried Haller, and Johann Jäger.³⁹³ One of the largest was cemetery no. 202, located in the quarter between Szpitalna,

Matki Bożej Fatimskiej and Krzyska streets. A total of 680 soldiers from the Austro-Hungarian army and 796 German soldiers were interred there.³⁹⁴

³⁹¹ The statistics do not include the Tarnów garrison, which in December 1900 consisted of 2,426 soldiers

³⁹² A. Szpunar, *Cmentarze wojenne z I wojny światowej*, [in:] *Encyklopedia...*, pp. 93–94.

³⁹³ *Ibidem*, p. 94.

³⁹⁴ K. Ruszała, *Zachodniogalicyskie cmentarze z okresu I wojny światowej – niejednoznaczne dziedzictwo w nowych przestrzeniach politycznych / Western Galicia's Cemeteries from the First World War: An Ambiguous Heritage in New Political Spaces*, *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation*, 2022, no. 70, pp. 139–140 (doi: 10.48234/WK70GALICIA).

THE PROCESS OF URBANISATION OF TARNÓW IN THE INTERWAR PERIOD AND DURING THE GERMAN OCCUPATION

On the night of 30–31 October 1918, the Austrian posts in Tarnów were disarmed. Military authority in the town was taken over by the troops of Colonel Kajetan Amirowicz, who was appointed commander of the town by the National Defence Committee on the same day. Thus, the decision of the municipal authorities of the previous day (30 October) to ‘surrender Tarnów to the orders of the Warsaw government [...]’³⁹⁵ assumed tangible significance. Tarnów officially came under Polish rule. The first weeks and months of independence were extremely difficult for the inhabitants of Tarnów. The town’s residents had to contend with widespread common crime and problems of supply. The latter mainly concerned hard coal as a source of fuel.³⁹⁶ To make matters worse, the town became the scene of mass bandit attacks on the civilian population.³⁹⁷ In these circumstances, attempts were made to restore the town to its pre-war urbanisation level. The initial actions of the municipal authorities were directed towards averting the demographic deurbanisation of the town. Suffice it to say that in 1910, the town had 36,731 inhabitants, while at the end of the First World War, the figure was 35,347 (according to the 1921 census).³⁹⁸ The town witnessed a population decline of approximately 3.7% over the span of a decade. Various factors contributed to this state of affairs, ranging from losses due to direct hostilities in 1914–1918 and later 1918–1920 to deaths caused by epidemic diseases, such as the Spanish flu, through to emigration. The latter took place, among other places, to Palestine. Its participants were, among others, Tarnów Jews sympathetic to Zionist ideas, more or less connected with the Jewish National Fund (Keren

Kajemet le-Israel) and other organisations supporting the settlement of Jews in the Middle East.³⁹⁹

The problems faced by the citizens of Tarnów and the local authorities were not unique in Poland, particularly in towns that were once part of the Habsburg monarchy. Nevertheless, the town councillors, together with the mayor at the time, Tadeusz Tertil, took steps to improve and build new infrastructure. As early as 15 May 1919, the Council decided to build the town’s sewage system according to the plans drawn up by the engineer Zygmunt Ursini before the First World War. Shortly afterwards, in July, at the request of Romuald Wowkowitz, the director of the municipal gasworks, the Tarnów authorities decided to undertake its expansion.⁴⁰⁰ At the same time, activities were launched to develop ‘low-cost housing’ in the Tarnów area. The area designated for development was the district of Grabówka, where the town ceded part of its land to a housing cooperative. It was then that the construction of a new housing estate located on ul. Warzywna was initiated.⁴⁰¹ New construction projects, both those already underway and those planned, required the development of plants specialising in the production of building materials. This led to the Town Council’s decision of 15 December 1921 to seek a loan of 4 million Polish marks from the Ministry of Public Works to establish a municipal concrete plant. As it turned out, this was not the only loan taken out in Warsaw. At the beginning of 1922, a loan of 8 million Polish marks was obtained for the renovation of roads and pavements damaged or destroyed during the war and the ‘recapture’ of Tarnów from the hands of the Tsarist

³⁹⁵ S. Potępa, *Tarnów międzywojenny (Kronika) 1918–1939*, Tarnów 1988, p. 7.

³⁹⁶ Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie/Центральний Державний Історичний Архів України у Львові/Centralnyj Derżawnyj Istorycznyj Archiw Ukrainy u Lwowi (hereinafter CDIAL), fond 211: Polish Liquidation Commission, description 1: Administrative Section, case 143: Reports of the Inspectorate of Guards for Western Galicia in Krakow, f. 5; ibidem, case 233: Reports of poviats commissioners, poviats courts, etc., regarding losses suffered as a result of anti-Jewish riots, f. 54–56.

³⁹⁷ Suffice it to say that even during the war, in January 1918, Tarnów needed and lacked 2,250 tonnes of coal. The following month it was 2,460 tonnes. CDIAL (as n. 396), fonds 717: Polish Circle in Vienna, description 1, case 44, f. 31, 42.

³⁹⁸ A. Jelonek, *Ludność miast* (as n. 281), p. 52.

³⁹⁹ At the turn of the 20th century, the key figure in the Zionist movement in Tarnów was Abraham Salz – the founder of the Tarnów organisation Achawas Zion. Before and during the First World War, the plenipotentiary of the Jewish National Fund in Tarnów was Edward Schwager. The strength of the organisation he led is evidenced by the fact that he organised 320 collections in the city and the kehillah for the so-called ‘blue cans’ into which funds were collected to support the settlements in Palestine. CDIAL (as no 396), fond 146: Galician Governorate, description 58, case 3076: *Raporty starostów odnośnie działalności żydowskich organizacji do kolonizacji terytorium Palestyny Zion* [Reports of starosts regarding the activities of Jewish organisations for the colonisation of the territory of Palestine Zion], f. 83–84; *Central Archives of Zionism in Jerusalem/בירושלים המרכזי הציוני הארכיון*, Jewish National Fund (Keren Kajemet LeIsrael), ref. no. KKL 645, p. 104.

⁴⁰⁰ S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (as n. 395), pp. 12, 14.

⁴⁰¹ Ibidem, pp. 17–18.

army. In August of the following year, a similar amount was borrowed from the Credit Union of Towns of Małopolska to regulate the flow of the Wątok stream partially. Unfortunately, all post-war investment activities were exclusively of a short-term nature. The ongoing economic depression and the consequent inefficiency of public finances, including those of the municipality, led to a dearth of significant building investments. During the first half of the 1920s, the authorities in Tarnów were preoccupied with securing funds for the town's day-to-day operation. In March 1923, the Town Council was compelled to secure short-term loans from banks to maintain liquidity and meet administrative expenses.⁴⁰² Among the most significant construction projects completed in Tarnów before 1925 was the inauguration of the *Marzenie* Cinema Theatre (then referred to as the Light Theatre), which belonged to the Tarnów branch of the People's School Society (Towarzystwo Szkoły Ludowej, TSL). The hall, considered modern for its time, served as a theatre, cinema, and lecture hall with a seating capacity of 700. Constructed between 1922 and 1924, the investment was funded by a loan from the General Savings Bank (Powszechna Kasa Oszczędności, PKO).⁴⁰³

The TSL building was not the only public utility building that enriched the urban landscape in the 1920s. In 1926, a new building for the Railwaymen's Union Circle House was erected, housing not only commercial spaces but also hosting one of the banks, the Union's library, the Railwaymen's Choir headquarters, and an assembly hall. 1927 proved to be a significant year in Tarnów's investment agenda. In March, with the help of a loan from the Ministry of Public Works, the town council decided to construct a shelter for the increasing number of individuals affected by homelessness. Nearly simultaneously, efforts were made to secure a loan for the municipality. This loan was intended for expanding the municipal slaughterhouse, erecting a girls' school in the Strusina district, establishing a pavilion for the infectious diseases ward at Tarnów Hospital, and modernising the market halls and the market area in general.⁴⁰⁴ The majority of these initiatives were executed in the ensuing months and years. For instance, the infectious diseases ward, designed to accommodate one hundred patients, was completed in 1935.⁴⁰⁵ Despite economic challenges, the transition from the 1920s to the 1930s in Tarnów was characterised by the construction of new schools. The Klementyna Hoffmanowa Women's School was particularly pressing for a new building due to overcrowding and fungal infestation in the old premises. The decision to commence its construction was made in 1927. However, owing to various objective factors, including the economic downturn, this significant educational project was only finalised in January 1935.⁴⁰⁶ In September 1931, the new building of the Eliza Orzeszkowa Private Gymnasium for Girls was inaugurated in

⁴⁰² Ibidem, pp. 21, 25, 30–31.

⁴⁰³ Ibidem, pp. 41, 43; *Sprawozdanie Zarządu Głównego T.S.L. z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1925*, Kraków 1926, p. 112.

⁴⁰⁴ S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (as n. 395), pp. 58, 61, 65, 67–68.

⁴⁰⁵ *Wiadomości Tarnowskie. Ilustrowany tygodnik polityczny, gospodarczy, społeczny i informacyjny* (hereinafter: *Wiadomości Tarnowskie*), no. 7, 11 December 1934, p. 4.

⁴⁰⁶ S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (as n. 395), p. 65; <https://sp1tarnow.pl/historia-wazne-daty/> (access: 2 November 2023).

ul. Tertila.⁴⁰⁷ In 1937, the above-mentioned TSL opened a Private Mechanical School for Men in Tarnów, for which a new building was constructed at the junction of ul. Staszica and ul. Batorego.⁴⁰⁸ The modernisation of the urban space in Tarnów in the interwar period also included the so-called green areas. It is worth mentioning that during that time that Planty Kolejowe (Railway Green) was created, later renamed Planty im. Józefa Jakubowskiego (Józef Jakubowski's Green) in memory of the interwar deputy mayor of Tarnów, who initiated the creation of the park. Modernisation also extended to Park Strzelecki, which was enclosed by a fence.⁴⁰⁹ Simultaneously, efforts were made to organise the cemetery space. Consequently, a Cemetery Commission was established in Tarnów, engaging in activities aimed at the expansion and renovation of the cemeteries in Tarnów and its environs. One of its notable achievements was the establishment of the New Cemetery in the village of Krzyż near Tarnów in 1928.⁴¹⁰ Shortly after that, cemeteries were established in Klikowa (1931) and Rzędzin (1933).⁴¹¹

Ordering and protection of public spaces

One of the challenges faced by Tarnów in the 1920s was the confusion surrounding street names and their signage. Hence, among the tasks entrusted to the municipal authorities was the assignment of names to previously unnamed streets, which had been extensively laid out in the early decades of the 20th century. Following public consultations, numerous streets in Tarnów were given names. Their selection was not arbitrary but rather based on the area's topography, historical significance, and current use. Consequently, the residents of Tarnów became richer with the following streets, among others: Droga do Huty, Fabryczna, Do Prochowni, Garbarska, and Spadzista. Many streets were named after historical figures associated with Polish history and culture, such as Aleksander Fredro or Joachim Lelewel.⁴¹² In April 1929, aiming to streamline communication and facilitate navigation in the progressively expanding city, the city council adopted a resolution mandating the installation of uniform enamel informational plaques displaying street names and house numbers throughout Tarnów.⁴¹³

The process of beautifying public spaces in Tarnów continued into the 1930s despite the objective difficulties related to the economic situation. As early as 1930, the millstream in the area of ul. Ogrodowa was filled in.⁴¹⁴ In the subsequent years, several buildings owned by the city, including those on ul. Wałowa and ul. Bernardyńska, underwent reconstruction

⁴⁰⁷ S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (as n. 395), p. 100.

⁴⁰⁸ Ibidem, pp. 150–151.

⁴⁰⁹ A. Majcherek-Węgrzynek, *Jakubowski Józef Kazimierz*, [in:] *Encyklopedia Tarnowa* (as n. 312), p. 172.

⁴¹⁰ Ibidem; AWUOZ (as n. 9), inventory no. 2774 I: Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne miasta, vol. 1, Part 1 (as n. 9), p. 142. The village of Krzyż was not incorporated into the boundaries of Tarnów until the late 1950s.

⁴¹¹ S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (as n. 395), pp. 101, 112.

⁴¹² A. Majcherek-Węgrzynek, *Jakubowski Józef* (as n. 409), p. 172.

⁴¹³ S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (as n. 395), p. 77.

⁴¹⁴ AWUOZ (as n. 9), inventory no. 2774 I: Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne miasta (as n. 9), p. 143.

and restoration.⁴¹⁵ Unfortunately, both the Magistrate and the powiat authorities were unable to execute all the necessary investments, which prompted justified resentment among the city's residents. On 21 March 1930, the editor of the Tarnów periodical, *Hasło*, raised the issue of the urgent need to renovate ul. Lwowska, posing the rhetorical question: Does it still belong to Tarnów? As he pointed out: 'A few days ago, I had to pass through ul. Ochronek next to ul. Lwowska. Suddenly, I found myself in the middle of ul. Lwowska, unable to escape the muddy swamp. I pondered whether this district still belonged to the town or whether I already was in some forsaken village.'⁴¹⁶ A similar sentiment was echoed by a journalist from the weekly *Wiadomości Tarnowskie* in October 1934. In the pages of the magazine, he wrote: 'If the Powiat Roads Office were to follow the example of the Town Council and finally consider the reconstruction of ul. Lwowska, which is such an eyesore in Tarnów, it would bring true relief to the inhabitants of the eastern part of the town.'⁴¹⁷

Other transportation routes also left much to be desired, as evidenced by the fact that in 1937, only 12% of the public roads in Tarnów were paved.⁴¹⁸ Some streets required extensive repairs and street lighting. Residents themselves submitted petitions to the town council, hoping for their demands to be addressed. One such petition concerned the repair of ul. Krakowska leading towards the railway works.⁴¹⁹ The devastation of streets and public squares was a result of the aforementioned financial catastrophe. To exacerbate the situation, in July 1934, the city and its vicinity experienced the most significant flood since 1887. A three-meter high flood wave inundated the area beyond the railway line toward Zgłobice. Water from the Wątok stream flooded the suburb of Huta, where wooden quarters for the urban dispossessed were located.⁴²⁰ The water supply system of Tarnów suffered damage, as did the lower-level facilities of the State Works of Nitrogen Compounds in Mościce.⁴²¹ After the high water subsided, many residents from the poorer districts of Tarnów and neighbouring villages were left homeless. Before winter set in, bunkhouses for people affected by homelessness constructed in Pogwizdów were utilised to accommodate some of the flood victims.⁴²² Plans for the reconstruction of ul. Lwowska, notoriously poorly paved with cobblestones at the time, were drafted in the autumn of 1938.⁴²³ This investment was likely associated with the construction of the Church

of the Most Sacred Heart of Jesus, which had been underway on this street since 1935.⁴²⁴

In the context of the aforementioned accomplishments, the figure of Witold Giźbert Studnicki deserves mention. Born in Kormanice near Przemyśl, this architect, conservationist, and painter became closely associated with Tarnów during the interwar period. After completing his architectural studies at the Lviv Polytechnic and serving as an assistant at the university for several years, he was appointed as the director of the Tarnów Municipal Building Department in 1927. He held this position until 1943. Studnicki was responsible for several significant building projects carried out in Tarnów during the interwar period. These included the construction of the municipal slaughterhouse in 1929, the new bus station, the market hall, and the residential estates in ul. Dwernickiego in Pogwizdów.⁴²⁵ Additionally, he made substantial contributions to the preservation of historical monuments. Among his most notable projects in Tarnów were the conservation of the Town Hall and the remnants of the town walls, the restoration of the 18th-century Bernardine Church, the renovation of Renaissance burgher houses around Rynek, and the reconstruction in 1936 of one of Tarnów's historically significant streets, ul. Wielkie Schody.⁴²⁶ During the renovation of ul. Wielkie Schody, a stone mascarón, now an emblematic feature of the street, was crafted by the esteemed sculptor Henryk Hochman.⁴²⁷ In the case of the old mediaeval church of the Bernardine Fathers, Witold Giźbert Studnicki undertook its partial regothicisation by revealing old Gothic frescoes on the walls of the former chancel. Showing his commitment to the preservation of Tarnów's heritage and history, he co-founded the Social Committee for Monument Restoration and later the Society for Monument Conservation in Tarnów.⁴²⁸

In 1934, thanks to the efforts of the residents of Tarnów and Witold Giźbert Studnicki himself, the Kraków District Conservation Officer declared this area a historic zone to extend legal protection to the town centre's historic space. The legally protected area included the buildings and the area bounded by ul. Wałowa, ul. Szeroka, and ul. Bernardyńska, from Plac Morawskiego to Plac św. Ducha, including Plac św. Ducha and ul. Targowa (up to ul. Wałowa).⁴²⁹

⁴¹⁵ *Wiadomości Tarnowskie* (as n. 405), 23 October 1934, no. 1, p. 4. The headquarters of the municipal management moved from the Town Hall and were located on ul. Bernardyńska in the former Bernardine monastery building. The cost of purchasing the building in 1931 was US\$ 15,000. S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (as n. 395), p. 95.

⁴¹⁶ Quoted after S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (as n. 395), p. 89.

⁴¹⁷ *Wiadomości Tarnowskie* (as n. 405), no. 1, 23 October 1934, p. 4.

⁴¹⁸ AWUOZ (as n. 9), inventory no. 2774 I: Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne miasta (as n. 9), p. 146.

⁴¹⁹ *Wiadomości Tarnowskie*, no. 7, 11 December 1934, p. 4.

⁴²⁰ AWUOZ (as n. 9), inventory no. 2774 I, *Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne* (as n. 9), p. 263.

⁴²¹ *Czas*, 20 July 1934, no. 197, p. 1; S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (as n. 395), pp. 121–122.

⁴²² *Wiadomości Tarnowskie* (as n. 405), no. 2, 30 October 1934, p. 3.

⁴²³ AWUOZ (as n. 9), inventory no. 2774 I, *Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne* (as n. 9), p. 146; S. Potępa, *Tarnów międzywojenny*, p. 156.

⁴²⁴ L. Blaszkiewicz, *Lwowska ulica*, [in:] *Encyklopedia Tarnowa* (as n. 312), p. 246.

⁴²⁵ AWUOZ (as n. 9), inventory no. 2774 I: Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne miasta (as n. 9), p. 263; A. Majcher-Węgrzynek, M. Żychowska, *Studnicki-Giźbert Witold*, [in:] *Encyklopedia Tarnowa* (as n. 312), pp. 416–417.

⁴²⁶ A. Majcher-Węgrzynek, M. Żychowska, *Studnicki-Giźbert* (as n. 425), p. 417.

⁴²⁷ M. K. Trusz, *Wielkie Schody ulica*, [in:] *Encyklopedia Tarnowa* (as n. 312), p. 486.

⁴²⁸ W. Gryl, *Niezapomniani ludzie Tarnowa – wspomnienie o mgr inż. arch. Witoldzie Giźbert-Studnickim. Kilka słów na temat działalności mgr inż. Arch. Witolda Giźbert-Studnickiego w dziedzinie ochrony i popularyzacji piękna tarnowskich zabytków*, Tarnów 20 October 1976, pp. 1–3 (typescript deposited in the collection of the J. Słowacki Municipal Public Library in Tarnów, electronic version: oai:dlibra.biblioteka.tarnow.pl:438).

⁴²⁹ AWUOZ (as n. 9), inventory no. 2774 I: Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, vol. 1, Part 1 (as n. 9), p. 144.

Housing development

Besides public construction, the years 1919–1939 marked a period of residential development in Tarnów. According to data from the 1921 Census, the total number of buildings within the town's administrative boundaries was 2,205, of which 2,180 were exclusively designated for housing. This amounted to an average of sixteen persons per dwelling. The majority (68.4%) of houses had one or two flats. Predominantly, especially in less urbanised areas, single-story dwellings prevailed, accounting for 68.6% of all dwellings (see Table 6). Most residences consisted of one or two rooms, while three-story buildings were rare (see Table 7). This urban development pattern resulted from the incorporation within the town limits of rural areas, the vast majority of which lacked modern multi-storey buildings. In these areas, villa construction remained highly popular.

Table 6. Structure of houses in Tarnow according to the criterion based on the building material used in the construction of the roof covering

Type of material	1910		1921	
	number of houses	percentage of total	number of houses	percentage of total
Fireproof (roof tiles)	1,645	91.6	2,151	98.7
Wood (shingles)	66	3.7	7	0.3
Straw (thatch)	25	1.4	14	0.6
Unidentified	59	3.3	8	0.4
Total	1,795	100.0	2,180	100.0

Source: Z. Simche, *Tarnów i jego okolica: wydano ku uczczeniu sześćsetnej rocznicy założenia miasta Tarnowa*, Tarnów 1930, p. 127.

As far as housing was concerned, the resolution passed by the Town Council on 18 May 1927, mandating the commencement of a housing estate development on the Infulackie lands, proved to be significant. A bit earlier, the construction of tenement houses in the Pogwizdów area had been initiated. In this latter case, the investment persisted until the outbreak of the Second World War.⁴³⁰ Furthermore, by the end of 1927, approximately a hundred licenses had been issued for the construction of private houses, primarily single-storey ones. While this figure remained modest compared to the pre-First World War years, it marked a notable improvement from the stagnation experienced since 1918.

The State Works of Nitrogen Compounds and their significance for the spatial development of Tarnów

In the initial years following Poland's regaining of independence, the development of key industries crucial for the Polish economy was initiated. Among these was the chemical industry. A significant figure in its development was Ignacy Mościcki, associated with the Lviv Polytechnic, who served as the director of the chemical factory in Chorzów before becoming the President of the Republic of Poland. In the mid-1920s, the Chemical

⁴³⁰ AWUOZ (as n. 9), inventory no. 2774 I: Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, vol. 1, Part 1 (as n. 9), p. 145.

Research Institute was established in Warsaw. Its leadership decided to select the area surrounding the then Małopolska town of Tarnów as the site for a factory specialising in the production of nitrogen compounds, essential for various applications, including agriculture.⁴³¹ On 12 March 1927, a contract was signed with the Sanguszko family for the sum of US\$ 207,000 to facilitate the realisation of these plans. This amount was utilised to purchase a 670-hectare estate intended to serve as the foundation for a new hub for the chemical industry in Poland.⁴³² The choice of location for the new investment was no accident. The villages of Świerczków and Dąbrówka Infulacka, adjacent to Tarnów, boasted favourable geographical positioning and excellent transportation links. The proximity to rivers, including the navigable Wisła, as well as major railway lines passing through the area, ensured a secure supply of raw materials crucial for the plant's operations. Furthermore, the relatively short distance between Tarnów and the former Sanguszko estates and important industrial regions such as the Dąbrowa Basin in Upper Silesia, the so-called Kraków Basin, and the oil-rich areas concentrated in the then Lviv Voivodeship, played a significant role.⁴³³ Additionally, the proximity of a big powiat town, which Tarnów was considered to be in the 1920s, also favoured the choice of location. According to Warsaw, the region's demographic and social potential, marked by numerous schools and a substantial presence of small industries and crafts, which could potentially support the nitrogen plant workforce, was seen as pivotal for the plant's success. Another contributing factor in choosing Świerczków and Dąbrówka Infulacka was the well-developed municipal infrastructure in Tarnów, which could be utilised for the plant's establishment, including the operational municipal power station and water supply system.⁴³⁴

The decision of the local town council tipped the scales in favour of Tarnów. In a resolution adopted on 14 February 1927, it committed 'to address, at its own expense, responsibility, and risk, any difficulties that might arise in the areas of Świerczków and Dąbrówka Infulacka in connection with the construction and subsequent operation of the factory due to existing plants and water pipes in these areas, or other interests of the Municipality of Tarnów.'⁴³⁵ Less than three months later, on 5 May 1927, the first workers appeared on the construction site in Świerczków. The following months saw the construction of an emergency housing estate (18 June) and a railway siding (2 August).⁴³⁶ The main phase of construction began in 1928, with the construction of the mechanical workshop (16 January), the production halls (28 February), the on-site power station (14 May), and the salt stores (17 Septem-

⁴³¹ The first concepts of building a nitrogen factory in the Tarnów area appeared in 1923–1924. E. Kwiatkowski, *Wstęp*, [in:] *Państwowa Fabryka Związków Azotowych w Mościcach*, Kraków 1930, p. 5.

⁴³² R. Lichwała, *Historia techniczno-technologiczna Zakładów Azotowych w Tarnowie*, *Chemik* 66 (2012) 10, p. 1039.

⁴³³ *Państwowa Fabryka Związków Azotowych w Mościcach* (as n. 431), p. 17.

⁴³⁴ *Ibidem*.

⁴³⁵ Quoted after T. Białas, Z. Szymanowski, *Mościce: kolebka polskiej chemii, ostoja patriotyzmu*, vol. 1: *Lata 1926–1945*, 2nd edition, Tarnów 2002, p. 24.

⁴³⁶ AWUOZ (as n. 9), inventory no. 2774 I: Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, vol. 1, Part 1 (as n. 9), p. 140.

Table 7. Structure and location of flats in Tarnów houses and tenement houses as in 1921

Location of the dwelling	Total number of dwellings	Number of rooms					
		1	2	3	4–5	6–9	10 and more
Semi-basement/basement	265	163	82	18	1	1	–
Ground floor	4,990	1,899	1,995	635	413	46	2
First floor	1,340	145	393	397	329	75	1
Second floor	506	56	128	163	140	18	1
Third floor and higher	38	10	7	10	11	–	–
Attic	109	48	45	16	–	–	–

Source: Z. Simche, *Tarnów i jego okolica* (as Table 6), p. 128.

ber). By the end of 1929, most of the buildings and production units were in place. The power station was commissioned on 5 October. The last production hall was inaugurated on 15 December.⁴³⁷ In addition to the factory buildings, the creation of a housing estate for the employees of the State Works of Nitrogen Compounds proved to be a significant investment. According to urban planning assumptions, the planned housing estate was designed to have a villa-like character, with each family allocated a small garden. By the end of the 1920s, twelve houses were constructed for the families of officials and four more for the workers. The latter were single-storey and made of brick. Despite the dynamic progress of the project, providing adequate housing for all interested workers within two years proved challenging. Therefore, in 1929, fourteen temporary wooden dwellings were erected to be replaced in the future by detached houses with their own gardens.⁴³⁸

With the commencement of the construction of the State Works of Nitrogen Compounds in the areas of Świerczków and Dąbrówka Infulacka in Tarnów, discussions began to intensify regarding the necessity of incorporating both villages, along with Chyszów, Gumniska, Rzędzin, and Klikowa, into the town. In 1927, negotiations were initiated regarding the terms of integrating these mentioned communes into a single administrative entity. The Tarnów authorities hoped that this would complete the process of incremental urbanisation of Tarnów, which had been underway since the 19th century. On 16 May 1928, the Town Council made two pivotal decisions. The first decision was to reject the conditions proposed by the authorities of the aforementioned rural communes for their incorporation into the town. Subsequently, another decision was made, directing the mayor of Tarnów to petition the state authorities to forcibly incorporate the surrounding villages into the town's administrative boundaries. Tarnów's councillors were confident that this decision would be applauded and met with approval in Warsaw. Józef Jakubowski, the town assessor and second deputy mayor of Tarnów, amidst the enthusiasm of the gathered councillors and members of the Magistrate, after the resolution was passed, was said to exclaim, 'Long live Greater Tarnów!' However, contrary to the optimistic expectations of Tarnów's inhabitants, Chyszów, Gumniska, Świerczków, Rzędzin, and

Klikowa were not incorporated at that time.⁴³⁹ It would take until the 1950s for the plans from 1928 to materialise for all parties involved.

While Józef Jakubowski's somewhat prematurely announced plan to expand 'Greater Tarnów' was postponed for another time, the merger of the communes of Dąbrówka Infulacka and Świerczków into the single commune of Mościce became a reality. The decision was made in July 1929.⁴⁴⁰ Concurrently, the construction of the Mościce railway station commenced in the area of Dąbrówka Infulacka.⁴⁴¹ With the establishment of the Mościce commune, the authorities of Tarnów, fully aware of the role and expansive nature of the newly established nitrogen plant, decided that industrial development in Tarnów would be confined to areas situated between the Kraków – Tarnów and Tarnów – Nowy Sącz railway lines.⁴⁴²

Spatial division according to the concept of Zdzisław Simche

To sum up these considerations, in the interwar period – according to the concept adopted by Zdzisław Simche – Tarnów, within its administrative boundaries of that time, was divided into three main areas. The first consisted of the actual, physiognomically compact town. The second comprised the oldest suburbs, 'merged with the town,' or located in its immediate vicinity. The outer limits of this zone were defined by the economic functions of the suburb and the settlement associated with it. According to Simche, the third and final type of built landscape was marked by 'islands of urban settlement' situated away from the town centre and amidst areas with typically rural architecture.⁴⁴³ The Old Town, dominated by brick buildings, was regarded as the town's core. Similarly, the areas located to the south and east of the Old Town were heavily urbanised. At that time, the suburb of Zabłocie was connected to the Old

⁴³⁹ S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (as n. 395), p. 72; A. Majcherek-Węgrzynek, *Jakubowski Józef Kazimierz*, [in:] *Encyklopedia Tarnowa* (as n. 409), pp. 171–172.

⁴⁴⁰ Z. Simche, *Tarnów i jego okolica: wydano ku uczczeniu sześćsetnej rocznicy założenia miasta Tarnowa*, Tarnów 1930, p. 123.

⁴⁴¹ S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (as n. 395), p. 79.

⁴⁴² AWUOZ (as n. 9), inventory no. 2774 I: Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, vol. 1, Part 1 (as n. 9), p. 143.

⁴⁴³ Z. Simche, *Tarnów i jego okolica* (as n. 440), p. 124.

⁴³⁷ Ibidem, pp. 140–141.

⁴³⁸ Ibidem, p. 141.

Town, although wooden buildings still prevailed in that area, with sporadic instances of brick construction. Grabówka, situated to the east of the town, was considered an autonomous district in the interwar period, with a strong emphasis on trade and economic activity. The suburbs to the south of the Old Town and Rynek were characterised by modernity, largely due to the presence of industrial plants linked to the railway network passing through this part of the town. Here, we refer to three districts: Terlikówka, Zamoście, and Strusina. The first of these was divided into two parts: agricultural and urban. The agricultural areas were directly adjacent to the railway station, while the urban-industrial areas surrounded the local four brickworks, military barracks, and the railway station branch. The district of Zamoście was already considered fully urbanised thanks to the urban development around the railway workshops and the so-called Kolonia Kolejowa. The third of the listed districts, Strusina, was described before the Second World War as a 'transitional area' – 'ephemeral'.⁴⁴⁴ Its western areas were still characterised by strongly rural architecture. The inhabitants of this area were still engaged in agriculture. The opposite was true of eastern Strusina, where the majority of the population was already engaged in urban activities. In the years between the wars, Strusina underwent a gradual but systematic urbanisation in connection with the town's industrial development. At the same time, ul. Klikowa was expected to retain its agricultural character for a longer time, as this part of Tarnów was bypassed by the so-called 'big industry.' During the Second Polish Republic, the areas between Grabówka and Zabłocie, where new housing was built, took on a modern appearance. An interesting case was the then-independent village of Rzędzin, which, bordering on Grabówka, underwent gradual economic urbanisation.⁴⁴⁵ The spatial urbanisation of the village had to wait until the post-war years.

Changes in urban space during the German occupation

On Friday, 1 September 1939, the Third German Reich launched aggression against Poland. From the first hours of the war, anxiety and fear pervaded Tarnów, caused in part by German bombers that appeared over the city. Their target was the State Works of Nitrogen Compounds in Mościce. From 3 September, German bombs began to target the railway station and railway infrastructure. Several houses in the vicinity of the station on ul. Narutowicza were destroyed. The general hospital building was severely damaged. Chaos gripped the city. On 7 September, Tarnów was deserted as inhabitants of neighbouring villages hurriedly left. Those who didn't evacuate sought refuge in their homes. Around noon, the Germans en-

tered Tarnów.⁴⁴⁶ For the people of Tarnów, a long German occupation which was to end only in January 1945, began. These years were marked by the extermination of civilians, persecution of Polish culture, and the plundering of material goods and economic resources. The Jewish inhabitants of Tarnów and nearby communities were particularly targeted for biological extermination. A tangible expression of the repression against Jews was the destruction of Jewish synagogues and prayer houses on 9 November 1939 and on 19 June 1942, followed by the establishment of the Tarnów Ghetto by the decision of German City Commissioner Gustav Hackbarth.⁴⁴⁷ The area of this ghetto, the largest in the Kraków district, was to occupy a small part of the former Jewish quarter in the Grabówka area. The Jews of Tarnów and those from neighbouring villages were crowded into the quarter bounded by ul. Jasna (from the east), ul. Lwowska (from the south), ul. Walowa and ul. E. Goldhammera (from the west), and ul. Adama Mickiewicza and ul. Polna (from the north). The streets and squares around which the Jewish population was concentrated and, from 22 June 1942, confined to were ul. Folwarczna, ul. Kupiecka, Plac Pod Dębem, Plac Dożywocie, Plac Magdeburgski, ul. Polna, ul. Gołębia, ul. Wschodnia, partly ul. Szpitalna and ul. Nowodąbrowska, ul. Starodąbrowska, ul. Widok, ul. Krupnicza, ul. Ochronek, ul. Spadzista, ul. Krawiecka, ul. Stolarska, ul. Jasna, and ul. Lwowska with even-numbered houses.⁴⁴⁸ The ghetto was liquidated in stages. The major liquidation action took place between 2 and 4 September 1943. The Jews of Tarnów were deported to Auschwitz, the labour camp in Szebnie near Jasło, and the camp in Płaszów. The last transport to Płaszów took place in February 1944.⁴⁴⁹ About 20,000 people from the Tarnów ghetto were deported and murdered. Only a few survived the extermination. The civilian holocaust of the Second World War left its mark on the post-war demographic potential of the town, whose population fell to 33,000⁴⁵⁰. The hecatomb that the Second World War, taking into account the data from the 1931 census, resulted in a decrease in the population of Tarnów by 12,127 people. It was only in the 1950s, thanks to the incorporation of Mościce and other surrounding villages, that the population of Tarnów returned to its pre-war level.⁴⁵¹

⁴⁴⁶ A. Pietrzyk, *Ziemia tarnowska w latach 1939–1945*, [in:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, vol. 3 (as n. 2), pp. 13–14, 18, 128; S. Potępa, *Tarnów międzywojenny* (as n. 395), pp. 165–167.

⁴⁴⁷ AWUOZ (as n. 9), inventory no. 2774 I: Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, vol. 1, Part 1 (as n. 9), p. 147; K. Bańdurski, *Getto tarnowskie*, [in:] *Encyklopedia Tarnowa* (as n. 312), p. 132.

⁴⁴⁸ K. Bańdurski, *Getto tarnowskie* (as n. 447), p. 132.

⁴⁴⁹ R. Kotarba, *Zamordowanie rodziny gen. bryg. Bernarda Monda przez Niemców w 1943 r.* [Murder of Brigadier-General Bernard Mond's family by the Germans in 1943], "Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej" 4 (2011), p. 376.

⁴⁵⁰ J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego miasta Tarnowa i rozwój budownictwa mieszkaniowego na ich tle w latach 1945–1975*, [in:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, vol. 3 (as n. 2), p. 315; *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 15: *Grabówka*, Tarnów 2007, p. 207.

⁴⁵¹ A. Jelonek, *Ludność miast* (as n. 381), p. 52.

⁴⁴⁴ Ibidem, p. 125–126.

⁴⁴⁵ Ibidem, p. 126.

URBANISATION IN THE PERIOD OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF POLAND AND THE YEARS OF THE THIRD REPUBLIC

On the night of 17–18 January 1945, the last units of the German 17th Field Army, commanded by General Friedrich von Schutz, left Tarnów, fearing encirclement by the Red Army. In order to impede their pursuit, the Germans destroyed the road and railway bridges over the Wątok stream, causing damage to the churches in the Burek and Terlikówka districts.⁴⁵² In Tarnów, the railway station, the goods station and the telephone exchange located in the post office building were destroyed. It is estimated that nearly 50% of the buildings in Tarnów were damaged to varying degrees after the Germans departed. On the morning of 18 January, the first units of the 60th Army of the 1st Belorussian Front entered the town. On the same day, an eight-man delegation of the Provisional Government of the Republic of Poland arrived from Rzeszów to take over the authorities in Tarnów and establish a new order on behalf of the communist government. Stanisław Kroch, the organiser and first head of the Tarnów Public Security Office, who had been trained in Kuybyshev by the Soviet People's Commissariat for Internal Affairs, the notorious NKVD, was appointed as the head of the group.⁴⁵³ Another member of the Rzeszów 'Initiative Group', Józef Lib, headed the Powiat Starosta.⁴⁵⁴ Ludwik Mysiak (also known as Mysak) was entrusted with the authority over the city. His tasks included the creation of structures for the Citizens' Militia, as well as the reactivation of local education and social services.⁴⁵⁵ The citizens of Tarnów entered a new chapter in their history, which lasted for almost 44 years.

In the post-war period (1945–1952)

In 1945, Tarnów covered an area of 1,761 hectares. The crimes committed by the German occupiers against the inhabitants of the town and the region caused the town's population to fall to 30,000.⁴⁵⁶ The people of Tarnów had to adjust to a new post-war reality. A reality that reshaped the political

scene at both national and local levels. One of the first decisions of the new local authorities was to organise the territory of Tarnów by drafting a general plan for the town. This task was entrusted to a 1929 graduate of the Warsaw University of Technology, an outstanding architect and town planner, already successful in pre-war Poland: Władysław Antoni Wieczorkiewicz.⁴⁵⁷ Between 1945 and 1946, he designed a plan for Tarnów based on the concentric development of buildings around the Old Town. Wieczorkiewicz attached great importance to the development of the transport system, with the construction of new roads parallel to the existing railway line. A new arterial road was also planned between the river Biała and the western outskirts of the city, linking Tarnów's northern and southern districts. Along the eastern border of Tarnów, a connection between ul. Nowodąbrowska and Tuchowska was to be built. In addition, the spaces between the suburbs and the town centre should be connected by parks and gardens, which corresponded to the ideas of the 'garden city' already known in the 19th century thanks to the British town planner Ebenezer Howard.

Wieczorkiewicz envisioned the town as a supra-regional industrial centre, a natural consequence of its location within the pre-war Central Industrial District. For this reason, he planned

⁴⁵⁷ Władysław Antoni Wieczorkiewicz (b. 23 December 1896 – d. 12 March 1948) – architect, town-planner, member of the Association of Polish Architects. He was a graduate of the Faculty of Architecture at the Warsaw University of Technology. In the 1930s, he was head of the Office for Urban Measurements and Development at the Voivodeship Office in Warsaw. At that time, he became famous for drawing up plans for the reconstruction of Wyszaków, Grodzisk Mazowiecki, Płock, Zamość, and Włocławek. He took part as a co-designer in competitions for, among others, the project for the regulation and development of Poznań (1931). In 1937, he was awarded first prize in a competition for planning the city of Rivne in Volhynia. After the war, he was appointed head of the Urban Planning Division of the Regional Spatial Planning Directorate in Kraków. It was then that he started working at the Department of Urban Planning of the Krakow University of Technology. His post-1945 projects include, apart from the plan to rebuild Tarnów, the urban plan of Limanowa, Chrzanów, and Trzebinia. Wieczorkiewicz died in 1948. He was buried in the Rakowicki Cemetery in Kraków. https://www.archimemory.pl/pokaz/wladyslaw_antoni_wieczorkiewicz,17145 (access: 30 October 2023); W. Przegon, *Draft of the Zamość development Plan of 1939, Geomatics, Landmanagement and Landscape*, No. 1, 2023, pp. 75–86 (DOI: <http://dx.doi.org/10.15576/GLL/2023.1.75>).

⁴⁵² K. Moskał, *Kronika Tarnowa*, Tarnów 2015, p. 200.

⁴⁵³ Ibidem.

⁴⁵⁴ W. Paryła, *Przemiany polityczne i społeczne w latach 1945–1975*, [in:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, vol. 3 (as n. 2), p. 141.

⁴⁵⁵ I. Faltyń-Pokrywka, *Mysak (Mysiak) Ludwik*, [in:] *Encyklopedia Tarnowa* (as n. 312), p. 278.

⁴⁵⁶ J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (as n. 450), p. 315; *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 15 (as n. 450), p. 207.

for Tarnów to have a population of up to 50,000.⁴⁵⁸ Consequently, he did not plan for any areas for the development of multi-family housing, limiting himself to indicating areas for the development of single-family, single-storey buildings, which had hitherto dominated the urban landscape (see Table 8).⁴⁵⁹ As it is widely acknowledged, these estimates proved to be inaccurate, as in the following decades, Tarnów became one of the most demographically developed cities in Małopolska. Although the plan from 1945 to 1947 was not implemented, it provided Władysław Wiczorkiewicz's successors with a foundation on which to build subsequent concepts for Tarnów's urban development.⁴⁶⁰

Table 8. Characteristics of residential buildings in Tarnow as in 1950

Building type	Absolute number	Percentage share of total
Ground floor	3,276	77.8
Single-storey	583	13.8
Two-storey	296	7.0
Three-storey or higher	49	1.2
Not identified	9	0.2
Total	4,213	100.0
Building type	Absolute number	Percentage share of total
Brick	2,203	52.3
Wooden	2,005	47.6
Not identified	5	0.1
Total	4,213	100.0
Age of buildings	Absolute number	Percentage share of total
Built before 1850	136	3.2
Built 1851–1917	1,485	35.3
Built 1918–1939	2,196	52.2
Built between 1940 and 1944	63	1.5
Built after 1944	90	2.1
Unidentified construction year	243	5.8
Total	4,213	100.0

Source: *Tarnów – Grabówka. Wielki przewodnik*, vol. 15 (as n. 450), pp. 209–210.

The history of post-war spatial urbanisation in Tarnów is inextricably linked with that of the neighbouring communes. Suffice it to say that Władysław Wiczorkiewicz's town planning project included not only the existing administrative boundaries of the town but also the village of Świerczków – known before the war as Mościce, which was then an independent administrative unit. The plan to incorporate Mościce into Tarnów emerged immediately after the war. This step was seen as a natural progression for the city's development. As per docu-

⁴⁵⁸ AWUOZ, inventory no. 2774 I: Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, vol. 1, Part 1 (as n. 9).

⁴⁵⁹ J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (as n. 450), pp. 315–318; *Wielki przewodnik*, vol. 15 (as n. 450), p. 207.

⁴⁶⁰ J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (as n. 450), p. 318.

ments preserved by the Krakow Voivodeship Office, the first administrative changes concerning Mościce were initiated in the autumn of 1946. At that time, the Presidium of the Mościce Commune National Council asked the management of the local State Works of Nitrogen Compounds for an opinion on the integration of several neighbouring communes into the unitary commune of Mościce and the creation of a larger collective commune. On 23 November 1946, the plant authorities issued an opinion on the matter. They sent it to the Ministry of Public Administration through the Association of the Fertiliser Industry.⁴⁶¹ The signatories of the document, Bronisław Twardzicki, Stanisław Żuczkiewicz, Czesław Łachecki and Kazimierz Zawistowski, considered it necessary at that time to incorporate only the hamlets of Kępa Bogumiłowicka and the commune of Zbylitowska Góra into Mościce, without other typically rural settlements. The rationale provided to support the expansion of the Mościce commune, albeit in a limited scope, is as follows:

*The commune of Mościce is a typical factory settlement where the element of workers is overwhelming. The industrial plants located on the territory of the commune, such as the Factory [State Works of Nitrogen Compounds – K.M.], the Regional Power Station, the Gasworks, and the Tarnów Waterworks, due to their constant growth and development, attract more and more workers, whose living conditions, aspirations, and cultural and social needs are different from those of the peasant population of the neighbouring rural settlements. Every factory worker aspires to own a house with a garden, in keeping with their cultural requirements as workers in large industry. The entire communal economy has been adapted to these cultural requirements and has consistently endeavoured to meet these needs and to develop Mościce into a model factory settlement with urban characteristics [...]. Since the creative factor in the economic life of Mościce is and will be the factory worker, it is only right that he should have the exclusive right to decide on the economic plan and its implementation in the area where he lives and works. The creation of a collective commune, in which Mościce would be the seat of the commune but would itself be a commune, means the complete overturning of the present economic direction of Mościce and the transfer of the distribution of Mościce's income from the competence of the present Mościce Commune Council [...] to the competence of external factors.*⁴⁶²

From the preceding information, it is evident that according to individuals associated with the Nitrogen Factory, finances were the main factor blocking the enlargement of the Mościce commune. The management of the State Works of Nitrogen Compounds was strongly determined to maintain the existing administrative boundaries. Their influence was significant enough to prompt intervention from the Ministry of Public Administration.⁴⁶³ The residents of the villages concerned held a different view, expressing their desire to merge with the Mościce commune through local referendums. After many weeks of extensive consultations and correspondence, the Poviát National Council in Tarnów decided on 28 August

⁴⁶¹ ANK (as n. 12), Kraków Voivodeship Office, ref. no. UW II 1268: Sprawy zmian granic miast, gmin wiejskich, gromad oraz tworzenia nowych gmin wiejskich i gromad w powiecie tarnowskim (1945–1947), pp. 247–251, 253–257.

⁴⁶² Ibidem, pp. 253, 255.

⁴⁶³ Ibidem, p. 259.

1947, by a decisive majority (45:2), to create the Mościce Commune. This commune included the communities of Koszyce Wielkie, Zglobice, Zbylitowska Góra, and Kępa Bogumilowska. The first three were separated from the commune of Gumniska and the last from the commune of Wojnicz, which at that time belonged to the Brzesko powiat.⁴⁶⁴ Ultimately, the borders of Tarnów were altered on 15 December 1948 by the decree of Władysław Wolski, Minister of Public Administration, published in the Journal of Laws in January 1949.⁴⁶⁵ On 31 January 1949, the ‘transfer activities connected with the transfer of the above-mentioned villages’ to the Mościce commune were carried out.⁴⁶⁶

The development of Mościce in the post-war period led to attempts to adopt local spatial development plans. In 1948, such plans were prepared for the needs of the Kraków-based ‘Miastoprojekt’ company by Wanda Pencakowska from Lviv, who was then a lecturer at the Faculty of Architecture at the Kraków University of Technology.⁴⁶⁷ Pencakowska’s vision, like Wiczorkiewicz’s, was not realised. However, the next development plans for the area were not long in coming. Before this happened, the year 1951 marked a pivotal moment for Mościce and Tarnów. It was then that the decision was taken to incorporate several neighbouring communes, including Mościce, Chyszów, Klikowa, Gumniska, Rzędziny, and a part of Koszyce Wielkie into Tarnów. As a result, Tarnów expanded to encompass 5,490 hectares.⁴⁶⁸ The incorporation of the communes mentioned above into the city was the completion of a process that began in 1845–1846 – a process that should be described as the construction of the ‘Greater Tarnów.’

From 1952 to 1989

Between 1951 and 1954, town planners from the aforementioned Kraków’s ‘Miastoprojekt’ company undertook the task of drawing up plans for the urban development of Tarnów. The idea of the town planners was to plan a city with a target population of 100,000, including 9,500 in Świerczków – Mościce.⁴⁶⁹ In this case, the planners adopted a concept based on the topography of the town, the central point of which was a ‘hill descending in terraces in all directions.’⁴⁷⁰ The centre of gravity of the housing development was shifted to the area to the east of the Old

Town. This decision was considered unfortunate years later. In the area to the northeast of the old town of Grabówka (around ul. Starodąbrowska)⁴⁷¹, the construction of a second centre for new housing in the ‘old Tarnów’ was planned. However, despite the ambitious plans, the reality was less optimistic. On the one hand, there was the prospect of new housing estates. Still, on the other, the areas recently incorporated into Tarnów were lagging in terms of civilisation. Suffice it to say that in 1954, the inhabitants of the Rzędzina district (annexed in 1951) complained about the lack of lighting and communication with other parts of Tarnów, as well as the deplorable state of the roads.⁴⁷² In other parts of the city, some buildings, even those built between the wars, were said to be in need of repair. It was the case, for example, in Świerczków, where in 1955, 49 houses were classified as in urgent need of repair.⁴⁷³

The expansion of Tarnów’s city limits, successfully completed in 1951, allowed the municipal authorities to invest in new areas of the city. Undoubtedly, the main beneficiary of such a solution was Mościce, where construction of housing started as early as 1949. The first blocks of flats, built on the workers’ estate, were completed. The first tenants of the new flats were the former inhabitants of the temporary wooden dwellings built in al. Lipowa.⁴⁷⁴ By 1955, 33 blocks of flats with 820 flats had been completed in Tarnów as part of the Six-Year Plan. In the following five years, from 1956 to 1960, another 60 blocks with 1,478 flats were built. This investment was financed by the National Council, local workplaces and, to a lesser extent, housing cooperatives.⁴⁷⁵ Apart from Tarnów, of course, most of the new housing was built in the district of Świerczków, on land previously earmarked for the construction of an ‘emergency housing estate’, which, according to the 1954 plan, was intended to accommodate 9,500 individuals employed at the Feliks Dzierżyński Nitrogen Works in Tarnów.⁴⁷⁶ It is worth noting that the expansion of the plant in Świerczków-Mościce led to a substantial increase in employment, which had a snowball effect and caused a significant housing shortage. In order to solve this problem, in the second half of the 1950s, the Voivodeship Urban Planning Office in Kraków developed the concept of expanding the city to the northwest. The planners’ premise was to create a new city centre close to the city’s industrial area.⁴⁷⁷ To this end, the administrative area of Tarnów was enlarged again in 1958. The village of Krzyż was incorporated into the city.⁴⁷⁸ As a result of this decision, by the early 1960s, Tarnów covered an area of 6,851 hectares.⁴⁷⁹ How-

⁴⁶⁴ Ibidem, pp. 283, 285, 291.

⁴⁶⁵ Regulation of the Minister of Public Administration of 15 December 1948 on the abolition of the rural commune of Chobynin in Wieluń County, Łódź Voivodeship, and on the change of boundaries of the rural communes of Gumniska and Mościce in Tarnów County, Kraków Voivodeship, [in:] Journal of Laws, No. 3, item 15, p. 17.

⁴⁶⁶ ANK (as n.12), Kraków Voivodeship Office, ref. no. UW II 1268, p. 301.

⁴⁶⁷ J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego Plany zagospodarowania przestrzennego* (as n. 450), p. 318; *Dziedzictwo akademickiego Lwowa na Politechnice Krakowskiej*, “Zeszyty Historyczne Muzeum PK” 1 (2017) 1, p. 6; E. Węclawowicz-Bielska, *Wanda Pencakowska*, “Nasza Politechnika”, no. 6 (78), November/December 2009, pp. 11–12.

⁴⁶⁸ AWUOZ (as n. 12), inventory no. 2774 I: Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne miasta (as n. 9), p. 150; J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (as n. 450), p. 319; *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 15 (as n. 219), p. 210.

⁴⁶⁹ AWUOZ (as n. 9), inventory no. 2774 I: Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, vol. 1, Part 1 (as n. 9), pp. 150–151.

⁴⁷⁰ *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 15 (as n. 450), p. 210.

⁴⁷¹ Ibidem, pp. 211–212.

⁴⁷² S. Potępa, *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 12: *Zawale*, Tarnów 2004, pp. 268, 270.

⁴⁷³ Ibidem, p. 269.

⁴⁷⁴ T. Białas, Z. Szymanowski, *Mościce – kolebka polskiej chemii, ostoja patriotyzmu – dalsze dzieje*, vol. 2: *Lata 1945–1980*, Tarnów 2002, p. 99.

⁴⁷⁵ J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (as n. 450), pp. 321–322.

⁴⁷⁶ T. Białas, Z. Szymanowski, *Mościce*, vol. 2 (as n. 474), p. 101.

⁴⁷⁷ J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (as n. 450), p. 324.

⁴⁷⁸ AWUOZ (as n. 9), inventory no. 2774 I: Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, vol. 1, Part 1 (as n. 9), p. 153.

⁴⁷⁹ J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (as n. 450), p. 328; *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 15 (as n. 450), p. 214.

ever, the spatial needs of Tarnów, and especially of the Nitrogen Works, proved to be larger, and two years later, in 1960, parts of Koszyce and Zbylitowska Góra were incorporated into the city. The city's area expanded to encompass 7,234 hectares. In the near future (up to 1980), the expansion of the city's boundaries would lay the foundations for the creation of the Tarnów Industrial District venture, which would bring together not only large industrial enterprises but also service providers and educational and cultural institutions.⁴⁸⁰

The preparation of successive zoning plans and the resulting incremental urbanisation of the city provided the impetus for launching large-scale housing construction. In the 1970s, new housing estates were built on sites adjacent to the factory grounds (in ul. Marchlewskiego, now 11 Listopada), and the old ones, dating from the inter-war period, were extended.⁴⁸¹ The Za Torem housing estate was given a new face, and with the support of the Nitrogen Works, more empty lots were filled with detached houses. The city's development plans also included the creation of the Koszyce I housing estate. In response to the significant housing demand, the Kapro estate was established as a temporary measure, with brick and even wooden structures. Over time, the housing infrastructure improved dramatically. In 1970, modern blocks of flats were put into use in the Strusina housing estate, where the workers of the nitrogen plant were to be housed.⁴⁸² Suffice it to say that in the five years from 1961 to 1965, 74 blocks of flats were completed in Tarnów, housing 2,811 families.⁴⁸³ A pivotal moment in the urbanisation of Tarnów occurred with the decision of the Economic Committee of the Council of Ministers of 14 June 1966⁴⁸⁴. At that time, the main directions for the development of Tarnów, as well as for its environmental protection in connection with the pollution caused by the Nitrogen Works, were outlined. Following the government's decisions, 9,200 flats were built, the water, sewerage, and gas networks were extended, the construction of a modern sewage treatment plant began, and the construction of a new bus station was commissioned.

The construction of the 'Świt' department store aimed to enhance the retail and service offerings. In 1969–1974, as part of the measures taken by the Council of Ministers, the area northeast of the Old Town, extending towards Rzędzin, was developed, where two housing estates were designed and built: The 25-lecia PRL [25th Anniversary of the Polish People's Republic] (now, after decommunisation, called Osiedle Niepodległości [Independence Estate]) and Słoneczne. The modernisation of this part of the city led to tidying up the previously neglected urban space.⁴⁸⁵ A little earlier (in 1968), eleven blocks of flats were completed in the Strusina housing estate, one of which was a block reminiscent of the so-called 'Swedish blocks' in Nowa Huta, with a row of service and commercial premises on the

ground floor. In addition, Fredry (1966–1968) and Pułaskiego (1968–1970) estates were developed.⁴⁸⁶ A significant milestone in Tarnów's urbanisation during the communist period occurred in 1974. This was when adjustments were made to the city's overall development plan, designating areas such as Blonie and Czarna Droga for housing estates. The development of these areas was undertaken by the Housing Association, operating in Tarnów since the late 1950s. Almost simultaneously with the construction of these two housing estates, the construction of two other housing estates was started: Parkowa and Gumniszka.⁴⁸⁷ From 1977 to 1980, construction efforts expanded to include Osiedle Północ, resulting in the construction of several blocks of flats and a kindergarten.⁴⁸⁸ It should be noted that most of the urban plans implemented in Tarnów in the late 1960s and early 1970s were the work of the Municipal Urban Planning Team. The plans for the above-mentioned housing estates of Koszyce I, Piaskówka, and Zamkowa, among others, were drawn up by the town planners and architects employed there. Among the team's achievements was the construction of the first high-rise building in Tarnów. An eleven-storey tower block was built at Plac Kościuszki.⁴⁸⁹

With the establishment of the so-called first and second protection zones in 1971, which separated the Nitrogen Works from residential areas (not counting the already established 'emergency housing estate'), an absolute ban on the construction of residential buildings in the vicinity of the factory was introduced. In this way, a part of Chyszów was designated as a 'green area' instead of being used for building after it had first been redesignated in the city's urban plan. In Kolonia Kolejowa, on the other hand, worker allotment gardens were established. In addition, the green belt area in the Świerczków neighbourhood was increased.⁴⁹⁰

The growing population and housing development in Tarnów posed new challenges for the central and local authorities and the management of the Tarnów Nitrogen Works in providing adequate educational and cultural facilities for the inhabitants of Tarnów. Daycare centres, kindergartens, and schools were built. In 1955, for example, the construction of a metalworking school with dormitories and workshops, daycare centres at the Mechanical Works and in the Grabówka area, a primary school in Mościce, a technical school at the Nitrogen Works, etc. commenced.⁴⁹¹ At the same time, Tarnów launched a thorough redevelopment of the city, focusing on the old town and its surrounding areas. By 1980, the city authorities hoped to have demolished all the dilapidated structures that marred the aesthetics of the city and replaced them with roads to facilitate transportation between different residential areas in Tarnów.⁴⁹²

⁴⁸⁶ J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (as n. 450), pp. 330–331.

⁴⁸⁷ Ibidem, pp. 333–334.

⁴⁸⁸ T. Białas, Z. Szymanowski, *Mościce*, vol. 2 (as n. 474), pp. 104–109.

⁴⁸⁹ *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 15 (as n. 450), p. 225.

⁴⁹⁰ Ibidem, pp. 225–226; J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (as n. 450), pp. 337–338.

⁴⁹¹ S. Potępa, *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 12 (as n. 472), p. 291; T. Białas, Z. Szymanowski, *Mościce*, vol. 2 (as n. 474), pp. 113–118.

⁴⁹² *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 15 (as n. 450), pp. 227–228.

⁴⁸⁰ *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 15 (as n. 450), pp. 218–223.

⁴⁸¹ T. Białas, Z. Szymanowski, *Mościce*, vol. 2 (as n. 435), p. 102.

⁴⁸² J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (as n. 450), p. 325.

⁴⁸³ Ibidem.

⁴⁸⁴ *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 15 (as n. 450), p. 223.

⁴⁸⁵ Ibidem, pp. 223–224; J. Szczerbak, *Plany zagospodarowania przestrzennego* (as n. 450), p. 330.

During the period of the Third Republic (1989–2022)

The systematic development of Tarnów necessitated the expansion of its administrative boundaries. Therefore, in 1979, the Voivodeship National Council in Tarnów adopted an ambitious plan prepared by a team led by the architect and town planner Janina Szaląpkowa. It proposed incorporating additional areas into Tarnów, including the following villages: Wola Rzędzińska, Koszyce Wielkie, Zbylitowska Góra (in its entirety), and Biała. According to the plan, Tarnów would have a population of 130,000 and an area of 10,900 hectares.⁴⁹³ However, these plans were not realised, and today, the mentioned villages are independent rural administrative units forming part of the rural commune of Tarnów.⁴⁹⁴ The failure of Janina Szaląpkowa's plan is likely linked to the political and economic changes of the late 1980s and early 1990s, but also the changes in the demographic and socio-occupational structure of Tarnów at the end of the last century and the beginning of the present. Nevertheless, as early as 1995, the futuristic plans of the town planners allowed for the development of Tarnów as a centre with a population of 220,000.⁴⁹⁵

According to the available cartographic documentation, at the turn of the 1970s and 1980s, the following estates extended westwards from the Old Town of Tarnów: Strusina, Chyszów, Romanówka, and Świerczków (before the Second World War, now Mościce).⁴⁹⁶ Kolonia Kolejowa and Koszyce stretched southwest towards Krakow. The estates of Zablocie and Gumniska surrounded the Old Town to the south. The eastern part of the city was designated as Rzędzin.⁴⁹⁷ Following the political and systemic transformation, the number of housing estates, as well as their names, changed, partly due to the role of housing estate councils as auxiliary units of local government after 1989. In 2008, Tarnów was divided into sixteen estates. The estates of Piaskówka and Krzyż are located north of the old town of Tarnów. To the northeast and east are Grabówka, Jasna, Westerplatte, and the smallest – Legionów Dąbrowskiego and Rzędzin.⁴⁹⁸ Gumniska surrounds the southern part of the Old Town, while the Krakowska estate, whose name refers to the former Krakowskie Przedmieście, lies to the west. The Krakowska estate borders the Koszyce estate. To the west lie the three estates of Strusina, Chyszów, and Mościce. To the north is the Klikowa estate, which borders the aforementioned Krzyż.⁴⁹⁹

⁴⁹³ Ibidem, pp. 228–229.

⁴⁹⁴ <http://www.gmina.tarnow.pl/nowastrona/index.php/213-miejscowosci> (access: 2 November 2023).

⁴⁹⁵ *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 15 (as n. 450), p. 229.

⁴⁹⁶ ANK (as n. 12), Okręgowe Przedsiębiorstwo Geodezyjno-Kartograficzne w Krakowie, ref. no. 29/1409/827: Tarnów (map on a scale of 1:10,000, compiled in 1984 on the basis of the map of 1977, published in 1985).

⁴⁹⁷ Ibidem.

⁴⁹⁸ These estates were mostly built and developed between 1973 and 1983. AWUOZ (as n. 9), inventory no. 2774 I: Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne, vol. 1, Part 1 (as n. 9), p. 167.

⁴⁹⁹ A. Gądek, *Osiedla Tarnowa*, [in:] *Encyklopedia Tarnowa* (as n. 312), p. 291.

The largest estate in terms of population in 2008 was Strusina, with 15,831 inhabitants. Jasna and Grabówka had slightly smaller populations. On the other side, the estates of Chyszów, Rzędzin, Klikowa and Koszyce had the lowest demographic potential. During the period under review, each of them was inhabited by about 2,000 residents.

Table 9. Division of Tarnów into estates with population as in 2008

Estate number	Estate name	Population
1	Starówka	10,763
2	Strusina	15,831
3	Piaskówka	12,192
4	Grabówka	13,646
5	Rzędzin	2,366
6	Gumniska	6,365
7	Krakowska	3,186
8	Mościce	10,029
9	Chyszów	1,834
10	Klikowa	2,410
11	Krzyż	5,392
12	Jasna	13,818
13	Westerplatte	5,923
14	Legionów	2,658
15	Koszyce	2,432
16	Zielone	4,895
Population of Tarnów in total		113,740

Source: A. Gądek, *Osiedla Tarnowa*, [in:] *Encyklopedia Tarnowa*, A. Niedojadło et al. (eds.), Tarnów 2010, p. 291, data compiled from documentation preserved at the Tarnów City Hall.

As indicated in the provided data, the population of Tarnów was just under 113,000 on 31 December 2008. In reality, the number was slightly higher, fluctuating around 116,000, as 2,887 people had the right of temporary residence in Tarnów. Unfortunately, these figures were far from satisfactory, as the city's population decreased by 931 people compared to 2007. The immediate and main reason for this was rising unemployment in the city and region. At that time, almost 10,000 people of working age were registered with the Powiat Job Centre.⁵⁰⁰ In 2010, the demographic outlook in Tarnów was even less optimistic. According to the statistics, the city had 112,267 registered residents and 2,832 temporary residents, thus totalling 115,099. This reflects a nearly 1% decline in Tarnów's population over two years (since December 2008). In raw numbers, 1,138 people left Tarnów during this brief period.⁵⁰¹ The city's depopulation has accelerated in recent years. In 2017, the total population of Tarnów was 109,650. The following year, it was already 109,062, while in 2019, the number of inhabitants of Tarnów was only 108,470. Two factors influenced the observed demographic

⁵⁰⁰ K. Moskal, *Kronika Tarnowa* (as n. 452), p. 291

⁵⁰¹ Ibidem, pp. 291, 298.

decline. The first was related to internal and external emigration (the migration balance was negative and calculated at 646 people), and the second, equally worrying, resulted from negative natural growth. I want to mention that in 2019 alone, while 1,142 people died, only 897 children were born in Tarnów.⁵⁰²

Despite the apparent depopulation of Tarnów, its spatial and architectural urbanisation continued. The municipal and powiat authorities made further investments crucial for the residents. These include the completion by Tarnów Waterworks of a modern water treatment plant in Zbylitowska Góra (2008) and the modernisation of the building of the former Mościce Cultural Centre (2010). Recreational and sports facilities located in ul. Cypriana Kamila Norwida (2008) and Aqua Park in ul. Pilsudskiego, which is part of the indoor swimming pool managed by the Tarnów Sports and Recreation Centre (2010), were opened to the public. New large retail and service buildings have emerged on the city's landscape. The first was Galeria Tarnovia, which opened in November 2009 in ul. Krakowska. It covered an area of 36.5 thousand square metres. Shortly afterwards, in 2010, the 80,000 square metre Gemini Jasna Park shopping centre was opened in the Jasna housing estate.⁵⁰³ In November 1999, the Tarnowskie Towarzystwo Budownictwa Społecznego (Tarnów Social Housing Association) was established to support housing construction. The Association delivered its first block of flats two years later.⁵⁰⁴

The determination of the city authorities to stop the deurbanisation of Tarnów is evidenced by the fact that the *City Development Strategy – Tarnów 2020* was announced and adopted by the City Council on 30 June 2011 (Resolution No. XI/111/2011).⁵⁰⁵ One of the objectives set forth was the adoption of packages aimed at enhancing the entrepreneurial spirit among Tarnów residents. In the urban context, several key ideas were adopted, including raising the standard of urban infrastructure, expanding the so-called leisure infrastructure, improving the aesthetics of urban spaces and, finally, increasing the attractiveness of the housing offer. The latter goal was to be achieved by supporting the construction of social rental housing. The plan aimed to build upon the principles guiding the activities of the Tarnowskie Towarzystwo Budownictwa Społecznego (Tarnów Social Housing Association) mentioned above.⁵⁰⁶

The depopulation of Tarnów observed since the beginning of the century undoubtedly remains one of the greatest threats to the city's development, also in spatial terms. The current and future city authorities face numerous challenges and ambitious tasks aimed at reversing these unfavourable processes. To this end, on 15 September 2022, the City Council of Tarnów adopted a resolution approving the document entitled *City Development Strategy – Tarnów 2030*.⁵⁰⁷ In addition to economic and social is-

⁵⁰² *Miasto Tarnów*, [in:] *Statystyczne wademecum samorządowca*, Kraków 2020, p. 1.

⁵⁰³ K. Moskal, *Kronika Tarnowa* (as n. 452), pp. 291, 294, 296–297.

⁵⁰⁴ *Ibidem*, p. 268.

⁵⁰⁵ *Strategia rozwoju miasta Tarnów 2020: aktywny, komfortowy, silny*, Tarnów 2011, p. 2.

⁵⁰⁶ *Ibidem*, pp. 7, 13, 16.

⁵⁰⁷ Resolution No. LXX/679/2022 of the Tarnów City Council of 15 September 2022 on the adoption of the *City Development Strategy – Tarnów 2030*.

issues, the document focuses on the spatial and physical development of the city. The main assumptions in this regard include the need to modernise the city's infrastructure and to develop systemic measures aimed at stopping negative trends such as depopulation of central housing estates, lack of competitiveness in the housing market due to the old building stock, as well as *'the decreasing 'city-forming' role of the city centre and its impact on the city and its surroundings'*.⁵⁰⁸ In the light of the presented strategy, seven types of spatial layouts have been distinguished within the city boundaries, including old town development, inner-city development constructed in the 18th and 19th centuries, high-rise multi-family development, low-rise multi-family development, contemporary (orderly) single-family development, single-family development based on the layout of former villages which renders them disorderly, and finally industrial and commercial development.⁵⁰⁹

Given the factor of sustainable development, green areas remain an important part of the urban space. Currently, the 'managed green areas' comprise historical parks (Strzelecki, Sanguszków, Kwiatkowskiego, and Planty Kolejowe) and parks that do not currently have the status of a monument. These include Park Sośnina, Park Legionów, Park na Górze św. Marcina (St. Martin's Hill Park), and Park Zbylitowska Góra. These green areas are complemented by 'areas of natural character', such as the area around Stawy Krzyskie (Krzyskie Ponds), Las Lipie (Lipie Forest), and the Debrza Reserve. Recreational areas also include fifteen allotment gardens within the city limits and fourteen cemeteries, six of which are World War I necropolises.⁵¹⁰

1. The Old Town of Tarnów, with its highly valuable historical urban layout and architecture, playing a key role in the central area of Tarnów.

2. The downtown area, including Plac Kościuszki and the railway station, with developed frontages and services, serving as the central area of the city.

3. St. Martin's Hill, along with the open areas at its foothills – the region around ul. Lotnicza, which constitutes an important natural, cultural, and recreational space in Tarnów.

4. The area of the Nitrogen Works in Mościce and its surroundings, regarded as one of the most significant elements in the employment structure of the inhabitants, the spatial structure of the city, as well as its history.

5. Emerging local centres in various parts of the city, requiring clear delineation and, as far as possible, provision of a comprehensive range of basic services.

6. Green areas, including wooded and recreational areas, characterised by a patchwork layout, requiring supplementation, interconnection, and the addition of various forms of intensive urban greenery, mainly parks and wooded parks of recreational significance.

7. National and international transportation routes, represented by the A4 motorway and its junctions, as well as national roads 94 and 73.⁵¹¹

⁵⁰⁸ *Strategia Rozwoju Miasta – Tarnów 2030 (City Development Strategy – Tarnów 2030)*, Tarnów, August 2022, p. 10.

⁵⁰⁹ *Ibidem*, p. 43.

⁵¹⁰ *Ibidem*, p. 49.

⁵¹¹ *Ibidem*, p. 53.

The action strategy covering the years 2022–2030 envisages the proper protection of the designated areas by raising their standards and ensuring their synergistic interconnection. Taking into account specific measures, the plans include, among other things, the development of residential construction, strengthening the city's environmental system, and simultaneously structuring economic activity zones such as the Tarnów Industrial Cluster. Ultimately, the eastern and northern regions of Tarnów, including the estates of Rzędziny, Gumniska, Stru-

sina, Krzyż, and Klikowa, are planned for (residential) urbanisation. While considering Tarnów's development prospects in the coming years, the city authorities have not ruled out expanding the city limits to areas adjacent to the administrative boundaries but have not specified the exact directions of such incremental urbanisation.⁵¹²

---

⁵¹² Ibidem, pp. 53–54, 58, 60.

KEY HISTORICAL BUILDINGS IN THE CITY CENTRE

The development of Tarnów has changed over time, partly due to destructive fires and wartime activities. Despite this, many buildings have survived to the present day, either protected by legal forms of monument preservation or listed in the local register of monuments. The city, rich in historical sites, has been the subject of numerous studies, ranging from inventories and catalogues to scientific, dictionary-style, and popular publications. This section serves as a synthesis and supplement to the preceding map, with the aim of highlighting the multi-stage nature of the city's urban development. What follows is a discussion of the objects that currently stand out as distinctive landmarks in the urban cityscape.⁵¹³

⁵¹³ In the compilation, I used, among others, records from the Regional Office for the Protection of Monuments, the team of Immoveable Monuments Documentation at the National Heritage Institute (green and white cards), architectural-conservation studies, and architectural expertise. See, for example, the National Heritage Institute, Immoveable Monuments Documentation; Regional Office for the Protection of Monuments, AWUOZ (as n. 9), Kraków/Tarnów Branch, Dokumentacja projektowo-kosztorysowa zabezpieczenia drzewostanu w Ogrodzie Strzeleckim, compiled by E. Kawa, E. Samborowska, 1986; *Tarnów. Ruiny fortyfikacji na Górze św. Marcina. Badania architektoniczne*, compiled by M. K. Trusz, Kraków 1979; A. Żaki, M. Nowosad-Gryłowa, *Wyniki badań zamczyska w Tarnowie w 1965 r.* "Acta Archeologica Carpathica" 8 (1965), pp. 239–243; *Studium historyczno-architektoniczne*, compiled by A. Malkiewicz, Kraków 1962, pp. 1–39; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, vol. 1, J. Szablowski (ed.), Warszawa 1953, pp. 440–441; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, S. Brzezicki, J. Wolańska (eds.), Warszawa 2016, pp. 1410–1426; See also, e.g.: *Kaplica w Krzyżu*, "Pogoń" 5 (8 November 1885) 23, pp. 4–5; M. Szope, *Grodziska i zamczyska województwa tarnowskiego*, Tarnów 1981; K. Moskal, *In Castro nostro Tarnoviensi. Zamek tarnowski jako rezydencja, warownia i centrum administracyjno-gospodarcze dóbr tarnowskich*, Tarnów 2004; K. Moskal, *Kronika Tarnowa*, Tarnów 2015; M. K. Trusz, *Tarnów. Wielki przewodnik*, vol. 1: *Stare Miasto*, A. Niedojadło (ed.), Tarnów 2010, pp. 355–358; *Tarnów – Stare Miasto*, vol. 1, S. Potępa (ed.), Tarnów 1994, pp. 163–176, 195–197, 201–204, 213–227; F. Herzig, *Katedra, niegdyś kolegiata w Tarnowie*, Tarnów 1900; R. Brykowski, M. Kornecki, *Drewniane kościoły w Małopolsce południowej*, Wrocław 1984; L. Poniewozik, *Kościelne początki Tarnowa*, "Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne" 102 (2014), pp. 179–204; J. Leniek, *Kronika OO. Bernardynów w Tarnowie*, Tarnów 1894; J. Leniek, F. Herzig, T. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa*, Tarnów 1911; A. Rogozińska, *Szkoły siostr urszulanek w Tarnowie w latach 1877–1953*, Lublin 2002; A. Leo, *Tarnowskie kościoły*, Tarnów 2000; P. Glugla, *100-lecie konsekracji kościoła księża Misjonarzy w Tarnowie*, "Saeculum Christianum" 16 (2009) 2, pp. 183–195; J. Wowczak, *Jan Sas-*

Ruins of the castle on St. Martin's Hill

Built between 1329 and 1342, the castle was thoroughly rebuilt and extended by Jan Amor Tarnowski in the 16th century and then divided into (1) a Gothic castle with two round towers and (2) a Renaissance bastioned fortification. The Gothic castle consisted of a cylindrical stone tower, a residential part with a chapel and outbuildings. In the 16th century, the residential part was remodelled into a Renaissance palace. The fortress was modernised, including the construction of a two-storey arsenal with barrel-vaulted chambers inside the walls and the fortification of the walls with roundels. In 1570, the castle was reduced to ruins by an invasion. In 1603, Janusz Ostrogski added a short wing to the Upper Castle. In the 17th century, the fortress was divided into the Upper Castle, a courtyard, and other buildings. At that time, it served not only as the residence of the town's lords but also as the seat of the Starosty. In 1675, further renovations were carried out, but the castle was already in ruins. In 1747, Janusz Aleksander Sanguszko authorised the demolition of the castle walls and allocated the materials for the construction of a church in the Bernardine monastery in Tarnów. Further parts of the castle walls disappeared in 1848, the stones and bricks being used for private projects of the Sanguszko family.

-Zubrzycki. Architekt, historyk i teoretyk architektury, Kraków 2017, pp. 97–104; M. i K. Piechotka, *Bramy Nieba. Bóżnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2017, pp. 212–214; *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010, pp. 103, 121–123; S. Potępa, *Złota era Tarnowa. Architektura i budownictwo w Tarnowie na przełomie XIX i XX w.*, Tarnów 1998, pp. 66; J. E. Dutkiewicz, *Materiały źródłowe do budowy murów obronnych miasta Tarnowa z lat 1513–1545*, "Rocznik Historii Sztuki", vol. 1 (1956), pp. 237–301; S. Potępa, *Park miejski w Tarnowie zwany Ogrodem Strzeleckim*, Tarnów 1976; S. Potępa, *Inżynierowie tarnowscy przełomu XIX i XX wieku – Janusz Rypuszyński i Adolf Stapf*, "Rocznik Tarnowski" 2 (1991/1992), pp. 243–247; T. Rzepecki, *Historia tarnowskich wodociągów i kanalizacji. Od drugiej połowy XV wieku do 2010 roku*, Tarnów 2010; A. Sypek, *Najstarsza i najbogatsza córka Tarnowa. Od Kasy Oszczędności miasta Tarnowa do Banku Przemysłowo-Handlowego S.A.: 1861–1998*, Tarnów 1998; M. Rymar, *Architektura dworców Kolei Karola Ludwika w Galicji w latach 1855–1910*, Warszawa 2009, pp. 121–134; W. Szczepanik, *Wzajemne relacje między wojskiem a społeczeństwem w galicyjskim garnizonie przełomu XIX i XX wieku na przykładzie Tarnowa*, "Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne" 145 (2018) 4, pp. 805–821; J. M. Marszalska, *Szkieł do zarządu dóbr i archiwum rodzinnego Sanguszków w Gumniskach*, "Rocznik Tarnowski" 4 (1994), pp. 311–318.

Town Hall

The brick building, which dates back to the mid-14th century, underwent significant renovations in the 16th century (mentioned in 1526 and then in 1558–1561), in the 19th century (including 1850, 1861–1862, 1865, 1879, 1889–1892), in 1925–1929 (reconstruction of certain elements of architectural details), in 1947, and 1964–1968. During the latter period, the building underwent extensive restoration work *‘with the aim of restoring it to its 16th-century state’* for museum exhibition purposes (rebuilding of the façade, changes to the arrangement of the window openings, relocation of the main portal, replacement of the pinnacles and installation of a ribbed ceiling over the Commoner Room). Between 1558 and 1561, the Town Hall took on a Mannerist appearance.

The Town Hall’s cellar housed, among other things, an armoury. On the ground floor, there were vaulted rooms (including *wietnica* (an assembly hall), the residence of the municipal instigator and a dwelling of a *wietnik* (a person in charge of the assembly hall)). On the upper floor, there was, among other things, the Commoner Room (rebuilt into smaller rooms in 1793) and the Council Room. The building suffered serious fires in 1663 and 1792. After the second fire, it was rebuilt, but the ceilings were lowered, and the layout of the rooms changed. In 1861–1862, the cellars of the Town Hall (unused since the 18th century) were uncovered, the western corner of the town scale was demolished (it was completely dismantled during subsequent renovations), and the entire building underwent urgent repairs. In 1889–1892, Szczęsny Zaremba supervised a thorough renovation and redesign of the building in the Neo-Renaissance style.

Townhouses of the Main Square (Rynek)

The current development around the main square (Rynek) is considerably less rich than before the fire of 1663. Still, many of the townhouses standing at the market today have cellars dating from the 14th, 15th, and 16th centuries, e.g. the cellars in the Ratajewicz’s townhouse date from the 14th century. The slow reconstruction of the crisis-ridden town, the merging of plots of land and a series of fires caused the buildings to change their appearance. Modest tenement houses replaced the magnificent Renaissance townhouses with arcades. The arcades remaining after fires and reconstructions were later completely removed or rebuilt. The arcades in the Rosowski and Sakowiczowska townhouses at Rynek 14 and between the townhouses at Rynek 19–21 were recreated as a result of restoration and conservation works in the 20th century. At the end of the 18th century and in the first decades of the 19th century, after fires, many townhouses were extended with a second floor. At that time, they were also given a new style, such as Nikielson’s townhouse, which was transformed into a broad-fronted building with Neo-classical decoration. At the turn of the 19th and 20th centuries, the townhouses were further remodelled, and many were given historicist facades.

Cathedral Basilica

The building was constructed from the 14th century onwards on the site of its predecessor, originally a single-nave parish church with a closed rectangular chancel. It was enlarged after 1400, probably with the addition of a tower, two chapels (sacristy and St. Cross) and a chapel of St. Anne in the early 15th century. A two-storey Gothic chapel (rebuilt in 1712, covered with a dome and decorated in the Baroque style) and the Chapel of the Commission of the Apostles were added in 1415. Between 1485 and 1514, the church underwent further extensions financed by Jan Amor Tarnowski, with late Gothic portals, additional stone elements of architectural ornamentation, vaults (including the net vault of the nave from the 16th century, added in 1890) and a new chapel – Our Lady of the Scapular (around 1514, with a cross-rib vault), together with the treasury above the sacristy.

The collegiate church suffered fires in 1617, 1663, and 1735, but the generosity of the nobility and townspeople made it possible to repair and renovate the damaged parts. Between 1810–1816 and 1827–1832, the church was transformed from a single nave with chapels to a triple nave with arcades between the naves. The chancel was extended and a neo-Gothic chapel of St. Benedict was added. In the 1850s, new altars were purchased, the floor was laid, and the so-called canonical sacristy was built.

On the initiative of Bishop Ignacy Łobos, architect Julian Zachariewicz prepared a plan for the purist restoration of the Cathedral in 1889–1897. During this period, the last bay of the chancel with a polygonal closure, two northern porches and the crown of the tower were added. The neo-Gothic stylistic layer was applied in a purist spirit. The church was renovated several times: in 1926–1927, in 1957–1960 (conservation of the tombs, replacement of the lighting and flooring, exposition of the Gothic windows in the chancel, frescoes around the Ostrogski monuments and Gothic-Renaissance polychromy in the chapel of Our Lady of the Scapular), in 1960–1962 (renovation of the polychromy and flooring), in 1983 (conservation and protection of the polychromy) and 2005–2007 (replacement of the roof).

Development at Plac Katedralny

The space of the square, which was already marked out at the time of the city’s foundation in 1330, is currently dominated by the cathedral. The most important buildings on the square (apart from the Cathedral) include the Scholasteria, the Akademiola, the Mikołajowski House, Canonry I and Canonry II, and the Canon’s Palace, surrounded by buildings from the 19th and 20th centuries. The Mikołajowski House was owned by the Koruszowski family and Barbara and Jan Mikołajowski using the Gryf coat of arms. In 1524, the latter carried out an extensive late Gothic reconstruction. After Wojciech Kaszewicz founded the so-called Akademiola in 1753, the house became the residence of the professors of the academic colony. In 1792, when a gymnasium replaced the academy, the building became the residence of the prefect of the gymnasium. In the following decades, the Mikołajowski House was used for educational purposes and temporarily housed a health centre. After renova-

tions in 1946–1952, it was converted into an exhibition hall for the Diocesan Museum.

Next to it is the *Mansjonarzy House*, which assumed its present form in the 18th century. In the 1960s and 1990s, it underwent construction and adaptation works (for museum purposes among others), including the construction of a staircase, the replacement of windows and doors, and the adaptation of the ceiling structure for exhibition purposes.

The canon's brick palace, a two-storey building erected along the defensive walls by Father Mikołaj Zamoyski, was extensively rebuilt by Prepositus Stanisław Świejkowski. After the partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth, it housed the circular authorities. In the last two decades of the 18th century, two side wings were added, and a coach house was organised in one of the wings. In the 19th century, it underwent a thorough reconstruction, during which its external elevations were given Neo-Renaissance forms.

The filial Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary “on Burek” (currently the Sanctuary of Our Lady of the Scapular)

The present temple was built on the outskirts of the city around 1458, replacing its predecessor. Consecrated in 1462, it has a single nave with a narrower, three-sided chancel closed to the north by a sacristy with a vestibule. There is a tower to the west. The church was badly damaged by fire in the early 17th century, but the burnt sections were rebuilt before 1640. Originally, three window openings decorated with stained glass from 1596 depicting saints (including St. Christopher and St. Paul) provided light to the interior. In 1620, two further windows were added to the chancel (on the south and north sides). The nave and chancel are covered by a common roof, and a spire tower was added in 1653. A new tower was built around 1910. The church was renovated in 1854 and then in 1963–1965 according to the design by architect Lech Stachowski. The interior houses a preserved 16th-century polychrome painting depicting the Tree of Jesse and paintings by Tadeusz Terlecki from 1930.

The filial Church of the Holy Trinity in Terlikówka

The church was built between 1595 and 1597, consecrated in 1597, but thoroughly rebuilt between 1857 and 1858. It is an oriented building with a nave wider and higher than the chancel closed by a three-sided apse. Inside, many elements of the original furnishings have been preserved, including a painting of the Holy Trinity from around 1600 and a *Crucifixion* with the cross-worshipping founders and the date of the building's consecration given on a side altar from the late 16th century. The polychrome painting dates from the early 20th century. The church was renovated in 1965–1966 and 1996–1998.

The complex of the Church of the Exaltation of the Holy Cross and the Bernardine monastery

When the Bernardines arrived in Tarnów in 1459, a wooden church and monastery had already been prepared for them, later replaced by late Gothic brick buildings in 1468. The develop-

ment was dominated by a single-nave church dedicated to Our Lady of the Snows with a narrower polygonally closed chancel and an adjoining three-winged monastery with a central courtyard. At present, only a few remains from this period are preserved, including fragments of the original chancel decoration and a portal of the former church tower.

After in the 1780s the Bernardines moved into the buildings formerly occupied by the Bernardine nuns the existing complex of monastic church and convent suffered considerable damage, especially during fires in 1809 and 1814. Between 1823 and 1825, the eastern and western wings of the monastery were demolished. The only remnant of the original Bernardine structures is the building at ul. Bernardyńska 19, a fragment of the southern wing of the monastery rebuilt in the Neoclassical style in 1823.

The convent at ul. Bernardyńska 13 was built in 1680 and originally belonged to the Bernardine Sisters, who had been living in Tarnów since 1555. The convent was originally attached to a wooden church from around 1630, which was replaced in 1752–1776 by a brick building dedicated to the Exaltation of the Holy Cross, founded by Paweł and Barbara Sanguszko. The single nave has a narrower chancel (both the nave and the chancel have two bays that are not exactly on the same axis of the church) due to the course of the street. The hall church, lit by windows on the south side, is covered by a saddle roof with varying heights. On the north wall of the chancel was the treasury (since 1954, the Chapel of Jesus the Merciful), on the south wall was the sacristy, and to the west of the nave was the convent oratory (now the music choir). Renovations were carried out in 1954, and the polychromy was restored in 1960 (by Karol Pustelnik). A reinforced concrete staircase to the choir was built in 1980, and marble floors were laid in 1987. The monastery grounds are bounded by a brick and plaster fence, with access through a gate (in the recess of the fence) on the western side.

The Ursuline convent complex

A complex of buildings remodelled or built between 1877 and 1931, including the convent and school buildings (at ul. Bema 9 and 11), a dormitory (at ul. J. Bema 13; originally from the first half of the 19th century, extended in 1878 and 1898), and the remains of a 19th-century garden. These include a statue of the Immaculate Conception of the Virgin Mary from 1880, a statue of St. Joseph with the Child from 1891, and fragments of fences and farmyard buildings from the early 20th century. In 1877, seventeen nuns arrived in Tarnów. They settled in a one-storey house donated by Canon Karol Kraus and Maria Witter (now ul. Bema 13). Karol Polityński built a church for the sisters in 1877–1878 and adapted the acquired property to the needs of the congregation. In 1884, at the initiative of the Ursuline Sisters, St. Ursula's School was built according to Antoni Schmitzek's plans (ul. Bema 11). Between 1885 and 1889, a two-storey enclosure building designed by Schmitzek was erected. In 1889, the second floor of the building (now at ul. Bema 13), designed by Franciszek Hackbeil, was added. This was the beginning of the school's extension (at the present ul. Bema 11) designed by Jan Lewiński from Lviv. In 1898, the first house

donated to the Ursulines was extended by an additional floor. In 1903 and 1906, outbuildings and walls were erected, and in 1907, a two-storey wing was added to the school building. In the early 1920s, the convent complex consisted of the enclosure, the chapel, and the two-storey school building. In 1924, the wing of the school building (ul. Bema 11) was completed, and the whole complex included a chapel, four townhouses, and a garden. In 1931, a new school building designed by Edward Okoń was built.

The parish Church of Holy Family and rectory

The representatives of the Missionaries of St. Vincent de Paul settled in Tarnów in 1904, and their temporary church was a wooden temple on Burek. The actual buildings of the Missionary Church-Monastery complex were designed by Jan Sas-Zubrzycki and constructed by builders under the direction of August Tarkowski on the land donated to the Congregation by Prince Eustachy Sanguszko. The Neo-Gothic church dedicated to the Holy Family was built between 1904 and 1908 as a brick structure on a base of sandstone quarried in Cieżkowice, with the upper parts of the walls made of brick. The church was consecrated on 4 October 1908 by Bishop Leon Wałęga. Around 1910, the area around the church was paved with 'cement slabs,' creating clear pathways. Renovations were carried out after the Second World War to repair war damage from 1944. The churchyard is marked by the original wall, although heavily modified in the 1960s, and a small shrine from the first half of the 19th century. An integral part of the complex is the current rectory, once a monastery with living quarters, a refectory, and a kitchen. It ceased to serve its original purpose after the construction of two new parish buildings in 1976 and 1985. The monastery building was consecrated and officially inaugurated on 23 May 1908.

Church of the Holy Cross and Our Lady of Perpetual Succour

The dedication refers to the original *patrocinium* and the image of Our Lady of Perpetual Succour, brought from Rome in 1914 and venerated in the church. Originally, a wooden cross stood on the site of the present church, followed by a small chapel built in 1883–1884 as a votive offering for the cessation of the plague that struck the inhabitants of Krzyż, a village near Tarnów, in 1873. The chapel was designed by Józef Szebest and consecrated on 21 September 1884 by Father Stanisław Walczyński, canon of the Tarnów cathedral chapter. In 1909–1910, the chapel was extended by the master mason Jan Marek according to the design of Augustyn Tarkowski. The enlarged sacral building became a small church, where a separate parish of the Holy Cross was established on 10 May 1925. After 1945, the damaged walls were in danger of collapsing, and the incorporation of Krzyż into the municipality of Tarnów in 1958 resulted in the spatial and demographic development of the district. The new church was built between 1968 and 1971 on the foundations of the old one as a three-nave church with a tower at the front. It was consecrated in 1975.

Old Synagogue square, Old Synagogue bimah

The square and the bimah are the remains of the Old Synagogue, which stood on the site until 1941. It was burnt down on 8 November 1939 and blown up and demolished two years later. At first, a wooden synagogue from 1582 stood in its place, serving the needs of the small Jewish population of Tarnów. It was probably destroyed by fire in the first decades of the 17th century and replaced by a brick building. The structure suffered successive fires, and permissions for new constructions were granted in 1661 and 1670. The last was extended in 1796 when the western vestibule and the northern extension were added (they burnt down in 1814). It was an example of a central synagogue. Further extensions took place between 1815 and 1848 (the synagogue was extended to the west, and the surrounding space was developed into a kind of synagogue complex). In the 1870s and 1880s, it received a Neo-Romanesque front. At the beginning of the 20th century, the area around the synagogue was fenced in. In 1929, a wooden vestibule was added. The remaining bimah was given a protective roof in 1987 and incorporated into a planned space to commemorate the synagogue.

Sanguszko Palace (Plac Sobieskiego 5)

Constructed in the final two decades of the 18th century on the site of the Sanguszkos' wooden inn. Originally, the Baroque Ducal House of Hieronim Sanguszko had two wings and three storeys, and its surroundings included stables, among other features. Alongside the townhouse known as Książęca (Ducal), the palace was the second building in Tarnów connected with the Sanguszko residence. In 1825, the state authorities acquired the building, transforming it into the seat of the circular and later poviát authorities. The building was reconstructed in the 1830s and 1870s. At the turn of the 19th and 20th centuries, its layout and appearance were adapted to the needs of the circular and poviát authorities. During the latter reconstruction, the façade was given a Neo-Baroque form. Szczęsny Zaremba, as Tarnów's director of construction, imbued the building with the character of a stylistically unified structure, aligning with the prevailing architectural trends of the monarchy.

Town fortifications

Of the defensive structures that have survived to the present day, the oldest date from the 14th to 16th centuries. Today, they include a two-storey late Gothic brick and stone half-roundel from the 16th century with preserved semicircular inward-flared embrasures, a brick tower with an original vault and traces of embrasures, and c. 400 metres of preserved town fortifications – walls and bailey (in 1959 there were only 15 sections), whose construction is dominated by zendrówka brick, laid in monk or/and Gothic bond. Based on this, it is known that the defensive walls of Tarnów formed an irregular oval, adapted to the topography of the area of the present Old Town. In the years 1648–1651, the fortifications were thoroughly renovated, with the last works being mentioned in the 1780s, when the fortifications were already obsolete and no longer fulfilled

their primary function. In the last decade of the 18th century and the beginning of the 19th century, the Tarnów fortifications were demolished, and their remains were described as ruins in 1959. Their condition began to improve between 1961 and 1965 when they were secured and made accessible between 1954 and 1969.

Municipal Park (Ogród Strzelecki)

The park was established on the site of the former Podwale Dyksonówka town grange. Designed by Antoni Schmidt, a gardener from Krosno, it was constructed in 1866 and divided into a walking area and an agricultural part (with the western section further divided into a nursery and a vegetable garden). The Rifle Society's shooting range and its surroundings (located in the southwestern part of the park, designed by Janusz Rypuszyński in 1891) are integral components of the park. The Neo-Gothic shooting range (circa 1866), the orangery (circa 1894, reconstructed in 1929, 1936, and 1955), the greenhouse (1878), the two-room house, and the wooden gatekeeper's booth (circa 1873, later replaced by a gatekeeper's lodge), a gardener's house in the Vienna Secession style (1902–1907, designed by Szczesny Zaremba, replacing an earlier one from 1894), a water fountain (1912), a mausoleum (1928), and a water chime by the Viennese firm J. A. Hilpert all constitute significant features. In 1912, the location of the main entrance was changed, altering the spatial layout, including the introduction of a strip-and-group tree planting system. In 1927–1928, the park's layout and appearance were modified to suit the function of the mausoleum of General Józef Bem (designed by Adolf Szyszko-Bohusz). In 1927, the entire area was enclosed by a concrete fence with a representative entrance gate (secessionist fittings designed by E. Okoń). After the Second World War, the streets were asphalted, electric lighting was installed in 1955, and the orangery buildings were renovated and adapted for social housing.

Hotel Bristol

Originally, the building was to be called the Hotel Polski, but it eventually became the Hotel Bristol, owned by the Rypuszyński family. The establishment was built between 1904 and 1906 according to the design of Janusz Rypuszyński. It represents the characteristic features of the architect's early style, influenced by Art Nouveau and geometric forms. Due to the configuration of the site, the building has a distinctive layout and plan.

In the 1930s, the building was extended and the façade facing ul. Krakowska was redesigned by Witold Gizbert-Studnicki. Art Nouveau decorations were replaced by eclectic style. Further alterations took place in 1941–1942 when the building was adapted for use as a hotel for Germans, according to a design by the office of A. Seifert and M. Elckmayer. Subsequently, from 1949 to 1962, the building underwent a series of adaptations and modernisations.

Former Savings Bank (currently a bank)

The building was designed by Karol Polityński and built in 1880–1882 as the headquarters of the Tarnów Savings Bank (on the first floor) and the Casino and Music Societies (on the second floor). In 1896, the building was extended according to the project of Adolf Stapf when, among other things, one of the wings was extended, and the layout of the building was changed. In 1929, the wooden structure of the main staircase was replaced by an iron-concrete one, adapting it to the needs of the building, which had both banking and cultural functions. In 1949, the building was renovated to accommodate the Polish United Workers' Party (PZPR), new partitions were installed, and terracotta floors were replaced with parquet. The interior walls were also painted. Renovation of the Hall of Mirrors took place in 1964, while conservation of the interior decoration – stucco, stonework, and window woodwork – was carried out in 2011–2013.

Mansion, granary, garden, ul. Krakowska 10

The one-storey, two-bay wooden mansion with a full cellar and the so-called 'Polish' high hipped roof was mentioned as early as the end of the 18th century. Over time, the wooden walls were replaced by brick walls. It stands as a testament to the former development of Krakowskie Przedmieście, which included the Sanguszko Inn from 1799 (on the site of the former Rhod Inn behind the Krakowska Gate; after reconstruction, it became the Hotel Krakowski) or the Post Office building with a stagecoach station. Since 1903, the property has been owned by the city, and in 1927, it became the site of the municipal museum. It was thoroughly renovated in the 1970s. It is surrounded by a garden with a wooden granary from the late 18th century.

Mansion, ul. Konarskiego 15

The Neoclassical mansion was built at the beginning of the 19th century as a two-bay, one-storey wooden structure. There is a four-columned portico on the facade. Over time, a brick extension with a suite room arrangement was added to the northern elevation. In the 1930s, the wooden walls were replaced by brick walls. In 1959, the building was classified as severely damaged, but repairs were undertaken, and in 1966 it was classified as partially damaged. The property was sold to the State Treasury in 1975. A new fence was built at the end of the 1970s.

Mansion with garden, ul. Batorego 19

It is a Neoclassical building from the first half of the 19th century with the characteristics of a suburban residence. The Kostaś family lived here, including Eustachy Sanguszko's major-domo, Tadeusz Kostaś, who received the property from Prince Eustachy. In 2018–2020, the mansion, which was in ruins, underwent a general renovation and the building was turned into a restaurant space.

WSKAZÓWKI BIBLIOGRAFICZNE | BIBLIOGRAPHY

Materiały niepublikowane | Unpublished materials

- Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie.
Delegatura w Tarnowie:
Krasnowolski B. et al., „Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne”, Kraków 1988–1991, mps.
Trusz K. M., „Mury obronne Tarnowa. Stan zachowania”, Tarnów 2014, mps.
- Miejska Biblioteka Publiczna im. J. Słowackiego w Tarnowie:
Gryl W., „Niezapomniani ludzie Tarnowa – wspomnienie o mgr inż. arch. Witoldzie Giźbert-Studnickim. Kilka słów na temat działalności mgr inż. arch. Witolda Giźbert-Studnickiego w dziedzinie ochrony i popularyzacji piękna tarnowskich zabytków”, Tarnów, 20 X 1976, mps, wersja elektroniczna: oai:dlibra.biblioteka.tarnow.pl:438.
- Statut dla obwodowego miasta Tarnowa*, Kraków 1863.
Strategia rozwoju miasta Tarnów 2020: aktywny komfortowy, silny, Tarnów 2011.

Źródła i opracowania opublikowane | Published sources and studies

- Arvay A., *Założenie pełnej kolonii akademickiej w Tarnowie*, [w:] *Sprawozdania Dyrekcji I Państwowego Gimnazjum w Tarnowie za rok 1926/27*, Tarnów 1927.
- Balicki W., *Miasto Tarnów: pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym i naukowym*, Tarnów 1831.
- Białas T., Szymanowski Z., *Mościce: kolebka polskiej chemii, ostoja patriotyzmu*, t. 1: *Lata 1926–1945*, t. 2: *Lata 1945–1918*, Tarnów 2002.
- Dutkiewicz J. E., *Materiały źródłowe do budowy murów obronnych miasta Tarnowa z lat 1513–1545*, „Rocznik Historii Sztuki” 1 (1956).
- Dworzaczek W., *Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego*, Warszawa 1985.
- , *Lelivici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego wiek XI–XV*, Warszawa 1971.
- Encyklopedia Tarnowa*, Tarnów 2010.
- Forczek-Sajdak A., Skrzelowka J., *Renesansowe kamienice przy Rynku nr 20 i 21 w Tarnowie. Historia i konserwacja*, „Rocznik Tarnowski” 24 (2019).
- Frazik J. T., Borek W., *Dawny kościół i klasztor Bernardynów w Tarnowie. Próba odtworzenia*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” 23 (1989–1990).
- Galas K., *Tarnowska kolej w początkach odrodzonej Polski*, „Zeszyty Naukowo-Techniczne Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Komunikacji Rzeczypospolitej Polskiej Oddział w Krakowie” 3 (117) (2018).
- Gługła P., *100-lecie konsekracji kościoła księży Misjonarzy w Tarnowie*, „Saeculum Christianum” 16 (2009) 2.
- Herbst S., *Tarnowska basteja*, [w:] *O naprawę Rzeczypospolitej XVII–XVIII w. Studia ofiarowane Wł. Czaplowskiemu w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa 1961.
- Herzig F., *Katedra, niegdys kollegiata w Tarnowie*, Tarnów 1900.
- Holdys S., *Kupcy w Tarnowie*, https://www.archimemory.pl/pokaz/wladyslaw_antoni_wieczorkiewicz,17145 (dostęp 30.10.2023).
- Jaśkiewicz B., Potępa S., *Tarnów pod zaborem austriackim*, Tarnów 1975.
- Jewuła Ł., *Galicyjskie miasta i miasteczka oraz ich mieszkańcy w latach 1772–1848*, Kraków 2013.
- Kossacki-Litwin Ł., *Spośród Szekotów pan radzic. Jerzy Enesz rajca i kupiec tarnowski w pierwszych połowie XVII w.*, „Rocznik Tarnowski” 21 (2006).
- Krasnowolski B., *Tarnowski zespół osadniczy Spicymira Lelivity*, „Quart” 2 (60) (2021).
- Kumor B., *Prepozytura tarnowska: opracowanie materiałów źródłowych do atlasu historycznego Kościoła w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea w Polsce” 12 (1966).
- Leniek J., *Inwentarz miasta Tarnowa*, [w:] *Sprawozdania CK II Gimnazjum w Tarnowie 1907/8*, Tarnów 1908.
- , *Kronika OO. Bernardynów w Tarnowie*, [w:] *Sprawozdanie Dyrekcji C.K. Gimnazjum w Tarnowie za rok szkolny 1893/4*, Tarnów 1894.
- , *Materiały źródłowe do dziejów miasta Tarnowa* [w:] *Sprawozdanie Dyrekcji C.K. Gimnazjum w Tarnowie za rok 1896/9*, Tarnów 1899.
- , *Przepisy hetmana Jana Tarnowskiego dla mieszczan tarnowskich*, [w:] *Sprawozdania C.K. gimnazjum a Tarnowie za rok szkolny 1896/7*, Tarnów 1897.
- Leniek J., Herzig F., Leśniak F., *Dzieje miasta Tarnowa*, Tarnów 1911.
- Leo A., *Tarnowskie kościoły*, Tarnów 2000.
- Lichwała R., *Historia techniczno-technologiczna Zakładów Azotowych w Tarnowie*, „Chemik” 66 (2012) 10.
- Marszałka J. M., *Szkieł do zarządu dóbr i archiwum rodzinnego Sanguszków w Gumniskach*, „Rocznik Tarnowski” 4 (1994).
- Moskal K., *In Castro nostro Tarnoviensi. Zamek tarnowski jako rezydencja, warownia i centrum administracyjno-gospodarcze dóbr tarnowskich*, Tarnów 2004.
- , *Kronika Tarnowa*, Tarnów 2015.
- , *Panie na Tarnowie*, Tarnów 2020.
- Państwowa Fabryka Związków Azotowych w Mościcach*, Kraków 1930.
- Poniewozik L., *Kościelne początki Tarnowa*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 102 (2014).
- Potępa S., *Fiakrem po Tarnowie*, Kraków 2014.
- , *Inżynierowie tarnowscy przełomu XIX i XX wieku – Janusz Rypuszyński i Adolf Stańf*, „Rocznik Tarnowski” 2 (1991/1992).
- , *Park miejski w Tarnowie zwany Ogiardem Strzeleckim*, Tarnów 1976.
- , *Tarnów międzywojenny (Kronika) 1918–1939*, Tarnów 1988.
- , *Tarnów pod zaborem austriackim. Kronika 1772–1918*, Tarnów 1985.
- , *Tarnów w dawnych rysunkach i obrazach*, Tarnów 2007.
- , *Złota era Tarnowa. Architektura i budownictwo w Tarnowie na przełomie XIX i XX w.*, Tarnów 1998.
- Rogozińska A., *Szkoły sióstr urszulanek w Tarnowie w latach 1877–1953*, Lublin 2002.
- Rymar M., *Architektura dworców Kolei Karola Ludwika w Galicji w latach 1855–1910*, Warszawa 2009.

- Rzepecki T., *Historia tarnowskich wodociągów i kanalizacji. Od drugiej połowy XV wieku do 2010 roku*, Tarnów 2010.
- Sypek A., *Najstarsza i najbogatsza córka Tarnowa. Od Kasy Oszczędności miasta Tarnowa do Banku Przemysłowo-Handlowego S.A.: 1861–1998*, Tarnów 1998.
- , *Tarnów cegłą murowany. Monografia cegielni tarnowskich 1330–2015*, Tarnów 2015.
- Szczepanik W., *Wzajemne relacje między wojskiem a społeczeństwem w galicyjskim garnizonie przelomu XIX i XX wieku na przykładzie Tarnowa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 145 (2018) 4.
- Szewczyk F., *Tarnów podczas inwazji rosyjskiej (od 10 listopada 1914 r. do 5 maja 1915 r.)*, Tarnów 1932.
- Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, t. 1–3, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Tarnów 1981–1987.
- Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 1–17, Tarnów 1994–2008.
- Żaki A., Nowosad-Gryłowa M., *Wyniki badań zamczyska w Tarnowie w 1965 r.* „Acta Archeologica Carpathica” 8 (1965).

OPISY REPRODUKCJI

Reprodukowane plany i mapy zostały opisane według następującego schematu: tytuł nadany wspólnie, rok wykonania lub wydania, tytuł oryginalny, autor, technika wykonania, wymiary (podstawa × wysokość w cm; w opisach widoków podano wymiary pola odbitki, natomiast w nawiasie wymiar całkowity), skala, orientacja, geneza i zawartość, miejsce przechowywania oryginału i źródło reprodukcji, a także informacje o publikacji planu.

1. PLANY I MAPY

Opracował ZDZISŁAW NOGA

1.1. Tarnów, centrum. Plan katastralny, 1848–1852

Przerys, przeskalowane z 1:2880 na 1:2500.

Na podstawie: *Stadt Tarnow sammt Enclave Pogwizdów*, 1852, ark. II; *Vorstadt Zabłocie mit Terlikówka in Galizien Tarnower Kreis Bezirk Stadt Tarnow*, 1852, ark. I; *Vorstadt Grabówka in Galizien Tarnower Kreis*, 1848, ark. II; *Vorstadt Strusina in Galizien Tarnower Kreis*, 1852, ark. III, V. Rysunek barwny i litografia barwna, wymiary różne.

Or.: Urząd Miasta Tarnowa, Wydział Geodezji, bez sygn.; Archiwum Narodowe w Krakowie, sygn. 29/A.Sang. Kart 86.

1.2. Tarnów. Plan katastralny, 1848–1852

Przeskalowane z 1:2880 na 1:10 000.

Na podstawie planów katastralnych wymienionych w 1.1. oraz wsi położonych we współczesnych granicach miasta. Miejsce przechowywania: Urząd Miasta Tarnowa, Wydział Geodezji, bez sygn.; Archiwum Narodowe w Krakowie, sygn. 29/A.Sang. Kart 86.

1.3. Tarnów. Plan miasta, 1796

Plan des Tarnower Stadtischen Bezirk sammt den darinen und um denselben befindlichen geistlichen Gründen, Franz von Grottger, architekt (Civil Ingenieur), skala ok. 1:2700, orientacja zachodnia, rysunek barwny, wymiary 228 × 113 cm.

Najdawniejszy plan miasta Tarnowa. Ukazuje miasto i jego posiadłości w granicach gminy miejskiej oraz posiadłości miejskie i kościelne poza jej granicami. Ujęto samo miasto oraz grunty należące do miasta, a także nieruchomości kościelne. W Objaśnieniu wyszczególniono ich powierzchnię w morgach. Oznaczono m.in. trakt cesarski i zmiany siatki ulic.

Or.: Archiwum Narodowe w Krakowie, sygn. 29/663/6/ 963.

1.4. Tarnów. Plan miasta po pożarze, 1814

Grundriss der Stadt Tarnow wie selbe nach dem letzten Brande besteht mit Bemerkung aller laut conscription zugetheilten Haus Nummer sammt ibren Hans Eigenthümern die roth illuminirten bedneten den Grund der gemauerten und die gelben den der noch bestehenden holzernen Hauser von selbe bis heutigen. Dato vongestertigten aufgenommen worden, Johannes Mark v. Cruss (K. K. Landesbau-directions adjunkt), skala 1:720, rękopis barwny, wymiary 56,7 × 67,7 cm.

Plan miasta Tarnowa po pożarze z 1813 r. W prawym rogu umieszczono nazwiska właścicieli nieruchomości i numery ich oznaczonych na planie budynków.

Or.: Muzeum Okręgowe w Tarnowie, sygn. MT-H/1402.

1.5. Plan folwarków Podwale, Dyczanówka i Infułackiego, 1838

Situations Plan der zur Stadt Tarnow geherigen Vorwerke Podwale Dyczanówka und Inbulacka sammt den dazwischen liegenden Privat Grundten, podziałka w sążniach wiedeńskich, skala ok. 1:2610, rękopis barwny, wymiary 116,5 × 33,2 cm.

Plan folwarków położonych na gruntach miejskich przygotowanych pod parcelację, obejmujący zasięgiem zabudowę ul. Wałowej.

Or.: Archiwum Narodowe w Krakowie, sygn. 29/663/3/1077.

1.6. Tarnów. Plan miasta z podziałem na parcele, ok. 1870

Skala 1:3000, rękopis barwny, wymiary 62 × 31,5 cm.

Obejmuje miasto w granicach katastralnych. Wyróżniono obiekty sakralne (w tym synagogi) i użyteczności publicznej. Barwą czerwoną oznaczono zabudowę murowaną, a żółtą zabudowę drewnianą. Oznaczono sieć wodną, tereny zielone, podpisano ważniejsze ulice i obiekty.

Or.: Archiwum Narodowe w Krakowie, sygn. 29/663/6/964.

1.7. Tarnów. Plan miasta, po 1875

Podziałka liniowa, skala 1:2880, rękopis barwny na kalce, wymiary 81,4 × 83 cm.

Opracowany na podstawie planów katastralnych plan miasta w drugiej połowie XIX w., z zaznaczonymi ważniejszymi obiektami.

Or.: Archiwum Narodowe w Krakowie, sygn. 29/663/6/1111.

1.8. Tarnów. Rozwój miasta w latach 1885–1907, 1907

Skala [ok. 1:9000], rysunek barwny, wymiary 56,7 × 78,3 cm. Na 2 planach przedstawiono plan miasta w 1885 i 1907 r. Oznaczono domy parterowe (bez barwy) i piętrowe (na czerwono), zabudowę drewnianą (na żółto), a także pola orne i sieć hydrograficzną. Widoczny jest regres zabudowy drewnianej.

Or.: Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział w Tarnowie, sygn. 33/222/ZK 13.

1.9. Tarnów. Plan krajobrazowy, 1927

Opr. Zdzisław Simche. Skala 1:5000, druk barwny, wymiary 42 × 60 cm.

Na planie oznaczono drogi, ulice, place i ich funkcje, tereny zielone, cmentarze, obiekty użyteczności publicznej, obiekty przemysłowe, budownictwo mieszkalne wielopiętrowe i parterowe, murowane i drewniane, a także funkcje budynków. Data 1927 podana w legendzie.

Druk: Z. Simche, *Tarnów i jego okolice*, Tarnów 1930.

1.10. Tarnów. Plan rozmieszczenia przemysłu na terenie miasta, 1943

Tarnów. Industriegebiete Vorschlag 1; Tarnów. Industriegebiete Vorschlag 2, skala 1:25000, rysunek barwny, wymiary 65 × 47 cm.

Dwie propozycje rozplanowania stref przemysłowych na terenie Tarnowa podczas okupacji niemieckiej miasta. Opracowane w Urzędzie ds. Zagospodarowania Przestrzennego (Hauptamt für Raumordnung) w Krakowie.

Or.: Archiwum Akt Nowych w Warszawie, sygn. 260/1/1.44/166, sygn. 260/1/1.44/270.

1.11. Tarnów. Plan miasta, 1944

Stadtplan Tarnow, skala 1:5000, druk barwny, wymiary 96 × 77 cm.

Przedstawia stan na sierpień 1944 r., podczas okupacji niemieckiej miasta. Opracowany do użytku wewnętrznego, według deklaracji – na podstawie planu katastralnego z XIX w. Naniesiono ważniejsze (niemieckie) nazwy ulic, placów, oznaczono ważniejsze obiekty użyteczności publicznej i sakralne, a także drogi, linię kolejową, sieć hydrograficzną i tereny zielone. Legendy brak.

Or.: Archiwum Narodowe w Krakowie, sygn. 29/663/0/6/971.

1.12. Tarnów, ok. 1958

Skala 1:10000, rękopis barwny na kopii ozalidowej, wymiary 106 × 84 cm.

Pierwszy powojenny plan ukazujący zagospodarowanie terenu oraz rozmieszczenie wybranych obiektów użyteczności publicznej.

Or.: Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział w Tarnowie, sygn. 33/222/ZK 66a.

1.13. Tarnów. Plan rozwoju przestrzennego, 1975

Tarnów. Miejskowy Plan Ogólny Zagospodarowania Przestrzennego, opr. zespołowe pod kierownictwem Janiny Szłapak, 1975–1990, skala 1:10 000.

Or.: Urząd Miasta Tarnowa Wydział Planowania Przestrzennego, 1975.

1.14. Tarnów. Współczesny plan miasta

1.15. Tarnów. Współczesna mapa topograficzna

Mapa topograficzna Polski w układzie 1992, GUGiK, Geoportal krajowy – usługa WMTS. Mapa przeskalowana (pomniejszona) z 1:10 000 do 1:15 000.

2. WIDOKI I PANORAMY

Opracował ZDZISŁAW NOGA

2.1. Tarnów, 1644

Fragment tablicy genealogicznej Tarnowskich, drzeworyt, 55,5 × 76 cm.

Augustinus Thille Sculpus, *Lavrea sinc [sic] arbor. Tarnoviana*, przedruk A. Piliński, Paryż 1872.

Widok Tarnowa od strony południowej. Za podwójną linią murów obronnych, przez które prowadzi furta w baszcie (baszta i furta u wylotu ul. Wielkie Schody), pomiędzy konwencjonalnie przedstawioną zabudową, uwieczniono budynek ratusza z wieżą, kościół kolegiacki i klasztor Bernardynów. Przed murami, obok biegnącej do furty drogi, rozpoznać można szpital i kościół św. Ducha.

Or.: Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział w Tarnowie i inne zbiory; zob. S. Potępa, *Tarnów w dawnych rysunkach i obrazach*, Tarnów 2007, s.19–21.

2.2. Tarnów. Rynek i ratusz, 1800

Zygmunt Vogel, akwarela, wymiary 42,8 × 58,5 cm.

Widok na rynek od strony południowej. Oprócz ratusza i kamienic przyrynkowych w dalszym planie uwieczniono nieistniejące zabudowania placu Katedralnego.

Or.: Muzeum Okręgowe w Tarnowie.

2.3. Tarnów. Kolegiata, 1800

Zygmunt Vogel, akwarela, wymiary 43 × 58 cm.

Widok z południowego zachodu na kościół, zabudowania kolegiackie i północną część dzisiejszego placu Kazimierza Wielkiego.

Or.: Muzeum Okręgowe w Tarnowie.

2.4. Tarnów. Widok od południa, 1821–1823

Teofil Czyszkowski, akwarela, wymiary 7,5 × 15,1

Widok Tarnowa od południa, ukazujący miasto z ratuszem, katedrą i jeszcze nieprzebudowanym kościołem Bernardynów, zabudowania Przedmieścia Krakowskiego z Hotelem Krakowskim. Przestrzeń pomiędzy nimi wypełnia niezachowująca skali miejska, piętrowa zabudowa.

Widoczne m.in. zespoły klasztorne bernardynek i bernardynów

Or.: Muzeum w Nowym Sączu, nr inwen. MNS/1465/S; A. Kydryńska, *Zabytki Ziemi Krakowskiej w Szymbuchu Czyszkowskich*, „Materiały i Sprawozdania Województwa Krakowskiego” (1970).

2.5. Tarnów. Widok z Góry św. Marcina, 1831

Rysunek sepią, ok. 23 × 17,6 cm.

Widok Tarnowa od południa, widoczna znaczna rozbudowa przedmieścia (w porównaniu do widoku Czyszkowskiego) w rejonie ul. Bernardyńskiej. Zamykający panoramę od wschodu kościół Bernardynów otrzymał już swój klasycyzujący wygląd.

Or.: Archiwum Narodowe w Krakowie, Zbiory Kartograficzne VI 436 (dawna sygn. Tarnów RM 5); zob. S. Potępa, *Tarnów w dawnych rysunkach i obrazach*, s. 28, 34.

2.6. Tarnów. Widok z lotu ptaka

2.7. Tarnów. Ortofotomapa

DESCRIPTION OF THE REPRODUCTIONS

Reproduced plans and maps are classified according to the following scheme: contemporary title, year of creation or publication, original title, author, technique, dimensions (length x height in cm; in descriptions of views, the dimensions of the print field are followed by the total dimensions given in brackets), scale, orientation, origin and contents, place of storage of the original, source of reproduction, as well as information about the publication of the plan.

1. PLANS AND MAPS

Compiled by ZDZISŁAW NOGA

1.1. Tarnów, centre. Cadastral plan 1848–1852

Redrawn, scaled from 1:2,880 to 1:2,500.

Based on: *Stadt Tarnow sammt Enclave Pogwizdów*, 1852, sheet II; *Vorstadt Zabłocie mit Terlikówka in Galizien Tarnower Kreis Bezirk Stadt Tarnow*, 1852, sheet I; *Vorstadt Grabówka in Galizien Tarnower Kreis*, 1848, sheet II; *Vorstadt Strusina in Galizien Tarnower Kreis*, 1852, sheet III, V. Colour drawing and colour lithograph, various dimensions.

Original: Tarnów City Hall, Geodesy Department, no signature; National Archives in Kraków, ref. no. 29/A.Sang, Page 86.

1.2. Tarnów. Cadastral plan 1848–1852

Scaled from 1:2,880 to 1:10,000

Based on the cadastral plans listed in 1.1. and the villages located within the contemporary city boundaries.

Place of storage: Tarnów City Hall, Geodesy Department, no ref.; National Archives in Kraków, ref. no. 29/A.Sang, page 86.

1.3. Tarnów. Town plan, 1796

Plan des Tarnower Stadtischen Bezirk sammt den darinen und um denselben befindlichen geistlichen Gründen, Franz von Grotzger, architect (Civil Ingenieur), scale approx. 1:2,700, orientation west, colour drawing, dimensions 228 × 113 cm.

The oldest plan of the town of Tarnów. It shows the town and its estates within the boundaries of the municipality, as well as town and church estates outside the boundaries. It covers the town itself and the land belonging to the town, as well as church properties. The *Explanation* lists their area in morgens. The imperial tract and street grid changes, among others, are marked.

Original: National Archives in Kraków, ref. no. 29/663/6/963.

1.4. Tarnów. Plan of the town after the fire, 1814

Grundriss der Stadt Tarnow wie selbe nach dem letzten Brande besteht mit Bemerkung aller laut conscription zugetheilten Haus Nummer sammt ihren Hans Eigenthümern die roth illuminirten bedneten den Grund der gemauerten und die gelben den der noch bestehenden holzernen Hauser von selbe bis heutigen. Dato vorgestertigten aufgenommen worden, Johannes Mark v. Cruss (K. K. Landesbaudirections adjunkt), scale 1:720, coloured manuscript, dimensions 56.7 × 67.7 cm.

Plan of the town of Tarnów after the fire of 1813. The names of property owners and the numbers of their buildings marked on the plan are shown in the right corner.

Original: Regional Museum in Tarnów, ref. no. MT-H/1402.

1.5. Tarnów. Plan of Dąbrówka Infulacka, 1838

Situations Plan der zur Stadt Tarnow geherigen Vorwerke Podvale Dyczanowka und Inbulacka sammt den dazwischen liegenden Privat Grundten, scale in Viennese fathoms, scale approx. 1:2610, colour manuscript, dimensions 116.5 × 33.2 cm.

Plan of granges located on municipal land prepared for division into lots, covering the development of ul. Wałowa.

Original: National Archives in Kraków, ref. no. 29/663/3/1077.

1.6. Tarnów. Town plan with the division into lots, ca. 1870

Scale 1:3000, colour manuscript, dimensions 62 × 31.5 cm. The plan covers the town within its cadastral boundaries. Religious buildings (including synagogues) and public facilities are highlighted. Red indicates brick buildings, and yellow indicates wooden buildings. The water network and green areas are marked. More important streets and buildings are signed.

Original: National Archives in Kraków, ref. no. 29/663/6/964.

1.7. Tarnów. Town plan, after 1875

Linear scale 1:2,880, colour manuscript on tracing paper, dimensions 81.4 × 83 cm.

Plan of the town in the second half of the 19th century, based on cadastral plans, with major buildings marked.

Original: National Archives in Kraków, ref. no. 29/663/6/1111.

1.8. Tarnów. Development of the town between 1885-1907, 1907

Scale [approx. 1:9,000], colour drawing, dimensions 56.7 × 78.3 cm.

The two plans show the town plan in 1885 and 1907. The single-storey (uncoloured) and two-storey houses (red), wooden buildings (yellow), as well as arable land and the hydrographic network, are marked. The regression of timber development is evident.

Original: National Archives in Kraków, Tarnów Branch, ref. no. 33/222/ZK 13.

1.9. Tarnów. Landscape plan, 1927

Prepared by Zdzisław Simche. Scale 1:5,000, colour print, dimensions 42 × 60 cm.

The plan shows roads, streets, squares and their functions, green areas, cemeteries, development, public facilities, industrial facilities, multi-storey and single-storey, brick and timber housing, and the functions of the buildings. The date 1927 is given in the legend.

Print: Z. Simche, *Tarnów i jego okolice*, Tarnów 1930.

1.10. Tarnów. Plan of distribution of industry in the city, 1943

Tarnów. Industriegebiete Vorschlag 1; Tarnów. Industriegebiete Vorschlag 2. Scale 1:25,000, colour drawing, dimensions 65 × 47 cm.

Two proposals for the layout of industrial estates in Tarnów during the German occupation of the city. Prepared by the Office for Spatial Planning (Hauptamt für Raumordnung) in Kraków.

Original: Archive of New Files in Warsaw, ref. no. 260/1/1.44/166; ref. no. 260/1/1.44/270

1.11. Tarnów. Town plan, 1944

Stadtplan Tarnow.

Scale 1:5,000, colour print, dimensions 96 × 77 cm.

Depicts the state in August 1944, during the German occupation of the city. Prepared for internal use, according to a declaration based on a cadastral plan from the 19th century. Major German street names, squares, important public buildings and churches are marked, as well as roads, railway lines, hydrographic network, and green areas. No legend.

Original: National Archives in Kraków, ref. no. 29/663/0/6/971.

1.12. Tarnów ca. 1958

Scale 1:10,000, colour manuscript on ozalide copy, dimensions 106 × 84 cm.

The first post-war plan showing land use and the location of selected public facilities.

Original: National Archives in Kraków, Tarnów Branch, ref. no. 33/222/ZK 66a.

1.13. Tarnów. Spatial development plan, 1975

Tarnów. Miejscony plan ogólny zagospodarowania przestrzennego, prepared by a team under the direction of Janina Szlapak, 1975–1990, scale 1:10,000

Original: Tarnów City Hall Wydział Planowania Przestrzennego, 1975.

1.14. Tarnów. Contemporary city plan

1.15. Tarnów. Contemporary topographic map

Topographic map of Poland in the 1992 system, GUGiK, National Geoportal – WMTS service. Map rescaled (reduced) from 1:10,000 to 1:15,000.

2. VIEWS, PANORAMAS AND PHOTOGRAPHS

Compiled by ZDZISŁAW NOGA

The views and panoramas are classified according to the following scheme: contemporary title, year of creation, original title, author, technique, dimensions (height × width), origin and contents, place of storage of the original, source of reproduction.

2.1. Tarnów, 1644

Fragment of a genealogical table of the Tarnowski family, woodcut, 55.51 × 75.99 cm.

Augustinus Thille Sculpus, *Lawrea sinc [sic] arbor. Tarnoviana*, reprinted by A. Piliński, Paryż 1872.

View of Tarnów from the south. Behind the double line of ramparts, through which a gate in the tower leads (the tower and the gate at the exit of ul. Wielkie Schody), the town hall building with a tower, the collegiate church and the Bernardine monastery are immortalised among the conventionally depicted buildings. The hospital and the Church of the Holy Ghost can be seen in front of the walls, next to the road leading to the gate.

Original: National Archives in Kraków, Tarnów Branch, and other records; see: St. Potępa, *Tarnów w dawnych rysunkach i obrazach*, Tarnów 2007, pp. 19–21.

2.2. Tarnów. Market Square and Town Hall, 1800

Zygmunt Vogel, watercolour, dimensions 42.8 × 58.5 cm.

View of the market square from the south. In addition to the Town Hall and the townhouses next to the market square, the non-existent buildings of plac Katedralny are immortalised in the background.

Original: Regional Museum in Tarnów.

2.3. Tarnów. The Collegiate Church, 1800

Zygmunt Vogel, watercolour 43 × 58 cm.

View from the south-west towards the church, the collegiate buildings and the northern part of today's plac Kazimierza Wielkiego.

Original: Regional Museum in Tarnów.

2.4. View of Tarnów from the south, 1821–1823

Teofil Czyszkowski, watercolour, dimensions 7.5 × 15.1.

View of Tarnów from the south, showing the town with the town hall, the cathedral and the as yet not rebuilt Bernardine church, the buildings of Przedmieście Krakowskie with the Hotel Krakowski. The space in between is filled with urban, storied development that does not adhere to scale.

The visible buildings include the Krakowski Hotel, the cathedral, and the Bernardine monastery and convent complexes.

Original: Museum in Nowy Sącz, inven. no. MNS/1465/S; A. Kydryńska, *Zabytki Ziemi Krakowskiej w Sztabuchu Czyszkowskich*, „Materiały i Sprawozdania Województwa Krakowskiego” (1970).

2.5. Tarnów. View from St. Martin's Hill, 1831

Sepia drawing, approx. 23 × 17.6 cm.

View of Tarnów from the south, showing considerable expansion of suburban development (compared to Czyszkowski's view) in the area of ul. Bernardyńska. The Bernardine Church, closing the panorama from the east, has already received its Neoclassical appearance.

National Archives in Kraków, Zbiory kartograficzne, ref. no. VI 436 (former Tarnów RM 5); see: St. Potępa, *Tarnów w dawnych rysunkach i obrazach*, pp. 28, 34.

2.6. Tarnów. Bird's-eye view

2.7. Tarnów. Orthophotomap